

Львівський національний університет імені Івана Франка

Міністерство освіти і науки

Кваліфікаційна наукова робота
на правах рукопису

СЦІРА МАРІЯ АНДРІЇВНА

УДК 811.161.2'373.7-026.23/.24:[81'37+81-024+81-028.46]

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ
ВИРАЖЕННЯ ГРАДУАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ
(СЕМАНТИКА, СТРУКТУРА, ПРАГМАТИКА)**

Галузь знань – 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність – 035 «Філологія»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ (М.А.Сціра)

Науковий керівник: **Мазурик Данута Володимирівна**, кандидат філологічних наук, доцент

Львів – 2022

АНОТАЦІЯ

Сцира М.А. Фразеологічні засоби вираження градуальності в українській мові (семантика, структура, прагматика)

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 «Філологія». – Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2022.

Проаналізовано семантику, структурну організацію та практичне застосування фразеологічних засобів вираження градуальних відношень. Сформовано корпус фразеологічних одиниць із семою градуальності та систематизовано їх у вигляді градуальних шкал. Проаналізовано семантичні, структурні та прагматичні особливості фразеологічних одиниць із значенням градуальності. Укладено словник фразеологізмів зі семою градуальності.

З'ясовано, дослідженням градації займалися багато українських та зарубіжних мовознавців. Висвітлено різні підходи щодо визначення терміна «градація», а також окреслено термінологічну систему градації. Дослідники стверджують, що категорія градації є функційно-семантичною категорією мови. Під градацією розуміють поступовий перехід від нижчого ступеня до вищого, наростання або спадання ознаки. Градація приймається як ознака, покладена в основу впорядкування уявлень про явища навколишнього світу та систематизації фактів мови. Виявлення комунікативно-прагматичного навантаження градації забезпечує можливість глибокого осмислення механізмів породження і розуміння тексту, здійснення мовного впливу.

Сформульовано своє тлумачення цього терміна, окреслено терміносистему, яку використано у роботі. Проаналізовано зв'язок категорії градуальності з іншими мовними категоріями, а саме з категорією інтенсивності, граничності та міри і ступеня. Найбільше спільних ознак градуальності з інтенсивністю. Вони використовують одні і ті ж слова, проте градуальність встановлює розташування лексем на шкалі градації і показує

послідовність розміщення їх у напрямку наростання або спадання міри вияву ознаки.

Категорія градуальності також близька до категорії оцінки. Все, що ми порівнюємо – ми оцінюємо.

Фразеологія – найбільш «інтимна» частина кожної мови. У внутрішній формі фразеологізмів зберігається культурна інформація, що є образним уявленням про світ та надає йому культурно-національного колориту.

Розглянуто погляди мовознавців на сутність значення фразеологічних одиниць мови, його структуру та прийоми опису; окреслено ознаки фразеологізмів. Повсякчас мовознавці висловлювали різні думки щодо трактування терміну «фразеологізм». Дослідники стверджують, що фразеологічна одиниця наділена цілим комплексом ознак, які відображують її специфіку, до числа яких входять відтворюваність, стійкість та непроникливість складу її компонентів при його окремо оформленості, цілісність її семантичної структури, образність, емотивність та експресивність, що обумовлює специфіку комунікативної та прагматичної запитаності фразеологічної одиниці.

Підтримуємо вузький підхід до розуміння фразеологізму, за яким прислів'я і приказки не належать до фразеологічних одиниць. Найбільш поширеним визначенням фразеологізму є «усталений зворот, стійке поєднання слів, що виступає в мові як єдиний, неподільний і цілісний за значенням вислів» (СУМ, т. 10, с. 638).

Проаналізована специфіка творення фразеологічних одиниць доводить, що найбільше в українській мові є дієслівних фразеологізмів. Найбільше фразеологізмів зафіксовано у розмовно-побутовому стилі. Щодо функцій фразеологізмів, то у дослідженні цінною для нас є функція синонімічного увиразнення експресії, створення градації та синонімічного підсилення чи нагнітання ознак.

Проаналізовано такі системні зв'язки, як: синонімія (варіативність), антонімія, полісемія.

Проаналізовано різні принципи ідеографічного опису. Визначальною для нас є ідеографічна класифікація мовознавців В. Ужченко і Д. Ужченко, які обрали таку схему класифікації ФО: синонімічні та варіантні ряди → варіантно-синонімічна група / варіантно-антонімічна група → фразеосемантичне поле → фразеотематичне поле → фразеотематична група.

Напрацьовано власну систему опису фразеологізмів. Усі аналізовані фразеологізми представлено у такій ідеографічній ієрархії: фразеотематична група (ФТГ) → фразеотематична підгрупа (ФТП) → фразеосемантичне поле (ФСП).

Проаналізовано такі фразеотематичні групи:

- фразеотематична група «Людина» складається із фразеотематичних підгруп «Людина як жива істота», «Людина як розумна істота», «Людина як суспільна істота». ФТП «Людина як жива істота» має фразеосемантичні поля «Зовнішній вигляд», «Фізичний стан», «Психічний стан», «Рух». ФТП «Людина як розумна істота» має фразеосемантичні поля «Розум», «Характер, поведінка»;
- фразеотематична група «Абстрактні відношення і поняття» охоплює фразеосемантичні поля «Простір», «Кількість», «Якість»;
- фразеотематична група «Природа» охоплює ФСП «Час», «Погода».

У дослідженні проаналізовано 2220 фразеологічних одиниць із градуальною семою. Найчисельнішою групою фразеологізмів є фразеотематична група «Людина». Антропоцентризм у фразеології – це спрямованість фразеологічних одиниць на позначення світу людини. Він пронизує усі сфери духовного, культурного, соціального життя людини. Увесь фразеологічний склад мови зосереджений навколо різноманітних характеристик людини, особистих якостей, зовнішності, психічних та емоційних станів, вчинків.

Фразеологізми на позначення відчуттів людини становлять вагомому частку у досліджуваних фразеологізмах. Це пов'язано з тим, що вони позначають явища дійсності, де в центрі уваги завжди людина; вони дають змогу повніше,

яскравіше передати інформацію, яку людина сприймає зовнішніми рецепторами про навколишній світ і відобразити своє відношення до нього.

Градаційна семантика найбільш характерна для дієслів на позначення психологічної діяльності, мовлення та звучання, дії, руху, які формують ядро словникового фонду дієслів із градаційним значенням.

Дослідження абстрактних, просторових, часових, кількісних фразеологізмів свідчить про багатство фразеологічного складу мови. Вони сприяють експресивному забарвленню мовлення і виражають суб'єктивну оцінку відстані, часу та ін.

Семи градуальності виділено у значеннях фразеологізмів. Поняття, які складають процес градуювання показано на градуальній шкалі. Це так звані «кроки». Градуальність вказує на явище, процес зміни ознаки, форму вияву градаційної ознаки (більшу або меншу) та на фіксацію результату цього процесу на шкалі градації. Градуальна шкала охоплює фраземи, у значенні яких наявні семи градуальності, оприєвнені градаторами (сигналізаторами, маркерами), які відбивають невисокий, середній, найвищий та граничний ступінь вияву ознаки.

У роботі застосовано сигналізатори:

- для невисокого ступеня – *небагато, трохи, мало, ледве, майже*;
- для середнього й достатнього ступеня – *достатньо, досить, значно, цілком, доволі*.
- для високого ступеня – *дуже; зовсім; так сильно; так, аж; так, що аж*;
- для граничного (надвисокого, найвищого) ступеня – *зовсім, абсолютно, надзвичайно, надто (занадто), надмірно, безмірно*.

Процес градуювання – крок, від меншого до більшого, позначено ризикою на прямій ($\rightarrow$) та римськими цифрами в порядку зростання або спадання зі знаком «+» або «-», що вказують на вектор прямої (+I, +II..., -I, -II...). Знаки «+» або «-» використно для того, щоб показати антонімію між фразеологізмами,

проте іноді знак «-» та вектор вліво мають фразеологізми із негативним відтінком.

Градуальну шкалу показано у вигляді горизонтальної або вертикальної прямої, вектор якої направлений вліво/вправо або вгору/вниз. На вертикальній розташовано градаційні опозиції, на горизонтальній – синоніми. Інколи градуальна шкала показана у вигляді параболи для кращого наочного зображення і розуміння висхідної та спадної градації.

У дослідженні використано саме стрілку, а не лінію, тому що стрілка демонструє зростання або спадання вияву ознаки дії.

Середина – норма – має слабе лексичне вираження, оскільки ці лексеми зазвичай є нейтральними і не виконують експресивної функції. Умовний нуль (0) – уявна точка, адже будь-який фразеологізм є експресивним.

Для кращого розуміння процесу градуювання (кроків), невеликі групи фразеологізмів марковані різними умовними позначеннями – ✦, ★, ✨, ✧ відповідно до ступеня вияву ознаки.

Позначкою «✦» марковані фразеологізми, які мають невисокий ступінь вияву ознаки.

Знаком «★» марковані фразеологізми, які позначають достатній ступінь вияву ознаки. Вони розташовані між фраземами, які передають невисокий ступінь вияву ознаки та високий ступінь вияву ознаки – «посередині».

Символом «✨» виділені фразеологізми, які є «на вершині» градуальної шкали та означають високий ступінь вияву ознаки дії.

Максимальний (граничний) ступінь вияву ознаки передають фразеологізми, які позначку «✧».

Під одним символом розміщено кілька фразеологізмів, які складають так звану невелику групу (один крок). Фраземи однієї групи є синонімами. Для прикладу на градуальній шкалі взято один будь-який фразеологізм.

Описано сучасні погляди на сутність фразеологічної картини світу, функції фразеологізмів у відображенні національного колориту і особливостей світобачення народу. Розглянуто вживання фразеологізмів у різних стилях

мовлення та окреслено відповідні стилістичні функції стійких сполук.

Проаналізовано принципи лексикографічного, ідеографічного опису ФО.

Укладено Словник фразеологічних антонімів із семою градуальності (додаток Б).

Ключові слова: фразеологія, фразеологізм, фразеотематична група, фразеотематична підгрупа, українська мова, синоніми, антоніми, градація, градуальність, градосема, градування (крок), градуальна шкала, градуальний ряд, горизонтальна і вертикальна градуальна шкали.

SUMMARY

Stsira M.A. Phraseological means of expression of graduality in the Ukrainian language (semantics, structure, pragmatics).

Qualificate scientific work as the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 035 "Philology". – Ivan Franko National University of Lviv. Lviv, 2022.

The semantics, structural organization and practical application of phraseological means of expression of gradual relations are analyzed. The corpus of phraseological units with seven degrees of graduality is formed and systematized in the form of gradual scales. Semantic, structural and pragmatic features of phraseological units with the meaning of graduality are analyzed. A dictionary of phraseology with seven degrees of graduality is compiled.

It turned out that many Ukrainian and foreign linguists studied the gradation. Different approaches to the definition of the term "gradation" are highlighted, as well as the terminological system of gradation is outlined. Researchers claim that the category of gradation is a functional-semantic category of language. Gradation means a gradual transition from a lower degree to a higher, increasing or decreasing sign. Gradation is accepted as a feature that underlies the ordering of ideas about the phenomena of the world and the systematization of the facts of language. Identifying the communicative-pragmatic load of gradation provides an opportunity for deep understanding of the mechanisms of generation and understanding of the text, the implementation of linguistic influence.

The interpretation of this term is formulated, the terminological system used in the work is outlined. The connection of the category of graduality with other language categories, namely with the category of intensity, limit and measure and degree, is analyzed. Most common signs of graduality with intensity. They use the same words, but the gradation determines the location of the tokens on the gradation

scale and shows the sequence of their placement in the direction of increasing or decreasing the degree of manifestation of the sign.

The category of graduality is also close to the category of evaluation. Everything we compare - we evaluate.

Phraseology is the most "intimate" part of every language. In the interior in the form of phraseology, cultural information is stored, which is a figurative representation of the world and gives it a cultural and national flavor.

The views of linguists on the essence of the meaning of phraseological units of language, its structure and methods of description are considered; the signs of phraseology are outlined. Linguists have always expressed different views on the interpretation of the term "phraseology". Researchers claim that the phraseological unit is endowed with a set of features that reflect its specificity, which include reproducibility, stability and impenetrability of its components in its separate design, the integrity of its semantic structure, imagery, emotionality and expressiveness, which causes specialization. questions of the phraseological unit.

We support a narrow approach to the understanding of phraseology, according to which proverbs and sayings do not belong to phraseological units. The most common definition of phraseology is "a stable phrase, a stable combination of words that acts in the language as a single, indivisible and integral in meaning expression" (CYM, vol. 10, p. 638).

The analyzed specificity of the creation of phraseological units proves that most of the Ukrainian language is verb phraseology. Most of the phraseology is recorded in the colloquial style. As for the functions of phraseological units, the function of synonymous expression of expression, creation of gradation and synonymous amplification or injection of features is valuable for us in the research.

Systemic connections such as: synonymy (variability), antonymy, polysemy were analyzed

Different principles of ideographic description are analyzed. Determinant for us is the ideographic classification of linguists V. Uzhchenko and D. Uzhchenko, who chose the following classification scheme FD: synonymous and variant series →

variant-synonymous group / variant-antonymous group → phraseosemantic field → phraseothematic field → phraseothematic group.

The own system of the description of phraseologisms is developed. All analyzed phraseologies are presented in the following ideographic hierarchy: phraseothematic group (FTG) → phraseothematic subgroup (FTP) → phraseosemantic field (FSP).

The following phraseothematic groups were analyzed:

- phrase-thematic group "Man" consists of phrase-thematic subgroups "Man as a living being", "Man as an intelligent being", "Man as a social being". FTP "Man as a living being" has phraseosemantic fields "Appearance", "Physical state", "Mental state", "Movement". FTP "Man as an intelligent being" has phraseosemantic fields "Mind", "Character, behavior";

- Phraseothematic group "Abstract relations and concepts" covers phraseosemantic fields "Space", "Quantity", "Quality";

- phrase-thematic group "Nature" covers FSP "Time", "Weather".

The study analyzed 2220 phraseological units with a gradual sem. The most numerous group of phraseology is the phrase-mathematical group "Man".

Anthropocentrism in phraseology is the orientation of phraseological units to denote the human world. It permeates all spheres of spiritual, cultural, social life of man. The whole phraseological structure of language is centered around various characteristics of a person, personal qualities, appearance, mental and emotional states, actions.

Phraseologisms to denote human feelings are a significant part of the studied phraseology. This is due to the fact that they denote the phenomena of reality, where the focus is always on the person; they make it possible to convey more fully, more vividly the information that a person perceives by external receptors about the world around him and to reflect his attitude to it.

Gradation semantics is most characteristic of verbs to denote psychological activity, speech and sound, actions, movements, which form the core of the vocabulary of verbs with gradational meaning.

The study of abstract, spatial, temporal, quantitative phraseology shows the richness of the phraseological structure of language. They contribute to the expressive color of speech and express a subjective assessment of distance, time, etc.

Seven gradualities are distinguished in the meanings of phraseological units. The concepts that make up the calibration process are shown on a graduation scale. These are the so-called "steps". Graduality indicates the phenomenon, the process of changing the sign, the form of manifestation of the gradation sign (greater or lesser) and the fixation of the result of this process on the gradation scale. The gradual scale covers phrases in the meaning of which there are seven degrees, manifested by gradators (alarms, markers), which reflect the low, medium, highest and extreme degree of manifestation of the sign.

Alarms are used in the work:

- for a low degree – *a little, barely, almost;*
- for medium and sufficient degree – *enough, considerable, quite, enough.*
- for a high degree – *very; completely; so much; same; so that already;*
- for the extreme (ultra-high, highest) degree – *absolutely, extremely, too (too much), excessively, immeasurably.*

The graduation process - a step, from smaller to larger, is indicated by a dash on the line (→) and Roman numerals in ascending or descending order with the sign "+" or "-", indicating the vector of the line (+ I, + II..., -I, -II...). The signs "+" or "-" are used to show the antonymy between phraseological units, but sometimes the sign "-" and the vector to the left have phraseological units with a negative connotation.

The gradual scale is shown as a horizontal or vertical line, the vector of which is directed to the left / right or up / down. Gradational oppositions are located on the vertical, and synonyms on the horizontal. Sometimes the degree scale is shown as a parabola for a better visual image and understanding of the ascending and descending gradation.

The study used an arrow, not a line, because the arrow shows an increase or decrease in the manifestation of the sign of action.

The middle - the norm - has a weak lexical expression, because these tokens are usually neutral and do not perform an expressive function. Conditional zero (0) is an imaginary point, because any phraseology is expressive.

To better understand the process of graduation (steps), small groups of phraseology are marked with different symbols - ✦, ★, ✨, ❖ according to the degree of manifestation of the sign.

The phrase "✦" marked phrases that have a low degree of manifestation of the sign.

The sign "★" marked phrases that indicate a sufficient degree of manifestation of the sign. They are located between phrases that convey a low degree of manifestation of the sign and a high degree of manifestation of the sign - "in the middle".

The symbol "✨" highlights the phraseology, which is "at the top" of the gradual scale and means a high degree of manifestation of the sign of action.

The maximum limit degree of manifestation of the sign is conveyed by phraseology, which is marked «❖».

Under one symbol there are several phraseologies that make up the so-called small group (one step). Phrases of one group are synonyms. For example, one phraseology is taken on a gradual scale.

Modern views on the essence of the phraseological picture of the world, the functions of phraseological units in the reflection of the national color and features of the worldview of the people are described. The use of phraseology in different styles of speech is considered and the corresponding stylistic functions of stable compounds are outlined.

The principles of lexicographic, ideographic description of FD are analyzed.

The Dictionary of Phraseological Antonyms with Seven Gradualities is compiled (Appendix B).

Key words: phraseology, phraseologism (idioms), phraseothematic group, phraseothematic subgroup, Ukrainian language, synonyms, antonyms, gradation, graduality, gradosema, graduation (step), gradual scale, gradual series, horizontal and vertical gradual scales.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Сціра М. А. Вияви семантики граничності в одиницях фразеологічного рівня // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів. 2019. Випуск 68. С. 319–327.
2. Сціра М. А. Вияви системності українських фразеологізмів // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Випуск 13. Львів. 2017. С. 224–213.
3. Сціра М. А. Градуальність у фразеологізмах з онімним компонентом // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів. 2019. Випуск 74. Ч.І. С. 345–350.
4. Сціра М. А. Фразеологічні засоби вираження категорії градуальності // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Випуск 14. Львів. 2019. С.190–196.

Статті в закордонних наукових періодичних виданнях:

5. Сціра М. А. Фразеологізми як об'єкт вивчення в іншомовній аудиторії (доцільність використання і критерії добору) // Часопис «Studia Ukrainica Posnanensia». VII/2. С.157-166 (Польща, Познань, 2018).

Додаткові публікації:

6. Сціра М. А. Мультимедійні технології в навчанні фразеологізмів у курсі української мови як іноземної // Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційні ініціативи організації навчання іноземних здобувачів вищої освіти». Харків. 2020. С.135–139.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА ПОЗНАЧЕНЬ	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, МЕТОДИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАДУАЛЬНОСТІ	26
1.1. Градація як функційно-семантична категорія мови	26
1.2. Терміносистема категорії градації. Поняття градуальності	30
1.3. Взаємозв'язок категорії градуальності з іншими мовними категоріями.....	34
1.3.1. Взаємозв'язок категорії градуальності з категорією інтенсивності	34
1.3.2. Взаємозв'язок категорії градуальності з категорією граничності	36
1.3.3. Взаємозв'язок категорії градуальності з категорією міри і ступеня вияву ознаки	37
1.4. Методи дослідження	38
Висновки до розділу 1	43
РОЗДІЛ 2. ВИРАЖЕННЯ ГРАДУАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ	45
2.1. Фразеологічна картина світу	45
2.2. Фразеотворення. Особливості значення фразеологізму	47
2.3. Фразеологізми в лексикографії	58
2.4. Фразеологічні одиниці із семою градуальності	63
2.5. Системні відношення фразеологізмів із семою градуальності	70
Висновки до розділу 2	75
РОЗДІЛ 3. СИСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ ГРАДУАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ	77
3.1. Принципи ідеографічного опису фразеологізмів	77
3.2. Фразеотематична група (ФТГ) «Людина»	81
3.2.1. Фразеотематична підгрупа «Людина як жива істота»	81
3.2.1.1. Фразеосемантичне поле «Зовнішній вигляд»	81
3.2.1.2. Фразеосемантичне поле «Фізичний стан»	89
3.2.1.3. Фразеосемантичне поле «Психічний стан»	104
3.2.1.4. Фразеосемантичне поле «Рух»	123
3.2.2. Фразеотематична підгрупа «Людина як розумна істота»	133
3.2.2.1. Фразеосемантичне поле «Розум»	133

3.2.2.2. Фразеосемантичне поле «Характер, поведінка»	136
3.2.3. Фразеотематична підгрупа «Людина як суспільна істота»	144
3.3. Фразеотематична група (ФТГ) «Абстрактні відношення і поняття».....	165
3.3.1. Фразеосемантичне поле «Простір»	165
3.3.2. Фразеосемантичне поле «Кількість»	174
3.3.3. Фразеосемантичне поле «Якість»	185
3.4. Фразеотематична група (ФТГ) «Природа»	188
3.5. Фразеологічна градуальність	199
Висновки до розділу 3	208
ВИСНОВКИ	210
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	216
ДОДАТКИ.....	237

Список умовних скорочень та позначень

ФО – фразеологічна одиниця

ФТГ – фразеотематична група

ФТП – фразеотематична підгрупа

ФСП – фразеосемантичне поле

СУМ – словник української мови: в 11 томах [за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970-1980]

СФАУМ – словник фразеологічних антонімів української мови [Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. Київ, 2001. 284 с.]

СФС – словник фразеологічних синонімів [Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів / за ред. В.О.Винника. Київ : Рад. школа, 1988. 200 с.]

ФСУМ – фразеологічний словник української мови : книга 1, друге видання / Укладачі: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець. Київ : Наук. думка, 1999. 1–528 с.

ФСУМ – фразеологічний словник української мови : книга 2, друге видання / Укладачі: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець. Київ : Наук. думка, 1999. 529–980 с.

✦ – невисокий ступінь вияву ознаки на градуальній шкалі

★ – достатній ступінь вияву ознаки на градуальній шкалі

✪ – високий ступінь вияву ознаки на градуальній шкалі

❖ – граничний (максимальний) ступінь вияву ознаки на градуальній шкалі

ВСТУП

У феномені мови, за допомогою якої людина пізнає світ і саму себе, найнаочніше виявляється її діалектична суть: мова є і результатом, і водночас інструментом пізнання. Мова як знакова система й одна із визначальних властивостей людини та суспільства має значну кількість засобів і прийомів для акумуляції знань та передачі інформації.

Важливим кроком у науковому розгляді феномена градуальності стала праця Едварда Сепіра «Градування. Семантичні дослідження» (Sapir, Edward (1944). *Grading: a study in semantics*), у якій автор комплексно розглянув градуальні відношення та їхню реалізацію в групах лексичних одиниць.

Українські мовознавці виділяють і досліджують різні мовні засоби вираження градаційних відношень: лексично-семантичні (Марчук Л., Подуфалова Т., Щепка О.), словотвірні (Митяй З.), синтаксичні (Кутня. Г.), стилістичні (Ткаченко Ю., Спільник Т.). Поширеним є розуміння градації як стилістичної фігури, що втілюється за допомогою розташування мовних одиниць у послідовності поступового наростання або спадання вияву певної ознаки в їхніх значеннях чи їхньої ваги у конкретному висловлюванні. Проблематики градаційних відношень торкалися у працях І. Вихованець, А. Грищенко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська, Т. Космеда, М. Кочерган, О. Пономарів, І. Слинько, Т. Спільник, К. Шульжук. У сучасному українському мовознавстві категорію градації детально досліджувала Л. Марчук, яка зауважила, що «одним із основних рівнів мови, одиниці якого передають градаційну семантику, є лексичний», а серед специфічних засобів реалізації градаційної функції назвала, зокрема, фразеологізми.

У фразеології найбільш яскраво відображені уявлення людини про себе. Виступаючи в ролі виразників культурних знаків, фразеологічні одиниці не лише зберігають пам'ять про образну мотивованість значення, а й передають від покоління до покоління відображене в його [значення] культурних конотаціях світорозуміння носіїв мови. Фразеологічне значення здатне передавати найтонші відтінки вражень, думок та почуттів; фіксувати

найрізноманітніші якості людей, предметів, явищ, а отже, містити градаційні ознаки об'єктів. Оскільки в структурі фразеологічного значення основне місце посідає експресивно-емоційний компонент, то особливість семантики фразеологічних одиниць полягає у тотальній спрямованості на характеристику людини (предмета, явища) чи на їхню оцінку, яка нерозривно пов'язана з поняттями міри, ступеня, градації. Фразеологізми є своєрідними засобами, які уможливають репрезентацію тієї чи іншої ознаки з різним ступенем інтенсивності. Дослідження інтенсивності як важливого компонента семантичної структури фразеологізму та спроба її градування зумовлене незмінним інтересом лінгвістів до семантики фразеологізмів, зокрема до проблем фразеологізації, механізму творення фразеологічного значення тощо.

У дослідженнях із фразеології Л. Скрипник, О. Геращенко, В. Ужченка, Д. Ужченка, Ю. Прадіда, О. Селіванової, Ж. Колоїз, М. Жуйкової, О. Левченко висвітлено не тільки вже традиційні питання класифікації фразеологізмів, їхньої структури, семантики, стилістики, а й окреслено перспективи розвитку поліпарадигмальних досліджень фразеологічних одиниць в мові, які б сприяли «виявленню універсальних закономірностей і національно-специфічних властивостей фразеологічних систем, а також отриманню наукових даних про фразеологічну вербалізацію знань і уявлень людини про довкілля» і своє місце в ньому [Розгов 2015].

Актуальність дослідження.

Градуальність як ознака градації, покладена в основу впорядкування уявлень про явища навколишнього світу та систематизації фактів мови. Когнітивна обробка інформації, що надходить до людини, відбувається як в процесі розуміння, так і під час породження висловлювання. По суті, операція градування є одним із механізмів засвоєння, систематизації й переробки інформації. *Актуальність теми* зумовлена недостатньою дослідженістю градуальності та потребою системного опису фразеологічних одиниць із семою градуальності. Національна самобутність мови найбільше виражена у стійких мовних одиницях (фразеологізмах, афоризмах, прислів'ях, приказках, стійких

народних порівняннях), які найтісніше пов'язані з духовною і матеріальною культурою народу.

Обґрунтування вибору теми. Вибір теми визначений потребою проаналізувати з боку семантики, структурної організації та практичного застосування фразеологічні засоби вираження градуальних відношень.

У методологічну основу дослідження покладено: 1) теоретичні і практичні результати досліджень про градацію та градуальність (Л.Марчук, Т.Спільник, Т. Подуфалової, І.Вихованця, К.Городенської, Н.Гуйванюк, Т.Космеди, І. Купіної, Г. Кутньої); 2) вчення про фразеологічну картину світу (О.Потебня, О.Селіванова, В.Ужченко, Д.Ужченко, Ю.Прадід, О.Левченко); 3) підходи до вивчення фразеологічних одиниць (Л. Булаховський, Б. Ажнюк, Л. Скрипник, В. Білоноженко, Н. Неровня); 4) принципи лексикографічного (Л. Булаховський, В. Коваль, Г. Скрипник, Г. Удовиченка) та ідеографічного (Ю. Прадід, А. Івченко, Ж. Краснобаєва-Чорна) опису фразеологічних одиниць; 5) принципи навчання української мови як іноземної та вивчення фразеологізмів, зокрема, в іншомовній аудиторії (І.Кочан, Д.Мазурик, Л.Селівестрова, Л.Паламар, Г. Кузь, Н. Ядловська, Л. Ніколайчук).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка в межах комплексної наукової теми «Українська мова у просторі і часі: лінгводидактичний, прагматичний і культурологічний аспекти» (номер державної реєстрації 0118U000618). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 27/10 від 26.10.2016).

Мета роботи полягає у семантичному та структурному аналізі фразеологізмів зі значенням градуальності. Досягнення визначеної мети передбачає виконання таких **завдань**:

1) систематизувати теоретичні набутки мовознавців у сфері дослідження градуальних відношень;

- 2) сформулювати теоретичні засади дослідження категорії градуальності на матеріалі фразеологічних одиниць;
- 3) проаналізувати градуальне значення фразеологічних одиниць української літературної мови;
- 4) сформувати корпус фразеологізмів із семою градуальності та систематизувати їх у вигляді градуальних шкал;
- 5) окреслити семантичні, структурні та прагматичні особливості фразеологічних одиниць із значенням градуальності;
- 6) укласти словник фразеологізмів із семою градуальності.

Об'єкт дослідження – фразеологічна система української мови і, зокрема, фразеологічні одиниці із семами градуальності у структурі значення.

Предметом дослідження є семантична, структурна характеристика фразеологізмів із семами градуальності, відношення градуальних номенів із фразеологічною, лексичною системою української мови.

Джерельною базою дослідження слугували Фразеологічний словник української мови: Книга 1, друге видання / Укладачі: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець. Київ : Наукова думка, 1999. 1–528 с.; Фразеологічний словник української мови: Книга 2, друге видання / Укладачі: В. М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець. Київ : Наукова думка, 1999. 529–980с.; Словник української мови: В 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980; . Словник української мови: У 20-ти томах. Київ : Наукова думка, (Т. 1–10, 2010–2019).

Методи дослідження. Специфіка об'єкта та окреслені завдання зумовили вибір відповідних методів і прийомів дослідження, серед яких загальнонаукові та лінгвістичні. У дослідженні використано такі методи: *гіпотетико-дедуктивний метод, метод компонентного аналізу, описовий метод; метод опозиції, метод дистрибутивного аналізу, контекстологічний метод.*

За допомогою **гіпотетико-дедуктивного** методу було визначено критерії добору матеріалу для дослідження, зібраний матеріал узагальнено індуктивним шляхом і сформульовано гіпотезу про те, що у значенні багатьох ФО можна

виділити сему градуальності. Пізніше гіпотезу було уточнено (завдяки великій кількості фактологічного матеріалу) та перевірено за допомогою зіставлення з додатковими фактами. Застосування **компонентного аналізу** дало змогу детально проаналізувати словникові визначення ФО та структуру їхніх значень. В аналізі фразеологізмів компонентний аналіз має свої особливості, адже значення ФО не тотожне сумі значень компонентів, однак аналіз семантики останніх дозволив виділити градуальні семи, які не презентують якоїсь нової ознаки, а вказують на інтенсивність прояву вже наявної. Компонентний аналіз забезпечив не лише виділення сем градуальності, а й їхню роль у структурі значення. У результаті застосування **описового** методу виділено, систематизовано та охарактеризовано лексичні та словотвірні маркери сем градуальності – градатори.

У результаті застосування **методу опозиції** було визначено спільні й диференційні ознаки в значеннях досліджуваних ФО, оскільки спільність є основою для порівняння, а ознака, за якою вони відрізняються – диференційною ознакою. Для дослідження враховували не всі ознаки, а лише ті, які є істотними і лежать в основі градуальної опозиції. Було виділено групи ФО, члени яких відрізняються різним ступенем чи градацією однієї і тієї ж ознаки і підлягають шкалюванню.

Зважаючи на те, що дистрибуція – це сума всіх оточень, у яких наявний той чи інший елемент мовної системи, елементи **дистрибутивного аналізу** дають змогу уточнити семантику аналізованих ФО через особливості сполучуваності та наявних системних відношень (синонімних та антонімних) між елементами однієї групи.

У дослідженні також частково застосовано **контекстологічний аналіз** для окреслення сполучуваності фразеологічних одиниць у мікроконтекстах.

Наукова новизна одержаних результатів. дисертації полягає в комплексному дослідженні українських фразеологізмів із семантикою градуальності. Запропоновано класифікацію фразеологічних одиниць та укладено Словник фразеологічних антонімів із семою градуальності.

Уперше в українському мовознавстві:

- комплексно досліджено українські фразеологізми із семою градуальності;
- запропоновано класифікацію фразеологічних одиниць із семою градуальності;
- укладено Словник фразеологічних антонімів із семою градуальності.

Удосконалено теоретичні засади дослідження градуальності як втілення градації.

Набули розвитку:

- погляди на функціонально-семантичну категорію градації і на градуальність як її відображення в одиницях фразеологічного рівня мови;
- прийоми аналізу значень фразеологічних одиниць і виявлення в них сем градуальності;
- методика опису мовних засобів вираження градуальності;
- характеристика навчального потенціалу фразеологізмів із семою градуальності.

Наукова новизна отриманих результатів представлена в таких

положеннях, що виносяться на захист:

1. Градуальність є практичним вираженням градації. Основна функція градуальності – передача більшого або меншого ступеня вияву ознаки, втіленої у значенні.
2. Градуальність виражається за допомогою лексичних (градатори або сигналізатори) та словотвірних засобів.
3. Градуальна шкала охоплює фраземи, у значенні яких є градатори (сигналізатори), які відбивають невисокий, середній, найвищий та граничний ступінь вияву ознаки.
4. Усі фразеологізми із семою градуальності можна розподілити між трьома фразеотематичними групами (ФТГ): «Людина», «Абстрактні відношення» і «Природа».

5. Градація є найбільш поширеним способом організації синонімних рядів. Синоніми відходять від опорного слова (стрижневого) слова у висхідному або у спадному напрямках.
6. Сутність фразеологічної антонімії одиниць із семою градуальності полягає у протиставленні значень фразеологізмів при їхній семантичній спільності.

Теоретичне значення полягає в тому, що результати дозволяють розширити уявлення про фразеологічні одиниці зі значенням градуальності, охарактеризувати їхню семантику та структуру, а також їхнє практичне застосування.

Практичне значення. Матеріали можуть бути використані у процесі вивчення фразеологічної системи української мови; на заняттях зі стилістики, культури мови, лінгвістики тексту.

Апробація результатів дослідження. Положення й результати дослідження обговорено на науково-методичних семінарах та щорічних звітних конференціях кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2017–2020 рр.). Матеріали дисертації були представлені в доповідях на XXVI Щорічній науковій франківській конференції (Львів, 23 жовтня 2015 р.), Міжнародних наукових конференціях «Теорія і практика викладання української мови як іноземної» (19–20 жовтня 2017 р., 7–8 травня 2019 р., Львів), IV міжнародній науковій конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» (Познань (Польща), 25–27 жовтня 2018 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Теоретичні та практичні проблеми мовної підготовки іноземців в аспекті міжнародної комунікації» (16 травня 2019 р., Одеса), на Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні ініціативи організації навчання іноземних здобувачів вищої освіти» (Харків, 15 квітня 2020 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи та результати дослідження опубліковано у п'яти статтях, з них – одна у закордонному

науковому журналі. Одні тези опубліковано у збірнику тез і матеріалів міжнародної науково-практичної конференції.

Обсяг і структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (209 позицій), 9 додатків (на 135 сторінках). Повний обсяг роботи 372 сторінок, основного тексту – 197 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ, МЕТОДИ Й АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРАДУАЛЬНОСТІ

Абстрагування як мисленневий процес є одним із способів пізнання дійсності, без якого людина не може ні розвиватися, ні практично діяти, ні спілкуватися. Найпростіший акт пізнання – розрізнення двох речей – уже передбачає таку діяльність людини. Якщо необхідно встановити відмінність між рисами, ознаками, характеристиками явищ чи фактів, то ми не беремо до уваги того, що для них є спільним, навпаки ж, коли необхідно встановити подібність, то подумки відкидаємо те, що є відмінним (розбіжним).

1.1. Градація як функційно-семантична категорія мови

У сучасному мовознавстві зростає зацікавленість щодо семантичного аналізу мовленнєвих явищ. Засобом акумуляції знань про міру, ступінь та інтенсивність різних явищ, є градація. У найбільш загальному значенні градацію визначають як «поступовість переходу від одного до іншого; послідовний перехід від нижчого ступеня до вищого і навпаки» [СУМ, Т.ІІ, с.153.]. Усе, що можна виміряти будь-якими засобами, формує власну шкалу градації і може бути виражене засобами української мови. Зазначимо, що градація з її організованістю форм виявляється в усьому:

- 1) у живій матерії, про що говорив ще Аристотель, який стверджував, що «природа переходить так поступово від предметів бездушних до тварин, що в цій безперервності залишаються непомітними і межі» [Arystoteles, 2003];
- 2) у предметному світі неживого, через здатність людини виявляти і зіставляти диференційні ознаки об'єктів.

Серед найпоширеніших методів пізнання є процес порівняння, що лежить в основі визначення тотожних, подібних чи відмінних рис у характеристиках окремих предметів, явищ, процесів, властивостей тощо. Пізнаючи нове,

людина, насамперед пробує зіставити його з відомим, виявити те спільне, що властиве декільком об'єктам і може бути критерієм порівняння. Порівнювати – значить «вимірюючи, розглядаючи, досліджуючи які-небудь однорідні предмети, явища тощо, виявляти в них однакові риси або відмінності, переваги або недоліки» [СУМ, т.VII, 257]. Усе, що можна порівняти, може бути виражене засобами української мови і відображене у співвідношеннях між реаліями за характеристиками інтенсивності, міри чи ступеня вияву. Універсальним способом репрезентації знань про міру, ступінь та інтенсивність різних явищ є градація. У найбільш загальному значенні градацію визначають як «поступовість переходу від одного до іншого; послідовний перехід від нижчого ступеня до вищого і навпаки» [СУМ, т.II, ст. 153].

Проблему градації було висвітлено в роботах лінгвістів-структуралістів. Зокрема, Едвард Сепір називав категорію градації серед найважливіших мисленнєвих категорій, що лежать в основі процесів світопізнання та усвідомлення [Sapir, Edward 1972].

Градацію та пов'язані із нею питання досліджували Л. Марчук [Марчук 2008], І. Вихованець [Вихованець 2004], К. Городенська [Городенська 2004], Н. Гуйванюк, В. Кононенко [Кононенко 1968], Т. Космеда [Космеда 2001], М. Кочерган [Кочерган 2003], І. Купіна [Купіна 2017], Г. Кутня [Кутня 2012], Т. Спільник [Спільник 2004], Т. Подуфалова [Подуфалова 2007].

І хоча донедавна в сучасному українському мовознавстві дослідники торкалися лише часткових питань категорії градації, однак «виконані студії мовних градаційних структур, дали підстави виокремити в українській мові функціонально-семантичну категорію градації, яка має вияв в одиницях її різних рівнів» [Марчук 2008, с. 3].

Градація – це процес фіксації поступової зміни ознаки в двох напрямках, а саме зростання чи зниження, як прояв принципу тяглості в структурі мовної системи. У змістовому плані градація пов'язана з реалізацією в мові категорії якісної оцінки та є універсальним типом семантичних відносин в мові. Градаційний процес відбувається за своєю шкалою градації, яка існує у

свідомості та картині світу мовців, щодо нульового ступеня виміру (суб'єктивно визначеної норми).

В енциклопедії “Українська мова” зазначено, що до системи семантичних категорій належить і категорія градації ознаки, функціонування якої ґрунтується на протиставленні форм за вираженням ними ступеня вияву якісної ознаки і властива тільки тим якісним прикметникам, що означають градуйовані, змінні щодо ступеня вияву ознаки [с. 609].

Зрозумілим є спроби визначити мовну градацію як універсальну семантичну категорію, основу якої формує лексична опозиція. Логіко-семантичний підхід якраз і дає змогу обґрунтувати універсальність категорії градації, ядром якої є формально-логічна градаційна ознака, значення якої можна звести до формули більше, ніж/менше, ніж. Про універсальність градації як лексико-граматичної категорії свідчить наявність в мові градаційної лексики та формальної граматичної репрезентації морфологічних та синтаксичних засобів [Марчук 2011, с. 342].

Дослідниця Т. Спільник вважає, що градація становить своєрідно організований як з формально-синтаксичного, так і з семантико-синтаксичного погляду фрагмент складного речення сучасної української мови.

Як фігуру мови градацію представляють у вигляді послідовно нагромаджуваних семантично близьких або семантично однотипних компонентів в напрямі поступового наростання, посилення або (значне рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їхнього значення, а частіше – просто емоційно-експресивної характеристики всього висловлення. Відповідно виділяють висхідну градацію, або клімакс, і спадну градацію, або антиклімакс [Марчук 2008, с. 11].

О. Бердіна вважає, що градація ґрунтується на внутрішній формі слова, відновлюючи початкове значення, що слугує підставою для її побудови через низку метафоричних та метонімічних перенесень, і виникає в мові на основі такого градаційного представлення дійсності, яке відображає повсякденно-

емпіричний, історичний та духовний досвід мовної спільноти [Бердіна 2018, с. 6].

Т. Подуфалова трактує градацію як ментальний процес і його результат та мовну градацію як відбиття розумових операцій. Градацію на ментальному рівні визначено як процес фіксації зміни ознаки, який здійснюється у двох напрямках: наростання і зменшення, і як фіксація результату цього процесу. Мовна градація потрактована як мовне відбиття ментальних операцій, тобто фіксація, позначення градації мовними одиницями. Дослідниця розмежовує дві сфери мовної градації – лексико-семантична та дискурсивна. Вони представлені різними типами градуальних ознак: семантичними та дискурсивними (прагматичними) відповідно. Вивчення лексико-семантичної градації спрямоване на виявлення ступеня градації, який виражається семантичною ознакою (кількості, розміру, якості, оцінки й ін.). Стосовно дискурсивної градації аналізується більший або менший ступінь значущості повідомлюваного, впевненості / невпевненості в істинності повідомлюваного, відповідності форми і змісту, узагальненості / конкретності повідомлюваного, ясності формулювання, категоричності оцінки, почуття, емоції, а також виявляються засоби вираження градації перелічених ознак [Подуфалова 2007, с. 4, 5].

Л. Павлюк кваліфікує градацію як риторичну фігуру [Павлюк 2007, с. 35], а не як семантичну риторичну фігуру, і визначає її як фігуру нанизування змістових компонентів, із яких кожен наступний посилює інтенсивність характеристик, вирізняє окремі контекстуально вагомі відтінки основного значення [Там само, с. 38]. Автор стверджує, що причина, яка зумовлює появу в тексті градації, є спільною з тією, через яку людина з цікавістю реагує на все нове і несподіване. Тяжіння до нестандартного, більшого або меншого від “норми” – це найважливіший стимул психологічного модусу активізації творчих процесів. “Нове” і “старе”, “стандартне” і “нестандартне” створюють психологічну поляризацію та формують стани, які потрібні для появи

енергетично-інформаційного потоку під час встановлення контакту читача і тексту, або оповідача і слухача.

У контексті дослідження градацію розглядаємо як функційно-семантичну категорію, яка відображає здатність ознаки варіюватися та змінюватися за ступенем вияву щодо норми (нульового ступеня виміру) цієї ознаки.

1.2. Терміносистема категорії градації. Поняття градуальності

Питанням термінології градації присвячено багато праць дослідників, зокрема О. Бердіної, Л. Марчук, С. Федотової, С. Соколової, Л. Котнюк, Т. Спільник, С. Колесникової, Т. Подуфалової, Д. Ігнатенко.

У лінгвістичній термінології для опису категорії градації вживають такі терміни, як *градуальність*, *градосема*, *градатор*, *градаційні відношення*, *норма*, *гранд-відтінок*, *градування*, *градаційна лексика*.

Градуальність – процес коливання певної семантичної ознаки порівняно з нормою.

Градуальність як ознака градації, покладена в основу впорядкування уявлень про явища навколишнього світу та систематизації фактів мови.

Б. Норман під градацією (градуальність, градаційність вживаються як тотожні терміни) розуміє здатність ознаки бути представленою в мові різною мірою, а градування він пояснює як процес вимірювання ознаки [Норманн 2001, с. 381]. Кожна ознака, яка може градуватися, утворює шкалу градації, а кожна відмітка на такій шкалі буде вказувати на ступінь прояву цієї ознаки. Одиниці, які будуть займати полярні по відношенню до норми (нульової точки відліку), позиції будуть вступати в антонімічні відношення. Наприклад, за ознакою “гучність” нейтральну точку на шкалі градації будуть займати дієслова, які просто вказують на певний звуковий вияв мовлення (звучання) – говорити, вище нуля будуть розташовуватися одиниці, які вказують на наростання, інтенсифікацію ознаки (вигукувати, кричати, горлати), а нижче нуля – одиниці, які характеризують послаблення, деінтенсифікацію ознаки (гомоніти, шепотіти).

Т. Подуфалова вважає, що градуальність – це ознака градації, яка могла бути зафіксована у певний момент зміни градаційного значення. Градуальність є категорією, тобто загальною властивістю, що відбивається за допомогою спеціальних засобів [Подуфалова 2007, с. 5]. На думку дослідниці, категорія градуальності формується на базі концепту “градація”, в структурі якого виділяються такі компоненти: градуальна ознака, норма (точка відліку), наростання, зменшення, більше, менше, великий ступінь, малий ступінь, найбільший ступінь, найменший ступінь. Перелічені компоненти градації розглянуто як окремі концепти, що дає підставу кваліфікувати градацію і як концептуальну сферу [Подуфалова 2007, с. 6].

Так, Г. Кутня у статті «Градуальність як структурно-семантична ознака дієслівних предикатів процесу на тлі аспектуальних понять» досліджує структурно-семантичну ознаку градуальності, властиву дієсловам у функції предикатів процесу, у взаємозв’язку з аспектуальними поняттями внутрішнього порогу, родів дії, фазовості, динамічності, часової локалізованості. Наприклад, *дівчина весела / дівчина веселіє. Дівчина веселіша / дівчина веселішає* [Кутня 2012, с. 54].

Семантика категорії градуальності – це складна комплексна структура, створювана семантичними категоріями суб’єкта градуювання, об’єкта градуювання, підстави градуювання. Основне призначення градуальності полягає в передачі величини ознаки, процесу, явища. Міра прояву градуального значення знаходить відображення в ступені градуювання. Суть градуювання полягає в поступовому наростанні або убуття градуювальних величин, розташованих на шкалі градацій. Шкала градацій – ряд одиниць, що відрізняються один від одного різним ступенем вияву однієї ознаки [Колесникова 1998, с. 27].

Наголосімо на тому, що термін «градація» і «градуальність» не є тотожними. Термін «градуальність» пов’язаний із виконанням градаційної функції і вказує на практичне вираження градації. Отже, градація має ширше значення, ніж градуальність.

Одиницею виміру градуальності є градусема. *Градосема* – це сема міри, ступеня вияву ознаки, якості, властивості тощо. Вона є початковою одиницею градуального значення і представляє мовну семантику, яка пояснює зміст градуальності. Сема градуальності актуалізується в семантичній структурі дієслівних лексем, у результаті чого вони, поряд з антонімічними і синонімічними відношеннями вступають у градуальні, які характерні кількісними відмінностями одного чи кількох елементів семантики порівнюваних одиниць [Колесникова].

У роботі *градосему* тлумачимо, як елемент значення фразеологізму, який дає змогу зіставити значення різних фразеологізмів, що відносяться до загальної ознаки.

Прагнучи зробити висловлення довершеним, мовець враховує як свої інтереси, так й інтереси слухача. Саме тому він відшуковує виразний компонент, який приверне увагу співрозмовника й надасть змісту висловлення достатності.

Засоби створення додаткового ступеня градації Л. Марчук називає *градуатором*, чи *градатором* [Марчук 2008, с.167]. *Градатор* – це лексичний і словотворчий засіб, що вказує на підвищення або зниження градації. Такими засобами найчастіше є прислівники міри і ступеня, частки.

Градатор на шкалі градації зіставляється зі ступенем вияву ознаки чи властивості. Наприклад, компонентами фразеологічного значення є прислівники типу *багато, мало, дуже, надзвичайно* тощо; частки *аж, ледь* тощо.

Градування можна здійснювати за допомогою градуаторів *більше, менше* та ін. Поняття, які складають процес градування і які розташовані на *градуальній шкалі*, Л. Марчук називає “градуси” або “кроки”.

Дослідники застосовують дві осі шкали – вертикальну і горизонтальну. На вертикальній розташовані градаційні опозиції, на горизонтальній – синоніми. Градаційна шкала охоплює велику кількість лексем, що відбивають найвищий та граничний ступінь градації, тоді як середина – норма – має слабоклексичне

вираження, оскільки ці лексеми зазвичай є нейтральними і не виконують експресивної функції. Найчастіше ми використовуємо горизонтальну градуальну шкалу.

В “Універсальному словнику української мови” зазначено, що *градування* – це поділ шкали вимірювального приладу на одиниці виміру [203].

Градування – це зіставлення якісної ознаки з нульовою точкою, точкою виміру (нормою) на градаційній (градуальній) шкалі [Марчук 2008].

Градаційні відношення передають семантику міри ступеня, міри якості, міри дії у зіставленні з нормою [Марчук 2008, с. 168].

У роботі вживаємо термін *градуальні відношення*, що означають різний ступінь вияву ознаки дії, її інтенсивності тощо синонімічними й антонімічними лексемами.

Градуальні відношення належать до мовних універсалій і охоплюють певну частину не тільки лексичного, а й фразеологічного фонду мови. Одиниці, що відображають градуальні відношення, вступають одна з одною в опозицію за ознакою «менше-більше», тобто базовим поняттям для градації слугує поняття кількості. Конкретизація градуальних відношень у фразеологічних одиницях зумовлена психофізичними особливостями людського мислення і лінгвокультурною специфікою національного менталітету. Основою для вираження високого/низького ступеня градації стає семантична ознака градуйованого об’єкта і суб’єкта-градатора, якому відома норма (суб’єктивна), стереотип порівняння в градації, визначено градуси на шкалі градації [Марчук 2011, с. 345].

Норма – центральна й найважливіша точка відліку, щодо якої визначають значення градуйованих слів [Марчук^A 2008, с. 8]. Головною функцією норми є оцінка різноманітних аспектів і зіставлення їх з основою. Серед інших функцій норми виділяють:

1) відображення звичайних, повторюваних ситуацій, на основі яких складаються уявлення про норму для об’єктів;

2) функція виміру, тобто порівняння оцінюваного явища зі «середнім станом речей»;

3) прогнозування найбільш ймовірного і очікуваного результату подій.

Гранд-відтінок – це нюанс, яким відрізняються слова і який указує на міру вияву ознаки дії [Колесникова].

Градаційна лексика – слова або словосполучення, які вживаються в мовленні для вираження градації. Лексеми можна розмістити на градуальній шкалі, що представляє зростання або спадання міри ознаки дії щодо нейтральної точки.

Динаміка градуальності передається через наростання або спадання ознаки, яка може бути виражена експліцитно й імпліцитно. До експліцитних засобів належать слова-специфікатори, зокрема прислівники міри і ступеня, частки, займенники. До імпліцитних засобів належать синонімічні ряди, антонімічні пари.

1.3. Взаємозв'язок категорії градуальності з іншими мовними категоріями

1.3.1 Взаємозв'язок категорії градуальності з категорією інтенсивності

Категорія градуальності дуже близька до категорії *інтенсивності*, проте не ідентична їй. Категорії інтенсивності і градуальності оперують одними і тими ж лексемами, вони пов'язані з оцінкою ступеня вияву ознаки. Їхня відмінність у тому, що категорія інтенсивності визначає ступінь вияву ознаки у лексеми, яку розглядають (інтенсифіковане значення), а категорія градуальності визначає місце лексеми на шкалі градації, тобто встановлює послідовність розміщення лексем у напрямі наростання або спадання міри вияву ознаки. Для категорії інтенсивності важливо зіставити слово зі значенням інтенсивності з умовною нормою [Ткаченко 2016, с. 30].

У дослідженнях, присвячених проблемам категорії інтенсивності, замість терміна «*градуатор*» вживають терміни «*інтенсиви*» та «*інтенсифікати*».

О. Шевченко зазначає, що «кількісна різниця, або ж різниця в інтенсивності, є однією з-поміж загальних «категорій», в які ми вносимо будь-які об'єкти нашого сприйняття або нашої думки» [Шевченко 1978, с. 5].

Л. Марчук наголошує на суміжності категорій градуальності та інтенсивності, зазначаючи, що «і більший чи менший вияв градації, і ступінь інтенсивності, і більша чи менша оцінка можлива лише у порівнянні з нормою – нульовим ступенем градації, з точкою на шкалі градації (оцінки, інтенсивності), яку ми умовно приймаємо за нуль (норму)» [Марчук^A 2007, с. 336].

Досліджуючи інтенсивність як актуальну проблему лінгвістики, більшість науковців вважає, що інтенсивність є вираженням підсилення і становить кількісну характеристику ознаки (І. Туранський, М. Гурко, О. Шевченко, І. Сушинський, Х. Савичева, Л. Воробйова, К. Рсалдінов). Під ознакою мають на увазі ознаку ознаки, ознаку стану, дії, що забезпечує можливість вибудувати ФО з різним категоріальним співвідношенням в одну семантичну парадигму.

Лінгвісти відзначають різноманіття виражальних засобів категорії інтенсивності, покликаних виявляти значення підсилення на різних мовних рівнях. Ступінь інтенсивності може підвищувати будь-який засіб – інтенсифікатор.

Під інтенсивністю М. Гурко розуміє таку семантичну категорію, «якій властива градація ступеня вияву ознаки за моделлю інтенсифікації – процесу її підсилення відносно результату, тобто показника цієї інтенсивності на відповідній шкалі» [Гурко 2003, с. 6].

Інтенсивність пов'язана з такими лінгвістичними категоріями, як експресивність, оцінність, образність. Сема інтенсивності входить до фразеологічного значення як смислооб'єднувальна ознака для значної кількості ФО. Фразеологізми із семантикою інтенсивності – сконденсована форма значного інформативного масиву, що дає змогу глибше розкрити широкий спектр емоцій.

1.3.2. Взаємозв'язок категорії градуальності з категорією граничності

Без понять, категорій неможливі мислення, пізнання ознак предметів, їхніх зв'язків з іншими предметами, їхній розвиток. Водночас, все має початок і кінець, границю.

Граничність/неграничність – це семантична категорія, яка встановлює спрямованість виражених дієсловами дій, процесів та станів до своєї внутрішньої межі – крайньої, критичної точки їхнього розгортання [Вихованець, Городенська 2004, с. 225].

І. Купіна інтерпретує граничність як функційне узагальнене поняття, що пов'язане з категоріями простору й часу. Як поняттєва категорія граничність належить до параметрів, що відображають глибинну семантику. Як мовна універсалія граничність реалізується й у системі мови, характеризуючи різноманітні засоби обмеження предметів або відношення між об'єктами позамовної дійсності в їхньому просторово-часовому і якісно-кількісному вимірах. Як семантична категорія граничність належить до кола мовних семантичних функцій, зокрема функції репрезентації пізнання. Дослідниця зіставляє категорію граничності з категоріями кількості, міри, експресивності і робить висновок, що у філософському розумінні міра – це граничність, за якою зміна кількості змінює якість [Купіна 2020, с. 69]. Граничність у контексті часу і граничність у просторі помітно відрізняються. Межа просторових об'єктів не імплікує необхідність безпосереднього переходу до іншого об'єкта. Якщо людина припускає існування навколо себе порожнього простору, то у світі життя порожнього часу не існує. Отже, у темпоральному контексті значення межі синкретичне: одночасно входить у різні часові наповнювачі, тим самим створюючи передумови для диференціації понять початку й кінця. Саме на темпоральному тлі відбувається чіткий розподіл єдиного поняття граничності. Усе, що відбувається в часі, має початок і кінець, але не все, що існує у просторі, співвідносне з цими поняттями. Особливість полягає в тому, що час, запозичивши поняття одночасної лінії і її граничності з моделі простору, розподіляє граничність, застосовуючи опозицію початку-кінця.

І. Купіна розглядає граничність як конкретизатор мовної семантики взагалі, як універсальний зміст, ядро різних типів полів: семантичних, лексико-граматичних, функціонально-граматичних та ін. У цьому розумінні граничність співвідносна з поняттям границі – універсальним концептом. З огляду на граматичну семантику границя пов'язана перш за все з аспектуальними характеристиками дієслівної лексики та з деякими морфологічними категоріями, зокрема з найвищим ступенем порівняння прикметників і прислівників [Купіна 2017, с. 7].

1.3.3. Взаємозв'язок категорії градуальності з категорією міри і ступеня вияву ознаки

Досліджуючи в сучасній українській мові відад'єктивні прикметники зі зменшувальним, пестливим та зменшувально-пестливим значенням, Н. Ф. Клименко зауважила, що осердям категорії градуальності є поняття міри. Відносно неї вимірюються ознаки, одні з яких малі або недостатні порівняно з мірою, інші – великі, що часом її значно перевищують [Клименко 2019, с. 216]. Засобами вираження градуальності на лексико-семантичному рівні є градатори – будь-які засоби, що підвищують або знижують ступінь градації (вказують на міру чи ступінь вияву ознаки, якості, вираженої прикметником, прислівником або іменником, тобто дає кількісну характеристику). Ядром градуальної лексики є найменування розміру, величин, кількості, сили, швидкості, інтенсивності.

Так, фразеологізми *пункати/пункити сльозу* ('пункати' [207, с. 720]) та *обливати (заливати) гарячими сльозами* ('дуже пункати над ким-, чим-небудь' [207, с. 569]) об'єднані спільною семою "пункати, проте лексеми різняться мірою зростання – градусемою дуже.

Допоміжну роль у вираженні градуальної семантики дієслів можуть виконувати прислівники способу дії – *раптом, моментально, негайно*, які вносять у семантичну структуру гранд-відтінок – несподіваний, інтенсивний вияв ознаки дії.

1.4. Методи дослідження

Методологія – це науково обґрунтована концепція проведення дослідження, яка забезпечує отримання максимально об'єктивної, точної і систематизованої інформації про процеси та явища довколишнього світу.

У дослідженні використовуємо загальнонаукові методики (*гіпотетико-дедуктивний метод, описовий метод*) та методики структурного аналізу – *компонентний аналіз, метод опозиції, метод дистрибутивного аналізу, контекстологічний метод*.

Гіпотетико-дедуктивний. Спочатку зібрано фактологічний матеріал. Джерелами є насамперед словники, а також художня та спеціальна література. Зібраний матеріал узагальнено індуктивним шляхом і сформульовано гіпотезу про те, що в значенні багатьох ФО можна виділити сему градуальності. Пізніше гіпотезу уточнено (завдяки великій кількості фактологічного матеріалу). Потім настає етап дедукції – виведено нову теорію. Завершальним етапом є перевірка нової теорії за допомогою зіставлення з додатковими фактами.

Наприклад.

Фразеологізми *хилить на сон* ('хочеться спати, дримається комусь' [ФСУМ, кн. 2, с. 925]), *очі беруться/взялися сном* ('хто-небудь дримає, засинає' [ФСУМ, кн. 2, с. 598]), *сон хилить* ('хто-небудь засинає' [ФСУМ, кн. 2, с. 843]), *очі аж злипаються* ('хто-небудь дуже хоче спати' [ФСУМ, кн. 2, с. 597]) об'єднані спільною семою "хотіти спати". Проте у них різний ступінь вияву інтенсивності процесу.

Проаналізуємо значення стрижневих слів – дієслів.

Хилити – '2. Нагинати, пригинати що-небудь донизу, робити похилим; нахилити' [СУМ, т. IV, с. 803].

Потягнути – '6. Почати вабити, манити до себе; викликати потяг до кого-, чого-небудь, бажання зробити, здійснити щось' [СУМ, т. VII, с. 436].

Братися/взятися – '12. Проїматися чим-небудь, набувати певного стану, виразу і т. ін.' [СУМ, т. XI, с. 55].

Злипатися – ‘2. Закриватися, заплющуватися (від сильного бажання спати, від втоми і т. ін.) (про повіки, очі)’ [СУМ, т. III, с. 593].

Отже, аналіз значень стрижневих дієслів підтверджує припущення про градацію і дає змогу вибудувати послідовність за ступенем вияву сили ознаки «хотіти спати»:

хилить на сон → очі беруться/взялися сном → морить на сон → очі аж злипаються.

Цей градаційний ряд є висхідним. На високий ступінь градації вказує підсилювальна частка **аж**. Також високий ступінь вияву ознаки дії у самому значенні фразеологізму передає прислівники **дуже** (*очі аж злипаються*). Він вносить у семантичну структуру градосему «значно, надзвичайно, сильно».

Метод опозиції. Опозиція можлива лише тоді коли є не лише різниця, а й спільні ознаки. Ця спільність є основою для порівняння, а ознака, за якою вони відрізняються – диференціальною ознакою. Опозиція – це семантично релевантна відмінність за однією ознакою в разі подібності інших. Основу опозиції розглядають як абстрактний інваріант. Реальні елементи стають варіантами, які мають додаткові ознаки. Для порівняння враховують не всі ознаки, а лише ті, які є істотними для цього об’єкта.

Опозиції виділено на основі їхнього відношення до системи і опозиції між членами опозиції. Опозиції між членами опозиції бувають бінарними, градуальними, еквіполентними (рівнозначними). Ми досліджуємо фразеологічні одиниці зі семою градуальності, тому градуальні опозиції – члени яких відрізняються різним ступенем вияву ознаки, тобто градацією однієї і тієї ж ознаки.

У градуальних опозиціях норма може й не мати спеціального вираження, проте обов’язково з’являється антонімічна пара, яку найнаочніше показати у вигляді опозиційної вертикальної шкали:

Наприклад:

+I	з'явитися на світ божий – ‘народитися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 349]
0	
-I	покинути світ білий – ‘помирати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 665]

Якщо проаналізувати фразеологічний ряд *морить на сон, зімкнути очі, очі аж злипаються*, то значення цих фразеологізмів вказують на внутрішню опозицію між стійкими сполуками:

+I	очі аж злипаються – ‘хто-небудь дуже хоче спати’ [ФСУМ, кн. 1, с.597]						
0	<table style="border-collapse: collapse;"> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 10px; vertical-align: middle;">+1</td> <td style="padding-left: 10px;">зімкнути очі – ‘задрімати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 335]</td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 10px; vertical-align: middle;">0</td> <td></td> </tr> <tr> <td style="border-right: 1px solid black; padding-right: 10px; vertical-align: middle;">-1</td> <td style="padding-left: 10px;">хилить на сон – ‘хочеться спати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 925]</td> </tr> </table>	+1	зімкнути очі – ‘задрімати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 335]	0		-1	хилить на сон – ‘хочеться спати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 925]
+1	зімкнути очі – ‘задрімати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 335]						
0							
-1	хилить на сон – ‘хочеться спати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 925]						

На протиставлення між фразеологізмами *хилить на сон – зімкнути очі* вказує доконаний вид дієслова.

На антонімію між фразеологізмами *хилить на сон – очі аж злипаються* вказує градатор дуже.

Отже, в одному фразеологічному ряду, який складається із трьох стійких сполук, можна виділити дві антонімічні пари.

Градуальність розуміємо не тільки як вияв інтенсивності (наростання чи спадання) певної ознаки, але і як наявність або відсутність її.

+1	очі беруться сном – ‘хто-небудь дримає, засинає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 597]
0	
-1	сон не йде на очі – ‘кому-небудь не спиться’ [ФСУМ, кн. 2, с. 843]

Описовий метод. Поширеним у мовознавстві є описовий метод. Він дає змогу: 1) виділення фразеологічних одиниць; 2) членування виділених одиниць на структурні частини у відповідних контекстуальних умовах; 3) класифікування цих одиниць та їхня інтерпретація. На його основі створюються граматики та різні типи словників. ловник фразеологічних антонімів із семою градуальності, який ми уклали, базується на описовому методі.

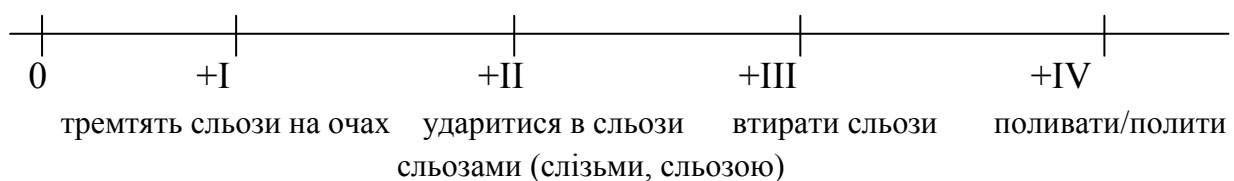
Компонентний аналіз. Цей метод застосовується як метод визначення семантики слів. В аналізі фразеологізмів компонентний аналіз має свої особливості, адже відомо, що значення ФО не тотожне сумі значень компонентів, однак аналіз сем останніх дає змогу виявити мотиваційну базу ФО. Сема – елементарна складова значення слова. Сема є диференційною семантичною ознакою, значеннєвий компонент якої виявляється в разі зіставлення значень різних слів. У дослідженні звернено увагу на градуальну сему.

Фразеологізми *тремтять сльози на очах, ударитися в сльози, втирати сльози, поливати/полити сльозами (слізьми, сльозою)* мають спільну градусему – ‘плакати’.

Значення цих фразеологізмів такі:

- ✦ Тремтять сльози на очах – ‘хто-небудь готовий заплакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]
- ★ Ударитися в сльози – ‘заплакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 911]
- ✱ Втирати сльози – ‘плакати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 158]
- ❖ Поливати/полити сльозами (слізьми, сльозою) – ‘дуже, гірко плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 669]

Градуальна горизонтальна шкала має такий вигляд:

Важливо не лише визначити семи, а й їхню структурну організацію, тобто роль кожної семи у компонентній (семній) структурі значення. Структурна організація компонентів визначається на основі синтаксичних властивостей слова (сполучуваності), а роль сем у компонентній структурі значення – частотністю слів, які сполучаються з аналізованим словом і є експлікантами певних сем [Семотюк 2011].

Дистрибутивний аналіз. Дистрибуція – це сума всіх оточень, у яких трапляється той чи інший елемент мовної системи (фонема, морфема, слово,

фразеологізм тощо), тобто сума всіх можливих позицій елемента стосовно інших елементів того самого рівня, тобто їхня сполучуваність.

Наприклад:

мало (у невеликій кількості) → *не густо* → *мов кіт наплакав* → *котові на сльози нема* → *як у кота сліз* → *із заячий хвіст* → *на заячий скік* → *на макове зерно* → *на волосину* → *крапля в морі*.

Тут маємо 9 кроків.

Контекстологічний аналіз. Цей метод ґрунтується на ретельному, хоча і не строго формальному аналізі тексту. Центральним елементом теорії контексту є “вказівний мінімум”, який може бути лексичним, синтаксичним і лексико-синтаксичним, а також одно- і багаточленним. Аналіз складових, які творять “вказівний мінімум”, дає змогу виокремити “контекстуальний набір”, який є допустимим в межах одного значення семантично реалізованого слова.

Фразеологізми *атмосфера згущується*, *атмосфера розжарилася*, *атмосфера розрядилася* мають спільну сему ‘напружена обстановка’. Отже, *атмосфера згущується* – ‘кому-небудь загрожує небезпека, чиєсь становище погіршується’ [ФСУМ, кн. 1, с. 15].

Атмосфера розжарилася – ‘створилася напружена обстановка’ [ФСУМ, кн. 1, с. 15].

Розрядити атмосферу – ‘зняти або послабити напруження; змінити становище на краще’ [ФСУМ, кн. 2, с. 758].

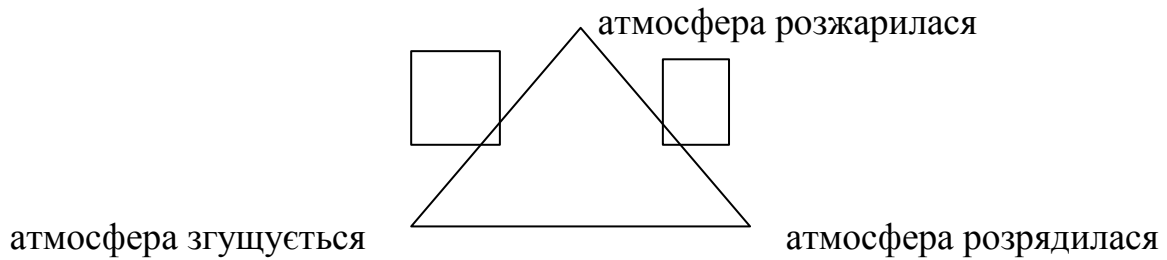
Ці фразеологізми ми виявили у наступних контекстах:

Ця темна, сповнена передчуттями атмосфера, ця аура, що згущується довкола кожної родинної історії і, мов блискавка, містично її осяває, - так, ніби там була прихована головна таємниця крові й роду... (Ехпозе про «Динамонові крамниці» Бруно Шульца, с. 13)

За ніч атмосфера в домі Пугала ще більше розжарилася (Панч.)

Сварливу, затхлу атмосферу першою розрядила моя добренька рідненька матуся (Ковінька) [207, с. 758].

Градуальна шкала виглядає так:

Вислів *атмосфера згущується* вказує на наростання, нагнітання небезпечної ситуації. Кульмінацією ситуації можемо вважати фразу *атмосфера розжарилася*. Фразеологізм *атмосфера розрядилася* показує зниження рівня безпеки в певній ситуації.

Висновки до розділу 1

1. Доведено, що дослідженням градації займалися багато мовознавців. Дослідники стверджують, що категорія градації є функційно-семантичною категорією мови. Градація приймається як ознака, покладена в основу впорядкування уявлень про явища навколишнього світу та систематизації фактів мови. Виявлення комунікативно-прагматичного навантаження градації забезпечує можливість глибокого осмислення механізмів породження і розуміння тексту, здійснення мовного впливу.

2. Репрезентовано термінологічну систему градації, а саме градатор, градосема, градуювання, градуальні відношення, норма, горизонтальна градуальна шкала, вертикальна градуальна шкала.

3. З'ясовано, що категорія градуальності ще не достатньо досліджена у мовознавстві. Під терміном «градуальність» розуміємо практичне вираження градації. Вона вказує на явище, процес зміни ознаки, форму вияву градаційної ознаки (більшу або меншу) та на фіксацію результату цього процесу на шкалі градації.

4. Проаналізовано зв'язок категорії градуальності з іншими мовними категоріями, а саме з категорією інтенсивності, граничності та міри і ступеня. Найбільше спільних ознак градуальності з інтенсивністю. Вони використовують одні і ті ж слова, проте градуальність встановлює

розташування лексем на шкалі градації і показує послідовність розміщення їх у напрямку наростання або спадання міри вияву ознаки.

Категорія градуальності також близька до категорії оцінки. Все, що ми порівнюємо – ми оцінюємо.

5. Проаналізовано думки мовознавців щодо системних синонімічних, антонімічних, багатозначних зв'язків фразеологізмів. Доведено, що градація є найбільш поширеним способом поєднання синонімів. Слова, пов'язані градаційним відношенням, можуть розташовуватися у двох напрямках щодо стрижневого слова – у висхідному (позитивне забарвлення) й у спадному (негативне забарвлення). Кожен наступний член групи виражає більшу міру вияву певної характеристики, ніж попередній.

6. Окреслено базу загальнонаукових методів та методики структурного аналізу. Опис фразеологічних одиниць здійснено за допомогою *описового, гіпотетико-дедуктивного методу* та *методу компонентний аналіз, методу опозиції, методу дистрибутивного аналізу, контекстологічного методу*.

РОЗДІЛ 2

ВИРАЖЕННЯ ГРАДУАЛЬНОЇ СЕМАНТИКИ ЗАСОБАМИ ФРАЗЕОЛОГІЇ

2.1. Фразеологічна картина світу

Мова – скарбниця національної культури народу. Весь життєвий досвід і всі досягнення культури, що зафіксовані в мові, знаходять в ній дзеркальне відображення. Мова є формою вияву національної ментальності кожного народу. Національна ментальність є змістом національної мови. Мова, за допомогою якої найточніше, найповніше виявляється думка, дає змогу виявитися назовні ментальності народу, в якій у найбільш сконденсованому вигляді відбилися особливості життя і діяльності народу протягом століть, а в зв'язку з цим і вся своєрідність його сприйняття світу, його поглядів на нього [Ткаченко 2004, с.166].

І. Огієнко писав: “...І поки живе мова – житиме й народ, як національність... От чому мова завжди має таку велику вагу в національному рухові, от чому ставлять її на перше почесне місце серед головних наших питань” [Огієнко 1991, с. 239–240].

Національно-культурну семантику фразеологізмів досліджували О.Потебня, Б.Ажнюк, О.Селіванова, В.Ужченко, Д.Ужченко, Ю.Прадід та інші.

Фразеологічні одиниці мови є специфічною національно маркованою частиною лексики. Національний колорит у фразеологізмах створюється їхнім історичним та етноситуативним мотивуванням, лінгвокраїнознавчим фоном, лексичними компонентами та структурою [Ажнюк 1984, с. 61].

Матеріальне й духовне життя народу становлять невичерпне джерело фразеотворення й водночас є екстралінгвальним тлом, на якому об'ємніше проступають і мовні цінності. Стійкі вислови, лаконічно й образно передаючи «великі мислені маси» (О. Потебня), створюють фразеологічну картину світу.

Фразеологічну картину світу трактують як складову загальної мовної картини світу. Їй характерні антропоцентричність, універсальність та інші

характеристики мовної картини світу. Антропоцентричний характер фразеологічної картини світу виявляється в її спрямованості на людину, в здібності фразеологізмів відображати її звичаї, вдачу, поведінку, відносини, світогляд. Універсальність виявляється в факті існування фразеологізмів у всіх мовах, в існуванні в різних мовах спільних фразоутворюючих моделей. Окремою характеристикою фразеологічної картини світу є її експресивність, що виявляється у здібності фразеологізмів здійснювати вплив на уяву адресата, викликати певні емоції, надавати оцінку тому, що відбувається.

Ю. Прадід вважає, що «такі мовні одиниці можуть репрезентувати найрізноманітніші сфери буття ... народів, їх історію, народні звичаї і обряди, відображати національні особливості своїм фразеологічним значенням, окремими компонентами, своїми прототипами – генетично вільними словосполученнями ... У їхній семантиці яскраво простежується національний колорит» [Прадід 2003] .

За Л. Самойлович, фраземіка – це відбиток картин реальності, у якій передаються фрагменти культури, історії, етнографії, психології, світогляду, релігії, менталітету, національного характеру певного народу [Самойлович 2005, с. 86].

О. Селіванова називає такі основні вектори дослідження сучасної фразеології: характеристика постійно відтворюваних зв'язків фразеологічних одиниць із структурою етносвідомості, смислопороджувальними механізмами якої є не лише мислення образи, а й відчуття, почуття, інтуїція, трансценденція, в новому ракурсі мотиваційних процесів; простеження «відбитків» культури народу, його традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, забобонів, міфів у процесах стереотипізації етнічних уявлень про людину, її довкілля і внутрішній рефлексивний досвід, позначений фразеологізмами; опис закономірностей знакової переінтерпретації у фразеосистемі культурних кодів українського етносу; вияв ціннісних орієнтацій етнічної спільноти, зафіксованих у фразеологічних найменуваннях і їхній знаковій динаміці; аналіз зв'язку мовної парадоксальності, представлені у фразеологізмах, з операціями й

особливостями етнічної свідомості, семіотичними закономірностями мови; установлення механізмів збереження і трансляції знань фразеосистемою української мови [Селіванова 2004, с. 8].

Мова зберігає лише ті фразеологізми, які прямо або опосередковано співвідносяться з еталонами, стереотипами й міфологемами національної культури – як матеріальної, так і духовної. Фразеологізми не лише зберігають пам'ять про образну мотивованість значення, а разом з нею й про мотиви вибору образу, а й відтворюють з покоління в покоління, тому без досліджень культурологічного компонента фразеологічного складу мови неможливо створити повне уявлення про культурно-національний менталітет.

Культура мовлення – явище двобічне, бо має усну й писемну форми буття. Вони обидві по-особливому важливі. Техніка усного мовлення доповнює техніку мовлення писемного, і навпаки. Від оволодіння теорією і практикою письма залежить не тільки мовна, а й загальна культура кожного. Опанувавши письмо, людина прилучається до книг – найуніверсальнішого і найнадійнішого джерела знань. Книга вказує шлях до культури і водночас є виявом культури, яка формується із знань, навичок, умінь і поведінки окремої особи, народу, всього людства. Отже, шлях до культури пролягає через мову, культура своєрідно закріплюється в мові і реалізується в мовленні [Дудик 2005, с.109-110].

2.2. Фразеотворення. Особливості фразеологічного значення

Питання структури значення фразеологізму висвітлено у працях М. Алефіренка, М. Демського, Ж. Краснобаєвої-Чорної, В. Ужченка, Д. Ужченка, Ю. Прадіда.

В. Ужченко і Д. Ужченко зазначають, що процес фразеотворення є процесом динамічним, «у ньому тісно переплітаються вільні словосполучення і фразеологічні звороти, структурно-граматичні форми й семантичні явища, логіколінгвістичні формули й екстралінгвістична підоснова» [Ужченко 2005, с. 109], тому визначення стрижневого компонента ФО не є достатньою основою

для встановлення її частиномовної належності. ФО є, передусім, елементами граматичної системи. Вони виконують певну синтаксичну функцію і вступають у синтаксичні зв'язки з іншими членами речення.

Традиційно фразеологізми співвідносяться з одиницями синтаксису і розділяються на два структурні типи: 1) ФО, які організовані за структурою словосполучення і 2) ФО, які утворені за структурою речення [Алефіренко 1987, с. 41–70].

М. Демський виділяє такі типи дериваційних баз: 1) окремі слова; 2) різного роду прийменниково-відмінкові конструкції; 3) вільні словосполучення та речення; 4) паремійні одиниці; 5) казки, анекдоти, небилиці; 6) наявні на території ареалу фраземи; 7) іншомовні фраземи [Демський 1987, с. 45–46]. Деякі з них, але на матеріалі літературної мови, розглянемо в цьому розділі.

За Ю. Прадідом, з погляду співвіднесеності з частинами мови всі фраземи умовно можна поділити на дві великі групи: 1) фраземи, категорійні властивості яких визначувані порівняно легко за допомогою граматично опорного компонента (здебільшого це фраземи, граматичним стрижнем яких є іменники та дієслова); 2) фраземи, що мають категорійні ознаки двох і більше частин мови, через що їм властива розпливчастість меж (здебільшого це фраземи, в яких важко або зовсім неможливо вирізнити граматично домінантний компонент). Також лінгвіст зазначає, що більшість фраземного складу мови можна згрупувати в такі семантико-граматичні типи або розряди: іменникові (субстантивні), прикметникові (ад'єктивні), дієслівні, прислівникові (адвербіальні) та вигуківі [Прадід 1997].

Ж. Краснобаєва-Чорна іменниковою фраземою називає фразему з узагальнено-предметною семантикою, об'єктивованою в граматичних категоріях роду, числа й відмінка, що виконує в реченні синтаксичні функції підмета, іменної частини складеного присудка або додатка [Краснобаєва-Чорна 2018, с. 67].

Ад'єктивні фразеологізми – фраземи, якіим притаманне категорійне значення атрибутивності, здатність виражати статичну ознаку предметів, яка

виконує в реченні функцію неузгодженого означення або іменної частини складеного присудка. Типовими ад'єктивними фраземами постають утворення з якісним прикметником у ролі граматичного стрижневого компонента, який повністю визначає семантичні та граматичні властивості всієї одиниці [Краснобаєва-Чорна 2018, с. 69].

Прикметникові ФО відрізняються від слів-прикметників тим, що позначають не ознаку взагалі (безвідносно до об'єкта), а ознаку стосовно людини [Демський 1994, с. 14].

Дієслівні фразеологічні одиниці становлять найчисленнішу групу. Вони позначають дії і процеси. На думку М. Демського, носієм категорійних ознак, як і субстратом для різноманітних форм фразем, є компонент-генетичне дієслово, яке, входячи до складу фраземи, втрачає своє лексичне значення. Граматичне значення є тим субстратом, на якому виникають категорійні ознаки дієслівної фраземи – вид, час, спосіб, стан [Демський 1984, с. 26].

Основні ознаки дієслівних фразем формуються внаслідок взаємодії різних рівнів мови: а) семантичного – фраземне значення узагальнено-процесуального або процесуально-атрибутивного характеру; б) морфологічного – дієслівний компонент у ролі граматичного центру фраземи, недостатність його морфологічних парадигм (виду, стану, часу, особи, числа, роду); в) синтаксичного – спеціалізація синтаксичних дієслівних функцій – функції присудка й обставини. Відсутність однієї з названих ознак позбавляє фразему статусу дієслівної [Краснобаєва-Чорна 2018, с. 66].

Прислівникові ФО відбивають просторову характеристику, спосіб дії, часову характеристику, інтенсивність дії, психофізичний стан, поведінку людини, кількісні параметри, стосунки між людьми, повноту дії, якість.

За Є. Конопленко, прислівникові фраземи характеризуються спільним категорійним значенням – прислівниковою семантикою ознаки, тобто якісною характеристикою дії; в морфологічному плані – незмінністю форми; щодо синтаксичного функціонування – роллю обставини в реченні [Конопленко 1986, с. 42].

Вигуків, або інтер'єктивні, фраземи виражають експресивно-вольові реакції мовця [Куценко 1995, с. 5].

Ж. Краснобаєва-Чорна виділяє чотири семантичних різновиди інтер'єктивних фразем: 1) емоційні (виражають почуття людини, модально-оцінні характеристики певних ситуацій, ставлення до висловлених думок співрозмовника або погрозу; 2) імперативні (поєднують у своїй смисловій структурі наказовість із вираженням ставлення мовця до об'єкта волевияву; 3) запевнення в чомусь (волевияв спрямовано на самого мовця); 4) формули соціального етикету [Краснобаєва-Чорна 2018, с. 64–65].

Фразеологічні одиниці утворюються і на базі вільних синтаксичних конструкцій, які постають у процесі спілкування. Дуже часто дериваційною базою служать дієслівно-іменні словосполучення. При цьому дієслівна форма вживається або в недоконаному виді (*спати, бити*), або в доконаному (*заснути, побити*).

До складу ФО можуть входити декілька службових слів (*і не думати, хоч під греблю*). Низка ФО утворилася поєднанням слів лише службових частин мови: *за і проти, ні чичирк*. Уживання багатьох з них є однією з національно-специфічних рис української мови. Іншою мовою вони часто не перекладаються [Ужченко 2005, с. 44].

Багато фразеологізмів утворилося на базі народних оповідань. М. Демський такий процес називає «творенням фразем на базі анекдотів, небилиць, нісенітниць, казок» [Демський 1994, с. 46].

Фразеологічні одиниці типу речень теж семантично відрізняються від аналогічних регулярних синтаксичних одиниць – вони мають стабільне значення. У звичайних синтаксичних одиницях значення з'являється у процесі спілкування і створюється волею мовця, який комбінує слова згідно з правилами їхньої семантичної поєднуваності і за законами граматики. Значення фразеологічних одиниць-речень вироблене у загальнонародному вжитку, воно не створюється щоразу, а лише відтворюється мовцями.

Основою фразеологічної системи будь-якої мови є фразеологічна одиниця

(фразеологізм, фразема), що являє собою стійку відтворювану сполуку слів. Фразеологізми відзначаються низкою ознак, що дають підстави вважати їх самостійними одиницями мови, відмінними від інших лінгвістичних одиниць (слова, словосполучення, речення) [Скрипник 1973, с. 9].

Відомі два основні підходи до вивчення фразеологічних одиниць мови. Дослідники, що розглядають фразеологію в широкому значенні слова, вважають за необхідне включити до числа фразеологічних виразів прислів'я, приказки, крилаті вислови, літературні цитати, сталі вирази побутового вжитку (побажання, прокляття, сталі порівняння) і складені терміни, оскільки вони входять до системи мови в готовій формі та мають лексико-семантичну й синтаксичну цілісність.

Визначаючи терміни «фразеологізм», «фразеологічна одиниця», вчені виділяють цілий комплекс специфічних ознак, а саме: відтворюваність, стійкість та непроникливість складу її компонентів при його окремо оформленості, цілісність її семантичної структури, образність, емотивність та експресивність, що обумовлює специфіку комунікативної та прагматичної запитаності фразеологічної одиниці.

У Фразеологічному словнику української мови (укладачі В. Білоноженко, В. Винник, І. Гнатюк та інші) під фразеологізмом прийнято розуміти мовну одиницю, що виражає специфічне фразеологічне значення, створюване здебільшого внаслідок метафоричного переосмислення вільного словосполучення, граматичні категорії і має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, які втратили лексичну самостійність, а також є членом речення [206, с. 4].

Український дослідник Л. Авксентьєв зазначає, що фразеологічна одиниця починається там, де закінчується смислова самостійність складових її частин, тобто це стійкі словосполучення або вирази, що сприймаються як одне ціле, як єдиний вислів, як мовний зворот, неподільний на окремі частини без втрати значення. Сукупність подібних одиниць у мові становить її фразеологічну систему [Авксентьєв 1972, с. 112].

О. Пономарів, наприклад, вважає, що фразеологічною одиницею, або фразеологізмом, називається стійке сполучення слів, граматично організованих за моделлю словосполучення або речення [Пономарів 1987, с. 80].

Часто з термінами «фразеологія», «фразеологізм» вживають термін «ідіома». Ідіома – притаманний тільки даній мові стійкий зворот, що виражає єдине поняття [СУМ, т. IV, с. 12].

Л. Булаховський розмежовує ідіоми і фразеологічні одиниці. «Ідіоми, – пише він, – це своєрідні вирази з певних мов, що за своїм ужитком і змістом є цілісними, звичайно не можуть бути точно передані іншими мовами й при перекладі вимагають добору відповідника зі схожим стилістичним забарвленням. Друга група – фразеологічні одиниці – це звичайні словосполучення, розкладні щодо змісту, але усталені в мові як матеріал широковживаної цитації (прислів'я, приказки, вдалі вислови письменників, що стали — крилатими)» [Булаховський 1955, с.118–121].

Дослідниця української фразеології Л. Скрипник розподіляє всі фразеологічні одиниці на два граматико-структурні класи: сталі сполуки, організовані за моделлю словосполучення (співвіднесеність з окремим словом і функціонування ролі члена речення), та стійкі фрази, що мають структуру простого або складного речення [Скрипник 1973, с. 19–23]. До особливого розряду фразеологічних одиниць вона зараховує стійкі одиниці мови, що мають цілісне значення, а за складом компонентів є поєднанням одного повнозначного слова з одним або кількома службовими словами [Там же, с. 98].

В. Ужченко запропонував розподіл фразеологічних одиниць на центральні складники фразеологічного фонду й різною мірою віддалені від центру відтворювані одиниці – периферійні. До останніх належать тавтологізми, дієслово-іменні перифрази, вирази із фразеологічно зв'язаним значенням слів, деякі види крилатих слів, приказок тощо. Лінгвіст зазначив, що «за прислів'ями й деякими видами приказок доцільно закріпити традиційний термін «пареміологія» [Ужченко 2007, с. 32].

В. Білоноженко виділяє в українській мові: 1) фраземи замкненої структури – фраземи, введені в речення як цілком самостійні, закінчені та завершені в структурному і смисловому планах одиниці, що у своїй структурі не мають варіативного компонента, залежного від мовленнєвої ситуації; 2) фраземи незамкненої структури – фраземи, в структурі яких наявна варіативна лексема, залежна від мовленнєвої ситуації. Незамкнені конструкції своїми зовнішніми зв'язками з іншими членами речення не закриті і в кожному конкретному вживанні виступають структурною основою фраземи й обов'язково доповнюються певними, довільно введеними в речення членами. В незамкнених структурах граматична форма диктується внутрішнім контекстом фраземи та закріплена мовною традицією [Білоноженко, 1989].

Специфіка створення фразеологізму спричинює семантичну неоднозначність: значення фразеологічної одиниці характеризується певною невизначеністю в описі дійсності. Фразеологізми, які відображають типові ситуації й уявлення, починають як і слова виконувати роль символів, еталонів, стереотипів культури.

Порівняно зі словами фразеологічні одиниці, як правило, є виразнішими з емоційно-експресивного погляду, значення фразеологічних одиниць супроводжується різними образними характеристиками. Від синтаксичних одиниць, зокрема вільних словосполучень, фраземи відрізняються тим, що вони відтворюються як цілісні структури, є відносно стійкими, а не будуються щоразу за певними синтаксичними моделями.

Науковці В. Ужченко та Д. Ужченко називають чотири основні критерії або ознаки фразеологізмів:

- цілісність значення – формується внаслідок переосмислення вільного словосполучення-прототипу, мотивувального фрагмента дійсності; виявляється у відносній ідентифікації фразеологізму певним словом, здатності його виступати окремим членом речення; відносною стабільністю (що не заперечує варіативності) компонентного складу й структури;

- фразеологічна відтворюваність пояснюється тим, що фразеологізми

наявні у мові вже як готові блоки, своєрідні кліше, які можна видозмінювати й використовувати для вторинної номінації реалій;

- відносна постійність компонентного складу та структури зумовлена певною обмеженістю використання фразеологічних одиниць; природною є лише трансформація в межах норми;

- експресивність постає з найголовнішого призначення фразеологізмів – увиразнювати мову, надавати їй образності та емоційності [Ужченко 2007, с. 21-23].

Л. Авксентьєв наводить основні диференційні ознаки, які допоможуть встановити обсяг фразеологічних одиниць, різних за своїм походженням і стилістичним функціонуванням, а саме: 1) цілісність фразеологічного значення; 2) компонентний склад; 3) граматичні категорії; 4) відтворюваність [Авксентьєв 1988, с. 112].

Якщо узагальнити, то головними критеріями виділення ФО називають: семантичну цілісність фразеологізму (Г. Удовиченко); відтворюваність (М. Алефіренко, С. Гаврін, Ф. Медведєв, Л. Скрипник); стійкість (В. Жуков, Л. Юрчук); метафоричність (О. Бабкін, О. Кунін); наявність не менше двох повнозначних слів (М. Демський); ідіоматичність та образність (Б. Плотников, О. Смирницький); експресивність (В. Мокієнко, В. Ужченко); дослівну неперекладність іншою мовою (Л. Булаховський, Є. Верещагін, В. Костомаров).

Утворюючи постійний мовний контекст, компоненти фрази забезпечують її стійкість. Саме завдяки стійкості компонентного складу фразема набуває здатності до структурно-семантичної відтворюваності. Інколи стійкість розглядають як диференційну ознаку фразем, яка відрізняє фразеологізми від інших одиниць мови.

В. Мокієнко зауважує: «...що менше враховано ознак при виділенні фразеологічних зворотів (ФЗ), то ширшими виявляються межі фразеології» [Мокієнко 1990, с. 3–11]. На думку вченого, найбільш прийнятними для виділення фразеологізмів можна вважати такі критерії, як: відносна стійкість

компонентного складу, відносна семантична цілісність, відтворюваність у мовленні носіями мови, оцінність, образність та різного ступеня ідіоматичність.

Особливості значення багатьох фразеологізмів не можна, наприклад, зрозуміти і пояснити, спираючись тільки на значення компонентів, що входять до складу фразеологічних одиниць. Це, безперечно, не означає, що у фразеологізмі не можуть бути відбиті різні в минулому особливості словосполучення. Важливо зіставити фраземи з відповідними словосполученнями-прототипами і з ситуаціями, які привели до формування нового смислу. Утворившись внаслідок багаторазового вживання в людському колективі в тій чи іншій виробничій галузі, вирази поступово розширювали свої функції, набували нового змісту.

Специфіка фразеологічного значення полягає не лише у його характері, а й у способі утворення. Фразеологічне значення створюється не поєднанням, а сплавом кількох найменувань в єдине ціле внаслідок переосмислення лексичних значень слів компонентів, і відповідає вторинності номінації мовного відтворення фразеологізмами дійсності. Найпоширенішими способами переосмислення, що базуються на реальних асоціативних зв'язках, є метонімічне та метафоричне переосмислення.

Метафори відображають дух народу, його культуру, звичаї, побут. Образне відображення дійсності з допомогою метафор набуває деяких специфічних рис, притаманних даній національній суспільній свідомості. Відображення дійсності з допомогою метафор розкриває особливості бачення світу тієї чи іншої культури, їхнього понятійного мислення і словесної творчості. Ми також робимо висновок, що метафоричні поняття відображають образ життя і мислення, національні цінності, пов'язані з характерними рисами представників тієї чи іншої культури.

Оскільки метафора є одним із засобів образності художнього твору, вона дає змогу порівнювати предмети і явища, здавалось би, зовсім не порівнювані, демонструє здатність людського мозку в розрізних елементах матеріального і духовного світу відшукувати зв'язки й перетворювати окремі поняття в систему

взаємопов'язаних одиниць.

Порівняння та метафору дослідники вважають найдієвішим лінгвістичним чинником створення образності. Спільність порівняння і метафори полягає в створенні асоціацій на основі схожості предметів чи явищ. Метафоричний тип переосмислення є найбільш розповсюджений, багато слів набуває метафоричного значення; те саме стосується і словосполучень [Nowakowska 2003]. Центральним процесом фразеологізації є метафоризація, тобто переосмислення готового (вільного, змінного) сполучення слів образної природи, внаслідок чого і виникає знак непрямой номінації — фразеологізм [Жуйкова 2007, с. 16].

Метонімія – один з основних тропів, в основі якого лежить перенесення назви одного поняття на інше, що перебуває з ним у певному зв'язку; слово або вираз, ужиті таким чином [СУМ, т. IV, с. 692]. Певна частина сталих виразів виникає в мові на основі готових словосполучень, які змінюють свою семантику по типу метонімізації [Жуйкова 2007, с. 41]. Сила образу полягає в його конкретності, тісному зв'язку з контекстом у широкому розумінні слова. Найбільшу схильність до фразеологізації виявляють ті вільні сполучення слів, які відображають конкретні явища матеріальної дійсності, пов'язані з життям людини [Мокієнко 1987].

М. Жуйкова відзначає суттєву відмінність двох процесів вторинної номінації: метафоризації та метонімізації — у сфері фраземотворення. «Сталий вираз, що виникає шляхом метафоризації, – твердить дослідниця, – кардинально міняє свою семантику і вживається для позначення ситуацій, далеких від тої, що міститься в його внутрішній формі, ...тоді як внаслідок фразеологічної метонімізації утворюються такі сталі вирази, що мають пряме відношення до ситуації, зафіксованої у внутрішній формі фраземи». напр.). Аналіз наведених прикладів – ідіом *вивести на чисту воду* та *готувати рушники* – свідчить, що семантика фраземи, утвореної шляхом метонімізації, не виходить за межі тої тематики, яка задається її планом вираження [Жуйкова 2007, с. 46].

Дослідники зазначають, що у процесі фразеотворення відбувається «паралельне поєднання компонентів-метонімії і компонентів-метафор: *бити (метафора) + по кишені (метонімія) = бити по кишені (?)...*). Очевидно, основний семантичний чинник буде визначатися тим, який компонент визначається дослідником за домінуючий у формуванні загального змісту ФО» [Ужченко, Авксентьєв 1990, с. 111–112].

Процеси метафоризації у певних контекстах сприяють стійкості синтаксичного злиття слів і фразеологізації. І, навпаки, спостерігаються приклади часткової або повної дефразеологізації, коли відбувається поєднання прямого і фразеологічного значень. Тоді фразеологічний зворот виражає одночасно і фразеологічне значення, і вільне (вільного словосполучення) або починає функціонувати як складений термін.

Фразеологічні одиниці потрібно вивчати не самі по собі, не ізольовано, а в тісному зв'язку з іншими одиницями мови. Сполучаючись у процесі мовлення із словами, словосполученнями, вони виступають органічними елементами цілісної комунікативної одиниці, беруть активну участь у формуванні її змісту, надають йому особливої виразності, яскравого стилістичного забарвлення. Значення фразеологічної одиниці передбачає кілька елементів. В основі семантики більшості фразеологізмів лежить етимологічний елемент змісту, який є не що інше, як залишкове уявлення про будь-який факт, подію.

Л. Булаховський вважає, що «Фахівець-фразеологіст є представник не стільки власне мовознавчої, скільки фразеологічної галузі знання, у завдання якої входить добирати різний матеріал, здатний кинути світло на походження, семантико-побутові корені деяких фразеологізмів і дати конкретні пояснення, коли, де та як той або інший вираз набув пізнішого свого, вже безпосередньо незрозумілого значення, що з ним обертається в мові як належний їй фразеологізм. Зібраний досі матеріал такого роду переконливо свідчить, що виникнення і поширення фразеологізмів не підлягає якимсь закономірностям і що це ділянка випадковостей, виявлення яких вимагає копіткої дослідницької праці» [Булаховський, с. 68].

2.3. Фразеологізми в лексикографії

Оскільки мова, як і кожне суспільне явище, безперервно розвивається, разом із нею в постійному русі перебуває і її фразеологічний фонд. Фразеологія національної мови збагачується й вдосконалюється, вбираючи в себе безцінні скарби із приказок і прислів'їв, афоризмів і професіоналізмів, анекдотів, дотепів і каламбурів, мовних штампів та кліше, коротше кажучи, – з усього того, що впродовж багатьох віків плекає і зберігає у своїй пам'яті носій мови – народ.

Відомий український дослідник фразеологічного складу мови В. Ужченко наголошує, що виникнення і вживання фразеологізму зумовлене постійним відчуттям лексичної недостатності, намаганням вербалізувати людські емоції, утілені в когнітивні моделі душевного стану [Ужченко 2007, с. 7–8].

Початки української фразеографії сягають XVIII ст., коли фразеологічні одиниці (далі – ФО) почали описувати в пареміологічних збірках. З початку і до середини 50-х років XX ст. ФО були об'єктом опису в лексикографічних працях. І лише в другій половині 50–60-х роках XX ст. почали з'являтися спеціальні фразеологічні словники. Зауважимо, що в більшості з них, особливо в тих, що вийшли у 50-70-ті роки XX ст., поряд із ФО описуються й інші стійкі звороти (прислів'я, приказки, крилаті вислови тощо).

Теоретичні засади дослідження української фразеології й фразеографії закладено в працях мовознавців Л. Булаховського, В. Ковалю, Ф. Медведєва, В. Мокієнка, О. Потебні, Л. Скрипник, Г. Удовиченка, В. Ужченка.

Опис фразеологізмів починається з відбору одиниць для фразеологічного словника, визначення його обсягу та призначення. Процедура описування полягає в тому, яким чином лексикографічно подавати у словнику семантичну, стилістичну та інші характеристики. Не менш важливою проблемою, що потребує вирішення, є форма фразеологізму. Все це безпосередньо пов'язане з будовою словникової статті. Словникову статтю складають довідкові компоненти: граматичні, стилістичні, часові, експресивні, емоційні, історико-етимологічні ремарки тощо.

На думку В. Ужченка, займаючись вивченням теоретичних і практичних принципів укладання фразеологічних словників різного типу, фразеографія жорстко залежить від ступеня розробки загальної фразеологічної теорії, від конкретних досліджень запасу літературної, ареальної, субстандартної ідіоматики, зіставно-типологічних студій [Ужченко 2003, с. 429].

При створенні будь-якого словника перед укладачами постає три основні завдання: а) що подавати в словнику; б) як описати поданий матеріал; в) де саме в словнику розташувати ту чи іншу описувану одиницю, щоб він не був складним для користування, а також, що і як відображати в статті, як показати дискурсивну функцію й семантичну специфіку фразеологічних одиниць та ін. [201, с. 3].

В. Ужченко найважливішими питаннями для укладача вважає формування реєстру словника, розташування матеріалу, зміст словникової статті та встановлення дискурсивної функції й семантичної специфіки фразеологічної одиниці [Ужченко 2003, с. 429].

Зважаючи на те, що усі фразеологічні словники містять екстралінгвальну інформацію, що може використовуватися і у навчанні, і у науково-дослідницькому лінгвістичному пошуку, український фразеолог Ж. Краснобаєва-Чорна виділяє та обґрунтовує три найважливіші аспекти використання сучасних українських фразеологічних праць кінця ХХ – початку ХХІ ст.: 1) навчальний (у шкільній і вишівській практиках для вдосконалення професійних навичок викладача та для формування мовної компетенції учня, студента під час вивчення української та іноземних мов; під час опрацювання авторських навчальних програм варіативної складової шкільного компонента та розробки спецкурсів з сучасної української мови, лінгвокультурології, етнолінгвістики, когнітивістики, концептології тощо); 2) науковий (фразеологічні словники постають джерелом добору фактичного матеріалу для науково-дослідних робіт учнів, студентів, для написання магістерських робіт, дисертацій, для підготовки наукових статей тощо); 3) прикладний (здебільшого двомовні перекладні словники) [Краснобаєва-Чорна, Боровик 2011, с. 7].

На думку В. Білоноженко, залежно від розуміння фразеології, фразеологічні словники охоплюють матеріал по-різному – від досить широкого трактування (коли до її складу залучають пареміологічні одиниці), до вузького (обмеження лише ідіомами). Дослідниця підкреслює, що за призначенням фразеологічні словники бувають: реєстраційні, перекладні, тлумачні, а за способом подання матеріалу словники діляться на алфавітні й гніздові з комбінованими різновидами [Білоноженко, 1989].

В. Ужченко стверджує, що фонові інформація в реєстрових одиницях фразеологічних словників передається за допомогою: відбору одиниць; окремих компонентів одиниці; усього фразеологічного словокомплексу; фразеологічних мікроструктур, які об'єднують інваріант і гніздо варіантів; коментування окремих складових одиниць; історико-етимологічних довідок; указівок на характер, умови й способи вживання одиниць; способу розміщення в словниках, зокрема з опорно-гасловими (опорно-гніздовими, стрижневими) словами, за тематично-ідеографічним принципом, де певною мірою реалізується (актуалізується) семантичний потенціал одиниць; ілюстративного матеріалу; іншомовних (іншоареальних) фразеологічних паралелів [Ужченко 2006, с. 47–50].

Значний фразеологічний фонд української мови засвідчив Словник української мови в 11-ти томах. Іменники, що вживаються у сучасній українській мові тільки в складі фразеологічних зворотів, подаються в реєстрі в можливому називному відмінку, а при них наводиться зворот. Фразеологічні одиниці подаються з абзацу після ромба (◊). Приказки й прислів'я у Словнику до фразеології не включено. Коли в певному фразеологічному звороті не можна визначити центральне, головне в змістовому відношенні слово, то такий зворот подається в словнику за принципом граматично провідного слова або за першим повнозначним словом звороту. Фразеологічні звороти здебільшого мають не пряме, а переносне значення, тому при них позначка *перен.* не ставиться. Фразеологія найбільше властива розмовному стилеві, тому при наведенні її в Словнику позначка *розм.* не використовується [СУМ, т. I, с. 11].

Академічні видання «Фразеологічного словника української мови» (укладач В. М. Білоноженко, 1993) і «Словника фразеологізмів української мови» (2003) – це найповніші на сьогодні зібрання фразеологічного складу української літературної мови.

У «Фразеологічному словнику української мови» (укладач В. Білоноженко та інші) представлені найуживаніші фразеологічні одиниці сучасної української мови, розтлумачено їхнє значення, подано широку дериваційну базу фразеологізмів і проілюстровано цитатним матеріалом. До словника додається покажчик, у якому подається кожен повнозначний компонент фразеологічної одиниці з відсиланням та вказівкою на місце опрацювання реєстрового фразеологізму. У словниковій статті першим наводиться заголовне слово – повнозначний компонент фразеологізму, при якому подається реєстрова одиниця. Заголовні слова розміщені в межах кожної з літер за алфавітним порядком компонентів, які входять до складу фразеологічних одиниць [ФСУМ, кн. 1, с. 5]. Структура словникової статті включає: 1) заголовний компонент (опорне слово); 2) реєстровий фразеологізм з його варіантами; 3) синтаксичну сполучуваність (при потребі); 4) граматичну позначку; 5) стилістичну позначку; 6) тлумачення; 7) цитати-ілюстрації; 8) деривати (за наявності) з цитатами-ілюстраціями; 9) відсилання на іншу форму за допомогою позначки Пор. (за наявності); 10) синонім чи синоніми (за наявності); 11) антонім чи антоніми (за наявності) [ФСУМ, кн. 1, с. 6].

Першим спеціалізованим українським словником, в якому по-науковому лексикографуються синонімічні відношення у фразеологічній системі мови став «Словник фразеологічних синонімів» (СФС) М. Коломійця та Є. Регушевського (1988). Дослідники вважають, що фразеологічні синоніми – це фразеологічні одиниці, що близькі (чи тотожні) за своїм основним значенням, але відрізняються образною структурою, значеннєвими відтінками, емоційно-експресивним забарвленням або належністю до того чи іншого функційного стилю. Укладачі зазначають, що такі фразеологічні одиниці зазвичай співвідносяться з певним словом загальномовного вживання, виконують

однакові з ним синтаксичні функції й утворюють синонімічні ряди, які можуть складатися з двох, трьох, чотирьох і більше фразеологізмів [СФС 1988, с. 4].

У синонімічному ряду прийнято виділяти домінанту – стилістично нейтральне слово (рідше – словосполучення), яке виражає найзагальніше значення і виступає як головне, стрижневе (у словнику синонімів воно звичайно виступає як реєстрове) [СФС 1988, с. 4].

Спершу наводять найбільш нейтральні фразеологізми-синоніми і з більшою семантичною прозорістю, потім – з менш яскраво вираженою семантикою і більшою забарвленістю. В один синонімічний ряд об'єднуються тільки тотожні або близькі за значенням фразеологізми.

Цікавою і вагомою вважаємо фразеографічну працю В. Калашника і Ж. Колоїз «Словник фразеологічних антонімів української мови» (2001). Структура словникової статті цього словника включає: а) порядковий номер кожної словникової статті; б) назву словникової статті (фразеологічні антоніми); в) тлумачення кожного фразеологічного антоніма; г) синонім чи синоніми (за наявності) кожного із фразеологічних антонімів; ґ) ілюстрації, які засвідчують опозицію фразеологізмів і те, що вони є знаками однієї логічної сутності. Мовознавці під фразеологічною антонімією розуміють фразеологічну опозицію, що передбачає контрастне протиставлення семантики і відзначається єдністю смислової, логічної сутності, повною чи частковою нетотожністю компонентного складу [СФАУМ 2001, с. 4–5]. Завдання Словника полягає в тому, щоб подати лексикографічну характеристику власне фразеологічної антонімії, що охоплює як структурно однотипні, так і структурно різнотипні конструкції, які диференціюються протилежною семантикою і є знаками однієї логічної сутності. Кожен із фразеологізмів (це стосується передусім багатозначних конструкцій) тлумачиться лише тим значенням, у якому вони здатні вступати в антонімічні відношення, причому тлумачення передбачає наявність компонента, який експліцитно виражає антонімію [Там же, с. 7–8]

Фразеологічні утворення є невичерпним джерелом експресивно-виражальних засобів української мови, вони активно концептуалізують

дійсність у її найрізноманітніших проявах. Мовна картина світу була б неповною без її органічного складника – фразеологічної картини. Дослідження фразеологічних одиниць є схованкою багатогранного буття народу: історичної пам'яті, етнокультурних традицій, національної самобутності, неоціненого трудового досвіду, сили духу, болю й гніву, горя й радості.

Проаналізована специфіка фразеологічного значення і його відображення у загальномовних та спеціальних словниках доводить, що в семантиці значної кількості ФО можна виділити градуальні семи, які свідчать про можливість фразеологізмів бути відображенням процесів пізнання дійсності (через зіставлення, порівняння, оцінку) і функціонувати як засоби експресивного увиразнення мовлення.

2.4. Фразеологічні одиниці із семою градуальності

Фразеологічні одиниці з градуальною семантикою досліджувала Н. Горшкова, зазначаючи, що «градосема в структурі фразеологічного значення актуалізує і підсилює один чи декілька елементів семантичної структури фразеологізму» і є складовим компонентом конотативного макроеlementу [Горшкова]. Поняття, які складають процес градуювання показуємо на градуальній шкалі. Це так звані «кроки».

Градуальна шкала охоплює фраземи, у значенні яких наявні градатори (сигналізатори). Наголосімо, що градатори є компонентами фразеологічного значення.

Основними градаторами в значеннях іменникових фразеологізмів є лексеми зі значенням міри, кількості – купа, безліч: *як бджіл по весні; як сміття*.

Дослідниця О. Безпояско окремо виділяє серед прикметників категорію співвідносної інтенсивності ознаки та категорію кількісної градації ознаки. На її думку якість ознаки, закладена в її інтенсивності, встановлюється порівнянням ступеня її вияву в інших предметах, тобто зіставляються якісні стани, у яких предмети перебувають. Вихідною одиницею при цьому виступає

звичайний або помірний ступінь, який виражає ознаку поза відношенням до інших предметів і є суто об'єктивним виявом. Поняття інтенсивності поєднує такі особливості, як насиченість, більшу або меншу міру її виявлення.

Лексеми, що входять до категорії кількісної градації ознаки мають похідний характер. Сема зменшеної кількості ознаки, як її складова, пов'язана з афіксальним способом творення. О. Безпояско наголошує, що суфікси і префікси ступенів якості, приєднуючись до твірних основ прикметників, розчленовують названу в мові ознаку, їхня семантична функція полягає в модифікації, тобто видозміні, кількісного її вияву й у напрямі неповноти, послаблення [Безпояско 1993, с. 103, с. 110].

Ступені порівняння прикметників, а саме суфікси *-ш-*, *-іш-* характеризують міру якості предметів. Якість предметів можна зіставляти. При зіставленні вона або буває тотожною, або переважає в якомусь предметі, або досягає в ньому найбільшого вияву.

Сема градуальності дуже часто актуалізується в семантичній структурі дієслівних лексем, у результаті чого вони поряд з антонімічними і синонімічними відношеннями вступають у градуальні, які характерні кількісними відмінностями одного чи кількох елементів семантики порівнюваних одиниць [Колесникова, 1998]. Семантичною особливістю градації дієслів є динамічність, можливість постійного руху по шкалі в напрямку зростання та зниження ступеня ознаки. Часто вони виражають набуття якоїсь ознаки. Градуальну сему мають дієслова *ставати*, *вирости*, *мужніти*, *набувати*, *поповнювати*, *плакати*, *виникати* та інші. Наприклад: *відтанути серцем (душею)* ('перестати сердитися, ображатися, гніватися на кого-небудь' [206, с. 126]); *відходити/відійти серцем* ('переставати гніватися, сердитися' [206, с. 127]); *лягати / лягти (звалитися) на плечі* ('1. Ставати предметом чийх-небудь клопотів, переживань; непокоїти когось' [206, с. 454]); *горить (палає, пламеніє, палахтить) серце (душа) / запалало (запроменіло) серце; запалала (запроменіла) душа* ('2. У кого-небудь виникло якесь сильне почуття' [207, с. 792-793]).

У значеннях фразеологізмів наявні прислівникові градатори, які показують невисокий, середній, найвищий та граничний ступінь вияву ознаки.

У роботі використовуємо градатори (сигналізатори):

- для невисокого ступеня – *небагато, трохи, мало, ледве, майже*;
- для середнього й достатнього ступеня – *достатньо, значно, досить*.
- для високого ступеня – *дуже, зовсім, так, що*;
- для граничного (надвисокого, найвищого) ступеня – *зовсім, абсолютно, надзвичайно, надто (занадто), надмірно, безмірно, не в міру*.

Градатори *злегка, небагато, трохи, ледве, ледь-ледь*, об'єднані спільною градосемою 'мало', сполучаючись з дієсловами мовлення, емоційного стану, руху тощо, передають значення неповної міри вияву ознаки дії. Наприклад, *на крихту, на мізинець, не гурт*.

Градатор *дуже* є домінантним, а сполучаючись у фразеологічному значенні з дієсловами різних лексико-семантичних груп (дієслова емоційного стану, руху, тощо), вносить у їх семантичну структуру градосему "значно, надзвичайно, сильно": *вибрикувати гопки* ('дуже радіти' [ФСУМ, кн. 1, с. 81]); *аж вогню креше* ('дуже сердитися' [ФСУМ, кн. 1, с. 396]); *як картина* ('хто-небудь дуже гарний, вродливий' [ФСУМ, кн. 1, с. 365]).

Під впливом спадної градуальності градатор *зовсім* передає кілька ступенів градуальності. Прислівник *зовсім*, сполучаючись з іншими словами, означає процес зникнення, руйнації, згасання, завершення тієї чи тієї ознаки, процесу, явища виражає найвищий ступінь вияву ознаки дії: *на скіпки* (+ троцити, розбивати – *зовсім, цілком, уцент* [ФСУМ, кн. 2, с. 817]).

Градатор *зовсім* передає значення «цілком, повністю, абсолютно», а сполучаючись із лексемами різних лексико-семантичних груп (дієслова мислення, емоційного стану, пам'яті тощо), вказує на високий ступінь вияву ознаки дії.

Градатор *надзвичайно* виконує функцію сигналізатора найвищого ступеня вияву ознаки дії, ніж та, на яку вказує прислівник *дуже* з семою «дуже,

вельми». Наприклад: *хоч з лиця води напийся* (уживається для вираження вищої міри якості; дуже, надзвичайно [ФСУМ, кн. 2, с. 531]); *на сухар* (+ схуднути, висохнути – дуже, надзвичайно [ФСУМ, кн. 2, с. 870]); *як (мов, ніби) громом вражений* (надзвичайно здивований, схвильований чим-небудь несподіваним [ФСУМ, кн. 1, с. 150]).

Градатори *занадто, безмірно, не в міру* вказують на найвищий ступінь вияву ознаки дії.

Допоміжну роль у вираженні градуальної семантики можуть виконувати прислівники способу дії – *раптом, моментально, негайно*. Дієслова доконаного виду легко сполучаються з цими лексемами і вносять у їх семантичну структуру гранд-відтінок – несподіваний, інтенсивний вияв ознаки дії.

Дуже часто у складі фразеологічного значення виділяємо *просторові означальні прислівники* (*близько, далеко, високо, низько, глибоко, мілко* та ін.), що визначають дистантну локалізацію стану та руху на горизонтальній і вертикальній осі, та *часові означальні прислівники* (*рано, пізно, давно, недавно, довго* та ін.), що передають часові вияви дій і станів. Наприклад: *палицею (палкою) кинути* («близько, недалеко» [ФСУМ, кн. 1, с. 372]); *не за морями* («недалеко, близько» [ФСУМ, кн. 1, с. 510]); *блигом світ* («далеко» [ФСУМ, кн. 2, с. 783]); *до зір* («дуже високо» [ФСУМ, кн. 1, с. 335]); *півень убрід переходить* («дуже мілко» [ФСУМ, кн. 2, с. 629]).

Сема градуальності реалізується й за допомогою часток. На думку О. Застровського, особливістю градуальних часток є те, що вони забезпечують процедурність сприйняття (та відповідно й передачу) інформації, що зумовлює відповідь не стільки на запитання «що?», скільки на запитання «як?» (у якому ранзі вводиться домінанта сфери дії частки в ситуацію висловлювання). Внесок часток у загальну ситуацію висловлювання залежить від їхнього синтаксичного положення, що впливає на виявлення синтаксичної та семантичної сфери дії часток. У формуванні градуальних шкал кількісної/якісної ознаки беруть участь частки зі значенням максимізації ознак, деінтенсифікації ознак, зі значенням ексклюзивності та зі значенням залучення до ситуації (на однакових правах)

[Застровський]. Наведемо приклади: *[Аж (наче, неначе)] світ [вгору] піднявся; [Аж] душа (серце) радіє (радується); [Аж] крається серце, душа; [Аж] ніт очі заливає; [Аж] сипати вогнем.*

Одним із засобів виокремлення в семантиці фразеологізму градуальної семи / сем є морфемний склад елементів ФО. Певні суфікси і префікси, які є засобом вираження елементів лексичного значення, функціонують як такі, що виражають модифікаційні елементи лексичного значення порівняно з лексичним значенням кореневої морфемі і мають здатність передавати певну інтенсивність ознаки, ступінь її вияву. Наприклад, дієслівні префікси можуть виражати неповноту (частковість) дії: *при-лягти, при-сісти*; іменникові суфікси можуть виражати елемент оцінки (зменшеності, пестливості, згрубілості): *серд-еньк-о, дол-еньк-а, лож-ечк-а, вовч-ищ-е*; прикметникові суфікси часто передають ознаку суб'єктивної оцінки: *мал-юсінк-ий, нов-еньк-ий, добр-есеньк-ий*.

Словотвірним показником послабленого вияву дії є префікс *по-*, який у семантичну структуру дієслів недоконаного виду вносить гранд-відтінок, позначаючи міру, ступінь вияву ознаки дії (*побити, послабити, полюбити*).

Префікс *з- (с-)* утворює дієслова зі значенням “вичерпна дія”. Виконуючи градуальну функцію, префікс *з- (с-)* вказує на інтенсивність дії (найвищий ступінь вияву ознаки дії) (*стати, сподобатися*).

Дієслівний префікс *за-* може виконувати градуальну функцію, оскільки, приєднуючись до дієслів недоконаного виду і не змінюючи їх основних лексичних значень, виражає високий ступінь вияву ознаки дії: значення високої інтенсивності вияву дії у висхідному порядку від значення дуже високого ступеня її вияву до максимально можливого і такого, що перевершує бажаний (*заснути, засмучувати, заспокоювати*).

Префікс *роз-* у дієсловах доконаного виду виражає значення “завершена дія”. При творенні дієслів префікс *роз-* виконує градуальну функцію, бо означає інтенсивність, повноту дії (вказує на високий вияв ознаки дії) (*розсердитися, розтривожити, розворушити, розбурхувати*).

Процес градування – крок, від меншого до більшого, позначаємо рисою на прямій (—|—) та римськими цифрами в порядку зростання або спадання зі знаком «+» або «-», що вказують на вектор прямої (+I, +II..., -I, -II...). Знаки «+» або «-» використовуємо для того, щоб показати антонімію між фразеологізмами, проте іноді знак «-» та вектор вліво мають фразеологізми із негативним відтінком.

Середина – норма – має слабе вираження градуальності, оскільки ці лексеми зазвичай є нейтральними і не виконують експресивної функції. Умовний нуль (0) – уявна точка, адже будь-який фразеологізм є експресивним.

Для кращого розуміння процесу градування (кроків), невеликі групи фразеологізмів маркуємо різними умовними позначеннями – †, ★, ✱, ❖ відповідно до ступеня вияву ознаки.

Позначкою «†» показані фразеологізми, які мають невисокий ступінь вияву ознаки. Зазвичай ці фраземи є першими на градуальній шкалі.

Знаком «★» марковані фразеологізми, які позначають достатній ступінь вияву ознаки і вони розташовані між фраземами, які передають невисокий ступінь вияву ознаки та високий ступінь вияву ознаки – “посередині”.

Символом «✱» виділяємо фразеологізми, які є “на вершині” градуальної шкали та означають високий ступінь вияву ознаки дії.

Максимальний граничний ступінь вияву ознаки передають фразеологізми, які позначку «❖».

Тим чи іншим символом позначені кілька фразеологізмів, які складають так звану невелику групу (один крок). Фраземи однієї групи є синонімами. Для прикладу на градуальній шкалі беремо один будь-який фразеологізм.

Зазначимо, що не всі фразеологізми мають той чи інший ступінь вияву ознаки. Тобто, на градуальній шкалі можуть бути показані кроки між фраземами, значення яких виражає невисокий та середній ступінь вияву ознаки або високий та найвищий ступені вияву ознаки або інші. Іноді в значенні фразеологізмів взагалі відсутні сигналізатори, проте аналізуючи значення

фразеологізму, його можна зарахувати до тієї чи іншої групи з однаковим маркером (до групи в межах одного кроку).

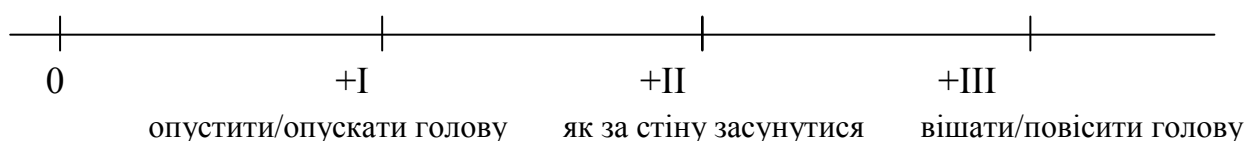
Під час опису фразеологічних одиниць використовуємо різні схеми опису. Одні фразеологізми подаємо у вертикальній послідовності зі значенням та кроками. Щоб уникнути повторення, інші фразеологізми показуємо у горизонтальному порядку, серед яких маємо стрілку, яка означає наступний крок.

У межах одного кроку в значенні фразеологізмів можемо бачити різні відтінки, різні стилістичні нашарування.

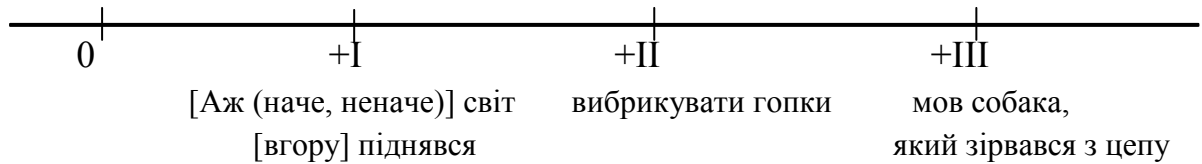
Наприклад.

Дієслівні антонімні градосеми "журитися" – "радіти" знаходимо у фразеологімах *опустити/опускати голову* ('зажуритися' [ФСУМ, кн. 2, с. 588]) → *як за стіну засунутися* ('дуже посмутніти, зажуритися' [ФСУМ, кн. 1, с. 318]); *тумою туманіти* ('бути в дуже похмурому, пригніченому настрої' [ФСУМ, кн. 2, с. 904]) → *опустити/опускати вуха* ('впасти у відчай, засмутитися' [ФСУМ, кн. 2, с. 588]); *вішати/повісити голову* ('журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачати надію, зневірюючись у чомусь' [ФСУМ, кн. 1, с. 134]); *вішати (хнюпити, опускати) / повісити (похнюпити, опустити) носа (ніс, рідко вуха) (на квінту)* ('журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачаючи надію, зневірюючись у чомусь' [ФСУМ, кн. 1, с. 134]) та *[Аж (наче, неначе)] світ [вгору] піднявся* ('у кого-небудь поліпшився настрій, моральний стан' [207, с. 782]) → *вибрикувати гонки* ('дуже радіти' [ФСУМ, кн. 1, с. 81]) → *мов собака, який зірвався з цепу* (+ радіти – 'дуже, нестримно' [ФСУМ, кн. 2, с. 838]).

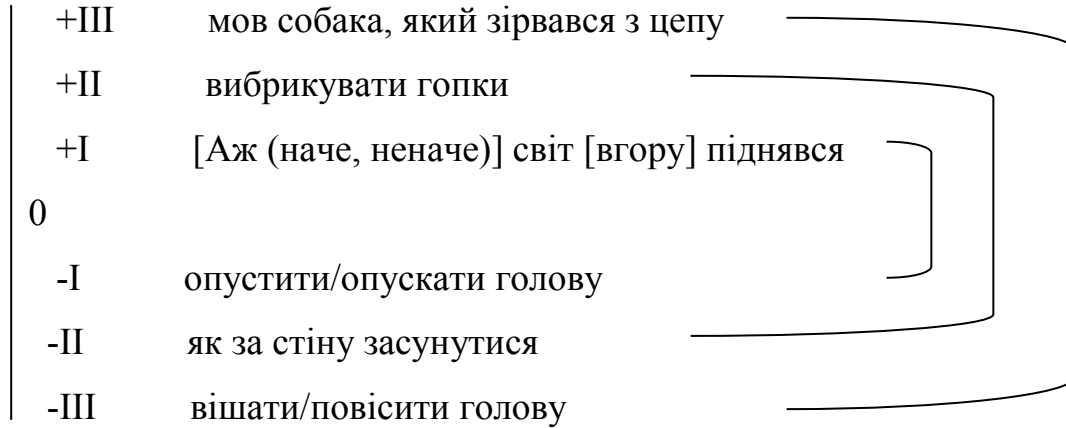
Горизонтальна градуальна шкала із фразеологізмами, які мають градосему "журитися" буде виглядати так:

Фразеологізми із градосемою "радіти" матимуть на горизонтальній градуальній шкалі такий вигляд:

Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

2.5. Системні відношення фразеологізмів із семою градуальності

Основним рівнем мови, на якому репрезентовано градуальну семантику, є лексичний. Виразниками градуальних значень є слова зі значенням кількості й міри.

Проте градуальність реалізується не лише на лексичному, а й на словотвірному, синтагматичному, синтаксичному рівнях мовної системи. Деякі мовознавці (Л. Марчук, С. Колеснікова) стверджують, що градування відбувається й на фразеологічному рівні також.

Реалізуючи єдність змісту і форми, фразеологізм є самостійною одиницею мови, здатною, як інші мовні одиниці, мати значення, що уможлиблює такі системні зв'язки, як синонімія (варіативність) та антонімія, які відповідно базуються на градуальних відношеннях.

Градуальність як ознака градації, покладена в основу впорядкування уявлень про явища навколишнього світу та систематизації фактів мови. Виявлення комунікативно-прагматичного навантаження градації та градуальності забезпечує можливість глибокого осмислення механізмів породження і розуміння тексту, здійснення мовного впливу.

Градація є найбільш поширеним способом поєднання синонімів. Слова, пов'язані градаційним відношенням, можуть розташовуватися у двох напрямках щодо стрижневого слова – у висхідному (позитивне забарвлення) й у спадному (негативне забарвлення). Кожен наступний член групи виражає більшу міру вияву певної характеристики, ніж попередній.

Зв'язки синонімів у межах самого гнізда бувають неоднаковими. Визначення синонімічних зв'язків сприяє правильному розміщенню синонімів у гнізді. Синоніми відходять від опорного слова в різні сторони залежно від функцій та відтінків. Периферійні слова віддаляються від опорного в різних напрямках, залежно від того, який семантичний відтінок чи емоційне забарвлення вони виражають. Вказуючи на різні сторони одного предмета, дії, стану, якості, виявляючи відмінності між спорідненими явищами, передаючи різне ставлення до чогось з метою викликати відповідну психологічну реакцію в слухача або читача, синоніми характеризують явища, факти, дії, якості з різних боків і об'єднуються в гнізда пучками за подібністю відтінків [Деркач 1993, с. 8-9].

Покажемо фразеосиноніми із семою градуальності.

Градосему **"голодний"** виділяємо фразеологізмах із *підтягувати* (*стягувати, затягувати*) / *підтягти* (*стягти, затягти*) *паски* (*пасок, ремінці, очкури, пояски*) ('бути напівголодним, недоїдати' [ФСУМ, кн. 2, с. 640]); *підтягати* (*підтягувати*) / *підтягти* (*підтягнути живіт*) ('бути напівголодним, недоїдати' [ФСУМ, кн. 2, с. 640]) → *не ївши, не пивши* ('голодний' [ФСУМ, кн. 1, с. 356]) → *і крихти* (*ріски, росинки, дрібки*) *в роті не було* ('хто-небудь дуже голодний' [ФСУМ, кн. 1, с. 63]); *і горобець у роті не наслідив* ('хто-небудь дуже голодний, зовсім нічого не їв' [ФСУМ, кн. 1, с. 190]); *живіт присох до спини (до хребта)* ('2. Хто-небудь дуже голодний' [ФСУМ, кн. 1, с. 292]); *вола б з'їв* ('дуже голодний, ласий до чого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 336]); *кишки грають / заграють марш* ('хто-небудь дуже голодний' [ФСУМ, кн. 1, с. 374]); [*Як (мов, ніби)*] *з голодного краю* ('дуже голодний' [ФСУМ, кн. 1, с. 395]) → *аж кишки болять* ('у великій мірі, дуже')

[ФСУМ, кн. 1, с. 374]); як (мов, ніби) собака + голодний, злий, радіти, змерз – ‘дуже, надзвичайно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]). Відтак синонімами є фраземи *підтягувати (стягувати, затягувати) / підтягти (стягти, затягти) паски (пасок, ремінці, очкурі, пояски); підтягати (підтягувати) / підтягти (підтягнути живіт), і крихти (ріски, росинки, дрібки) в роті не було; і горобець у роті не наслідив; живіт присох до спини (до хребта); вола б з’їв; кишки грають / заграють марш; [Як (мов, ніби)] з голодного краю, а також аж кишки болять та як (мов, ніби) собака.*

Окрему градуальну групу складають фразеосиноніми, які мають однаковий ступінь вияву ознаки. Суть синонімів полягає не в простій заміні, а у прагненні точніше висловити думку, збагатити інформацію при економії засобів вираження.

Більшість фразеологів констатує, що основними ознаками, на підставі яких фраземи слід розглядати як синоніми, є спільність їх значення, однакове категорійне значення та однакова лексико-семантична валентність. Зокрема, Л. Скрипник вважає, що фразеологічні синоніми, позначаючи той самий предмет дійсності, виражають те саме поняття, відтіняючи різні його сторони, і при різній внутрішній формі та неоднаковому лексичному складі мають однотипне категорійне значення, однакову семантичну сполучуваність із словами оточення [Скрипник 1973, с. 212].

У навчальному посібнику «Фразеологія сучасної української мови» В. Ужченка й Д. Ужченка фразеосиноніми кваліфікуються як фразеологічні одиниці зі спільним загальним значенням, що співвідносні з однією частиною мови, але відмінні між собою образною основою, компонентним складом і семантико-стилістичними відтінками [Ужченко 2003, с. 104].

Ю. Прадід розглядає фразеологічні синоніми як одиниці, які позначають той самий предмет, явище тощо навколишнього світу, співвідносяться з однією і тією ж частиною мови, збігаються частково (рідше – повністю) за семантичною сполучуваністю, але відрізняються відтінками значень, стилістичною забарвленістю [Прадід, 1997].

Фразеологічними антонімами називаються фразеологізми з протилежними конкретними і спільними загальними значеннями та з однорідною категоріально-граматичною характеристикою. Сутність фразеологічної антонімії полягає в протиставленні значень фразеологізмів при їхній семантичній спільності. Протиставлятися можуть фразеологізми, що означають однорідні явища.

Український мовознавець В. Ужченко визначає фразеологічні антоніми як щонайменше дві фразеологічні одиниці однієї смислової і логічної сутності з протилежним значенням. Вони позначають одне й те саме явище у різних аспектах, не заперечуючи його, а вказуючи на протилежність дії чи відмінності в якісній оцінці [Ужченко 2003, с. 114].

Наприклад, антонімними є фразеологізми *хоч викрути* ('дуже мокрий' [ФСУМ, кн. 1, с. 92]) – *як перець* ('у великій мірі, дуже' [ФСУМ, кн. 2, с. 624]) або *порожньо у голові (у лобі)* ('2. Хто-небудь дуже нерозумний, нетямущий' [ФСУМ, кн. 2, с. 677]) – *палата розуму* ('дуже розумний' [ФСУМ, кн. 2, с. 604]).

Вертикальна градуальна шкала буде виглядати так:

+I	хоч викрути	+I	палата розуму
0		0	
-I	як перець	-I	або порожньо у голові (у лобі)

Фразеологічними омонімами називаються одиниці, однакової структурою та лексичним складом, але – різними значеннями. Наприклад, омонімними є фраземи *як чип* – '1. + дурний, п'яний – дуже сильно, у великій мірі; 2. + пити, напиватися – дуже багато' [ФСУМ, кн. 2, с. 949]; *як (мов, ніби) з каменя вибитий* – '1. Нерухомий; 2. Дуже гарний' [ФСУМ, кн. 1, с. 80]; *живіт присох до спини (до хребта)* – '1. Хто-небудь дуже худий; 2. Хто-небудь дуже голодний' [ФСУМ, кн. 1, с. 292].

Полісемія фразеологічних одиниць порівняно з полісемією лексичною значно менше поширена. Пояснюється це насамперед тим, що фразеологізм, якому властива метафоричність і високий ступінь абстракції, уже за своєю

природою менш, ніж слова, піддається витворенню в ньому нового переносного значення, бо воно має бути більш образним і абстрактним від попереднього.

Л. Авксентьев відзначає, що вивчення багатозначності фразеологізмів розширює уявлення про семантичні межі стійких словосполучень і має велике теоретичне і практичне значення, зокрема для укладання словників [Авксентьев [3], с. 108]. Крім того, дослідник вважає, що серед актуальних завдань залишаються проблеми з'ясування відмінностей між багатозначністю фразеологізмів і лексем, встановлення зв'язку багатозначності з типами значень фразеологічних одиниць і визначення основних факторів багатозначності стійких словосполук.

На думку О. Селіванової, з'ясування суті фразеологічної полісемії слід починати з вияву психокогнітивних зв'язків у структурі етносвідомості, що опосередковують наявність в одного звороту кількох концептуальних проєкцій. Дослідниця виокремлює два типи таких зв'язків: міжконцептуальний (метафоризація первинного змісту ґрунтується на поєднанні двох концептосфер, одна з яких є знаком на позначення іншої), і внутрішньоконцептуальний (розвиток значень фразеологізму відбувається в межах однієї концептуальної сфери) [Селіванова 2004, с. 23].

У межах полісемічної ФО, так само як і в межах багатозначного слова, значення можуть співвідноситися між собою як пряме і переносне, хоча у фразеології це явище не таке поширене, як у лексиці. ФО можуть виступати як у прямому, так і в переносному значенні. Виникнення переносного значення у фразеологізмів пов'язане з можливістю перенесення вихідного значення на іншу сферу понять і уявлень. Більшість фразеологів заперечують наявність у полі семантичних ФО переносного значення, мотивуючи це тим, що кожен фразеологічний зворот, що з'являється внаслідок переосмислення, інгерентно вже мав переносне значення як внутрішньо притаманне. Пряме значення фразеологізму не можна ототожнювати з прямим змістом, вираженим співзвучним з ФО вільним словосполученням. Усі фразеологічні значення метафоричні, тому такого прямого значення у фразеологізмі бути не може, бо

інакше воно повертає ФО у сферу вільного словосполучення такого ж складу. В одній фразеологічній полісеманті значення можуть співвідноситися як пряме і переносне [Школяренко 2001].

Комунікативна значущість ФО при тому полягає в їхній оцінності, емоційності та експресивності. Доречно вжитий та вміло акцентований фразеологізм здатний замінити багатослівну логічну побудову, образно узагальнити сказане, пожвавити мовлення й надати йому особливої емоційно-експресивної тональності.

Висновки до розділу 2

1. Фразеологізми – найбільш «інтимна» частина кожної мови.

У внутрішній формі фразеологізмів зберігається культурна інформація, що є образним уявленням про світ та надає йому культурно-національного колориту.

Фразеологічна одиниця є одним із основних складників мовної картини світу. Кожна людина по-своєму уявляє світ, тому об'єктивну реальність можна назвати образом мовної картини світу. Завдяки знакам, символам мова відображає культуру народу від покоління до покоління. Вірування, традиції, ментальність є специфічними рисами носіїв мови і вони відображаються у фразеологізмах.

2. Репрезентовано різні способи творення фразеологізмів.

Найпоширенішим є дієслівний спосіб.

Окреслено різні підходи до трактування терміну «фразеологізм».

Підтримуємо вузький підхід до розуміння фразеологізму, за яким прислів'я і приказки не належать до фразеологізмів. Визначено ознаки фразеологічних одиниць, серед яких найголовнішими вважаємо цілісність значення, експресивність, стійкість, відтворюваність.

3. Охарактеризовано принципи лексикографічного опису фразеологічних одиниць. У проаналізованих фразеологічних тлумачних словниках у словниковій статті першим наводиться заголовне слово, потім подається реєстрова одиниця.

Структура словникової статті також включає синтаксичну сполучуваність, граматичну чи стилістичну позначку, тлумачення, цитати-ілюстрації, чи синоніми чи антоніми (за наявності).

4. Напрацьовано систему опису фразеологічних одиниць із семою градуальності. Проаналізовано різні лексичні і словотворчі засоби, що вказують на підвищення або зниження градації. Серед лексичних – це найчастіше це прислівники міри і ступеня. Функційне значення таких прислівників – указівка на ступінь величини ознаки: невисокої (низької), середньої, високої, найвищої (межової або граничної). Прислівники міри і ступеня і прислівники способу дії, сполучаючись з дієсловами, відображають синтагматичний аспект градуальності, оскільки вони надають дієслову різні гранд-відтінки. Серед словотворчих засобів переважає префіксальний спосіб.

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМНА ОРГАНІЗАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ІЗ ГРАДУАЛЬНОЮ СЕМАНТИКОЮ

3.1. Принципи ідеографічного опису фразеологізмів

Особливе місце в класифікаційній парадигмі займає ідеографічний опис фразеологізмів, за яким фрази класифікуються за тематичним принципом.

Упорядкування фразеологічних груп і спостереження над їх конкретним наповненням відкриває все багатство українського народу.

Напрацювання в галузі ідеографічного дослідження матеріалу дає змогу виробити класифікаційні схеми, покладені в основу ієрархічного групування.

Ідеографічні аспекти фразеології у мовознавстві досліджували М. Алефіренко, Ю. Прадід, М. Номис, А. Івченко, Ж. Краснобаєва-Чорна, В. Ужченко та Д. Ужченко.

Першим в україністиці тематичний принцип групування матеріалу щодо фразеологічного складу мови (у широкому розумінні) застосував М. Номис. Дослідник виділив двадцять розділів: вірування українського народу; доля, недоля, лихо; історичне минуле; здоров'я, хвороби, смерть; господарська діяльність; зовнішній вигляд людини, одяг; сусіди, куми, приятелі, вороги тощо [Номис].

Ідеографічний опис відображає цілісний, глобальний образ світу, що формується внаслідок синтезу результатів пізнавальних та оцінних процесів [Краснобаєва-Чорна 2009, с. 176].

Предметом вивчення фразеологічної ідеографії є фразеологічна картина світу – образна система стійких мовних одиниць, що формується під впливом різних суб'єктивних і об'єктивних факторів, цінностей, правил та уявлень, які відображають національно-культурну специфіку світорозуміння нації, та представлена у фразеологічних одиницях [Патен 2015, с. 164].

Дослідник Ю. Прадід вважає, що ідеографічна класифікація лексичного та фразеологічного складу будь-якої мови починається з вирізнення синонімічних

рядів. Співвідносні синонімічні ряди зі спільною семантичною ознакою утворюють семантичну (фразеосемантичну) групу. Сукупність фразем, що об'єднані спільною семантичною ознакою і відображають поняттєву, предметну та функціональну подібність позначуваних явищ, складають семантичне поле, яке включає дві і більше семантичні групи на основі їхньої спільної семантичної ознаки та виникає в результаті групування окремих ознак у більш місткій категорії [Прадід 1997, с. 45, 140–147]. Тематична група охоплює видові різновиди одного і того ж ряду предметів, явищ довкілля. Наступною ланкою в ієрархії ідеографічної класифікації фразеологізмів є тематичні поля, у яких угруповуються тематичні групи фразем, і які називають родові різновиди того самого ряду предметів чи явищ навколишньої дійсності. Тематичні поля утворюють вищу ланку – ідеографічну групу, яка включає стійкі сполуки слів, що використовують для позначення якогось одного фрагменту навколишнього світу. Дві і більше ідеографічних груп утворюють ідеографічне поле, у якому об'єднуються слова і фразеологізми, що характеризують різні сторони Всесвіту – флору, фауну, людину, предмет, явище. Фразеологія будь-якої мови має чітко виражений антропологічний характер.

Ю. Прадід на позначення сукупності мовних одиниць, які об'єднані спільністю змісту і відбивають поняттєву, предметну або функційну схожість певних явищ, вживає як термін «поле», так і термін «група», з тією різницею, що терміном «поле» позначають більш чисельні, а терміном «група» – менш чисельні за кількісним складом сукупності мовних одиниць. Семантичні групи об'єднуються в семантичні поля, тематичні групи – в тематичні поля, ідеографічні групи – в ідеографічні поля. Ідеографічні поля утворюють архіполя, які є найвищою ланкою у структурі ідеографічної ієрархії як лексичної, так і фразеологічної системи [Прадід 1997, с. 19]

Тож, за Ю. Прадідом, структура класифікації виглядає наступним чином: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле [Там же, с. 39].

Дослідник пропонує робочу схему ідеографічної класифікації основних знань людини про навколишній світ, що може бути покладена в основу опису фразеологічної картини світу: Всесвіт – 1. «Жива природа» (1.1. «Флора», 1.2. «Фауна», 1.3. «Людина»); 2. «Нежива природа» (2.1. «Предмет», 2.2. «Явище») [Прадід 1997, с. 16].

М. Алефіренко вважає, що всі фразеологізми української мови можна поділити за тематичними полями двох поняттєвих сфер – «людина» (88%) і «всесвіт і людина» (12%) [Алефіренко 1987, с. 16]. Відповідно існують два тематичні поля: інтелектуально-емоційне й атрибутивно-модальне. Інтелектуально-емоційне тематичне поле утворюють такі фразеосемантичні групи: зовнішні і внутрішні відчуття, зорові й слухові сприйняття, мислення, мовленнєва діяльність, соціальне становище, риси характеру, модально-оцінні характеристики, емоційно-вольова діяльність, фізичний стан, психічний стан. Атрибутивно-модальне тематичне поле складається з фразеосемантичних груп, які «співвідносяться з узагальненими поняттями міри, що використовуються у виробничій і суспільній діяльності людей» [Там же, с. 17].

Учений стверджує, що особливості процесів категоризації залежать не тільки від суто когнітивних механізмів, а й від культурнодискурсивного простору, у якому знаходиться людина [Там же, с. 136].

За А. Івченком, ідеографічна (або тематико-ідеографічна) класифікація створює передумови для переходу від порівняння окремих фразеологізмів, характерного для більшості сучасних досліджень, до системного аналізу семантичних рядів і фразеосемантичних груп, що сприятиме більш об'єктивному виявленню загальних і специфічних рис окремих національних фразеологічних систем або їхніх фрагментів [Івченко 1999, с. 6]. Дослідник індуктивним шляхом здійснив суцільний ідеографічний аналіз української народної фразеології дав підстави виокремити такі найчисленніші фразеосемантичні групи: «Розумова характеристика», «Знання», «Зовнішній вигляд», «Соціальна характеристика», «Час», «Покарання» [Там же, с. 9].

Ідеографічна класифікація (тобто семантикотематичні об'єднання) фразем представлена у праці провідних українських фразеологів В. Ужченка, Л. Авксентьєва «Українська фразеологія»: 1) давній побут, трудові процеси селянського життя; 2) історичні події, факти; 3) рослинний і тваринний світ; 4) соціальні відносини; 5) одиниці виміру; 6) духовна культура; 7) фольклор [Ужченко, Авксентьєв 1990, с. 76–90].

Мовознавці В. Ужченко і Д. Ужченко в монографії «Східноукраїнська фразеологія» обрали таку схему класифікації ФО: синонімні та варіантні ряди → варіантно-синонімічна група / варіантно-антонімічна група → фразеосемантичне поле → фразеотематичне поле → фразеотематична група. Фразеологічні одиниці дослідники тематично класифікують між трьома фразеотематичними групами (ФТГ) – «Людина», «Абстрактні відношення і поняття», «Природа» [Ужченко 2003, с. 53].

Фразеологічні одиниці дослідники тематично класифікують між трьома фразеотематичними групами (ФТГ) – «Людина», «Абстрактні відношення і поняття», «Природа». Фразеотематична група «Людина» складається із фразеотематичних підгруп «Людина як жива істота», «Людина як розумна істота», «Людина як суспільна істота». ФТГ «Людина як жива істота» має фразеосемантичні поля «Зовнішній вигляд», «Фізичний стан», «Психічний стан», «Одяг», «Рух». ФТГ «Людина як розумна істота» має фразеосемантичні поля «Розум», «Характер, поведінка». Фразеотематична група «Абстрактні відношення» включає фразеосемантичні поля «Простір», «Кількість», «Якість». [Ужченко 2007, с. 53-55].

У ФТГ «Природа» виділено ФСП «Час».

У дослідженні використано саме класифікацію В. Ужченка і Д. Ужченка та таку схему класифікації фразеологізмів: фразеотематична група → фразеотематична підгрупа → фразеосемантичне поле.

3.2. Фразеотематична група (ФТГ) «Людина»

Фразеотематична група «Людина» є найбільшою серед інших «ФТГ «Абстрактні відношення і поняття» і ФТГ «Природа»).

ФТГ «Людина» поділено таким чином: фразеотематична підгрупа (ФТП) «Людина як жива істота», фразеотематична підгрупа «Людина як розумна істота» та фразеотематична підгрупа «Людина як суспільна істота».

3.2.1. Фразеотематична підгрупа «Людина як жива істота»

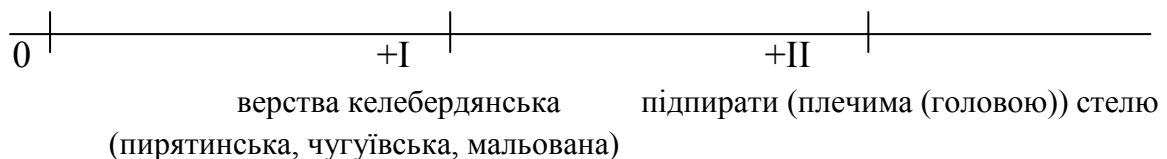
ФТП «Людина як жива істота» представлено кількома фразеосемантичними полями:

- ФСП «Зовнішній вигляд»;
- ФСП «Фізичний стан»;
- ФСП «Психічний стан»;
- ФСП «Рух».

3.2.1.1. Фразеосемантичне поле «Зовнішній вигляд»

До ФСП «Зовнішній вигляд» зараховано фразеологізми на позначення росту людини, в яких є протилежні градуальні семи "високий" – "низький". Це фразеологізми *від горшка два вершка* ('невеликий, низький на зріст; малий' [ФСУМ, кн. 1, с. 75]) → *верства келебердянська (пирятинська, чугуївська, мальована)* ('дуже висока на зріст людина' [ФСУМ, кн. 1, с. 73]), *підпирати (плечима (головою)) стелю* ('мати дуже високий зріст' [ФСУМ, кн. 2, с. 639]).

Фраземи *верства келебердянська (пирятинська, чугуївська, мальована)* та *підпирати (плечима (головою)) стелю* виражають збільшення ознаки. Градуальна шкала виглядатиме так:

Фразеологізм *від горшка два вершка* вступає в антонімні відношення із фразеологізмом *верства келебердянська (пирятинська, чугуївська, мальована)*, тому вертикальна градуальна шкала буде виглядати так:

+ I	від горшка два вершка
0	
- I	верства келебердянська (пирятинська, чугуївська, мальована)

У фразеосемантичному полі «Зовнішній вигляд» виділено фразеологізми із градусомою **"схожий"**. Це такі стійкі сполуки, як *на одне лице; на один манір; на (рідко в) один лад; як (мов, ніби) дві (три) краплі (каплі, краплини) води; як крапля (капля) води; крапля (капля, краплина) в краплю (в каплю, в краплину); як викапаний; як з ока випав; волос у волос; ні (ані) дати ні взяти; як у око впасти*. У Фразеологічному словнику української мови зафіксовано наступні значення:

1 крок

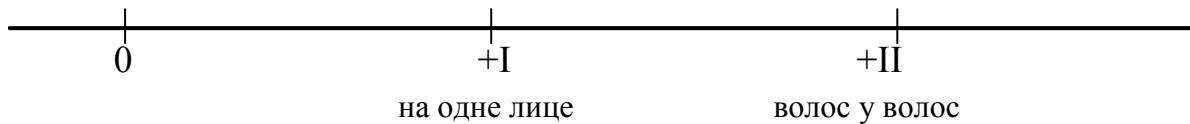
- ★ На одне лице – ‘які майже нічим не відрізняються, дуже схожі, однакові’ [ФСУМ, кн. 1, с. 430] – *Всі людські діти на одне лице. Мама б точно синочка знайшла, їй би серце підказало (Альманах українськомовної фантастики. 2017. – с.186)¹.*
- ★ На один манір – ‘2. Дуже схожі між собою; однакові’ [ФСУМ, кн. 1, с. 463] – *Великі естрадні зірки в місто не забивались, а маленькі блимали на один манір. (П.Антоненко. Свіча. 2018. – с.98).*
- ★ На (рідко в) один лад – ‘2. Дуже схожі між собою; подібні, однакові’ [ФСУМ, кн. 1, с. 409] – *Хіба розпізнаєш своє дитинча — всі на один лад кричать. “Хай кричать, – казала вчора лікарка, – розвивають собі легені” (М.Базар. Долина синіх вогнів. 1999. – с.105).*
- ★ Як (мов, ніби) дві (три) краплі (каплі, краплини) води; як крапля (капля) води – ‘1. + схожий, подібний – дуже, зовсім схожий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 394] – *Ксені так хотілося пригорнути сірооке дитя, що було схоже на тата, як дві краплі води. (Н.Фіалко. Дві обручки. 2009 – с.10).*

- * Крапля (капля, краплина) в краплю (в каплю, в краплину) ‘+схожий – дуже схожий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 394] – *Ваш приятель крапля в краплю такий же у житті. (Т.Грунська. Сільський роман. Міський роман. 2003. – с.68).*

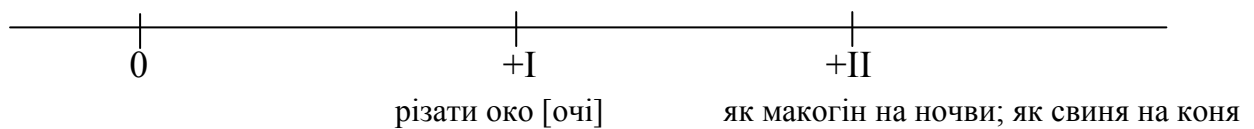
2 крок

- ❖ Як викапаний + схожий – ‘зовсім, надзвичайно, дуже схожий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 90] – *Кажуть у селі , що близнюки, як викапаний Юрко. (О.Гринів. Тайстра звіздаря, або Сповідь горобиної ночі. 2006 – с.443).*
- ❖ Волос у волос – ‘без будь-яких відмін, абсолютно схожий схожий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 144] – *Якщо вже говорити про кіборгів, то в казці є історії про незвичайних бабусь, що своїх «роботів» тчуть на верстаті. Один в один , волос у волос , голос у голос , — як мовиться про них у казці. (М.Чумарна. Любов у залізних чоботях. Езотерика українських казок. 2014. – с.28).*
- ❖ Ні (ані) дати ні взяти – ‘1. Абсолютно схожий, достеменний; 2. Абсолютно точно, саме так, достеменно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 224] – *Однак говорив Фалін мало, в'яло, з угасанням, ні дати ні взяти вмираючий лебід. (Лесь Танюк. Лінія життя: з щоденників. 2004 – с.398).*
- ❖ Як з ока випав + схожий – ‘зовсім, надзвичайно, дуже схожий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 96] – *Старий Дорофій, на якого Микита схожий, як з ока випав , і за зовнішністю, і за характером-вдачею, сухо промимрив: «А це , запомни , сину , землю в старовину такечки називали». (В. Іваніна. Любов і смерть узурпатора. 2006. – с.165).*
- ❖ Як би з ока випасти + схожий – ‘дуже, точно, абсолютно схожий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 148] – *«Таже ану ти лиш на него добре придивиси, то меш видіти сам, шо так у те удавси, сараку, ек би ти з ока випав» (Петро Шекерик-Доників. Дідо Иванчик. 1940 (2007). – с.118).*

Градація відбувається між фраземами, які виражають високий та найвищий ступені вияву ознаки. Горизонтальна шкала матиме такий вигляд:

Ці фразеологізми вступають в антонімні відношення із фразеологізмами *різати око [очі]*² ('1. Бути дуже примітним, різко виділятися серед чогось чим-небудь незвичайним' [ФСУМ, кн. 2, с. 737]) → *як макогін на ночви* (+ схожий – 'уживається для вираження повного заперечення змісту слова схожий; зовсім не (схожий), абсолютно не (схожий)' [ФСУМ, кн. 1, с. 461]); *як свиня на коня* (+ виглядати – 'уживається для вираження повного заперечення змісту речення' [ФСУМ, кн. 2, с. 781]). Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

На вертикальній градуальній шкала зобразимо опозицію градусем "схожий" – "несхожий":

+I	як з ока випав
0	
-I	як свиня на коня

До фразеосемантичного поля «Зовнішній вигляд» зараховано фразеологізми, які мають прикметникову градусему "товстий", а саме: *як не лусне; в (при) тілі; решетом не накрити; не втовпиться (потовпиться) в двері (в шкуру); [Що] хоч обіддя гни; [аж] шкура репає; і конем не об'їдеш.*

У Фразеологічному словнику подано наступні значення:

1 крок

- ★ Як не лусне – 'гладкий, товстий' [ФСУМ, кн. 1, с. 451]
- ★ В (при) тілі – '1. Не худий, в міру повний (про людину)' [ФСУМ, кн. 2, с. 884-885]

2 крок

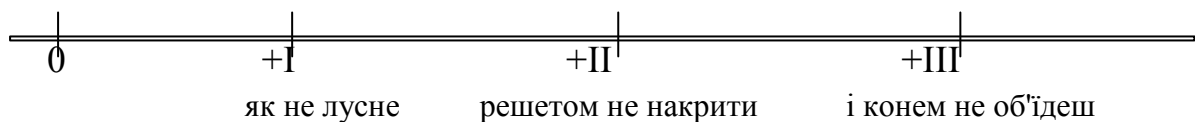
² Приклади фразеовживання: «В інтер'єрах маленьких квартир варто уникати великих контрастів, що можуть **різати очі**». «...Не буде ж він іти в школу й переконувати ... вчительку, що журавель так схожий на лелеку, **як макогін на ночви**». «Гарненько придивись на себе в дзеркало, і ти сам зрозумієш, що ти схожий на Хлестакова, **як свиня на коня**. Тільки й того, що дві руки, дві ноги й голова».

- * Решетом не накрити – ‘дуже велике або товсте [про обличчя]’ [ФСУМ, кн. 1, с. 528]
- * Не втовпиться (потовпиться) в двері (в шкуру) – ‘дуже товстий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 158]
- * [Що] хоч обіддя гни – ‘дуже товстий, дебелий (про шию, статуру)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 174]
- * [аж] шкура репає – ‘хто-небудь дуже товстий або щось дуже товсте’ [ФСУМ, кн. 2, с. 965]

3 крок

- ❖ І конем не об’їдеш + товстий, огрядний – ‘дуже товстий, надмірно, занадто, непомірно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 567]

Горизонтальна градуальна шкала має 3 кроки:

Ці фразеологізми вступають в антонімні відношення із фразеологізмами, які мають градусему ‘худий’. А саме: *показувати/показати (свої) ребра; самі вуха та зуби; висхлий на тараню; живіт присох до стини (до хребта); аж ребра знати; аж кістки торохтять; [Одні (самі, тільки)] кістки (кості) та шкіра (шкура); лантух (мішок) з кістками (з маслами); ходячий мертвець (мрець); одні (ходячі) моці; [Аж] ребра світяться; як (мов, ніби) скіпка; як (мов, ніби) тріска; світити ребрами.*

У Фразеологічному словнику української мови зафіксовано наступні значення:

1 крок

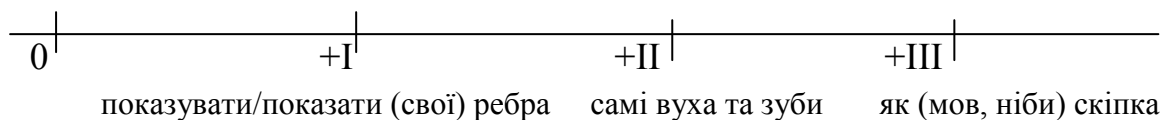
- * Показувати/показати (свої) ребра – ‘бути худим, виснаженим’ [ФСУМ, кн. 2, с. 665]

2 крок

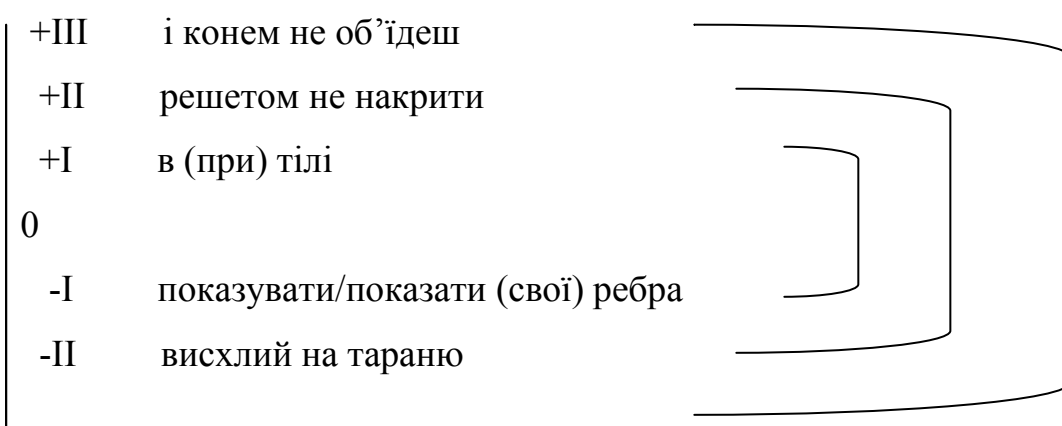
- * Самі вуха та зуби – ‘дуже худий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 163]
- * Висхлий на тараню – ‘дуже худий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 106]

- * Живіт присох до спини (до хребта) – ‘1. Хто-небудь дуже худий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 292]
  - * [аж] шкура репає – ‘хто-небудь дуже худий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 340]
  - * Аж кістки торохтять + худий – ‘у великій мірі, дуже худий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 377]
  - * [Одні (самі, тільки)] кістки (кості) та шкіра (шкура) – ‘дуже худий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 377]
  - * Лантух (мішок) з кістками (з маслами) – ‘дуже худа, виснажена людина; худий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 415]
  - * Ходячий мертвець (мрець) – ‘1. Дуже худа, виснажена, немічна людина (лантух з кістками, кістки та шкіра, одні мощі)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 483]
  - * Одні (ходячі) мощі – ‘дуже худа, виснажена, немічна людина’ [ФСУМ, кн. 1, с. 511]
  - * [Аж] ребра світяться – ‘1. Дуже худий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 734]
  - * Як (мов, ніби) тріска – ‘2. Дуже худий (про людину)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 899]
  - * Світити ребрами – ‘бути дуже худим, виснаженим’ [ФСУМ, кн. 2, с. 787]
- 3 крок
- ❖ Як (мов, ніби) скіпка + сухий, худий – ‘дуже, надзвичайно худий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 817]

Зобразимо градацію на горизонтальній градуальній шкалі:

Антонімія товстий – худий буде виглядати так:

-III як (мов, ніби) скіпка

У фразеосемантичному полі «Зовнішній вигляд» виділено також дієслівні антонімні градосеми "товстішати" – "худнути". Ці протилежні градосеми знаходимо у фразеологізмах *нагулювати (набувати) / нагуляти (набути) жир (жиру); запливати / запливти жиром (салом); розпливатися/розпливтися від жиру; позбувати / позбути жир (жиру); як (мов, ніби) скапувати свічкою; спадати/спасти з тіла (в тілі, на тілі); спадати/спасти з лиця (на лиці, на виду); стягнутися на нитку; притягує / притягло живіт (живота) до спини; перепастися на смик (на сухар); звестися на [воскову] свічку; тільки моці залишилися (лишилися, осталися); одна (тільки) тіль залишилася (зосталася); на шабатурку; на сухар.*

Відповідно до Фразеологічного словника української мови значення цих фразем наступні:

1 крок

✦ Нагулювати (набувати) / нагуляти (набути) жир (жиру) – ‘збільшувати вагу, повнішати, товстішати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 522]

✦ Запливати / запливти жиром (салом) – ‘ставати гладким, повніти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 315]

2 крок

★ Розпливатися/розпливтися від жиру – ‘ставати дуже товстим, повним’ [ФСУМ, кн. 2, с. 755]

1 крок

✦ Позбувати/позбути жир (жиру) – ‘худнути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 662]

✦ Як (мов, ніби) скапувати свічкою – ‘худнути, марніти від переживань, хвороби’ [ФСУМ, кн. 2, с. 814]

✦ Спадати/спасти з тіла (в тілі, на тілі) – ‘худнути або втратити звичний вигляд’ [ФСУМ, кн. 2, с. 845]

✦ Спадати/спасти з лица (на лиці, на виду) – ‘ставати блідим, змученим; худнути, марніти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 845]

2 крок

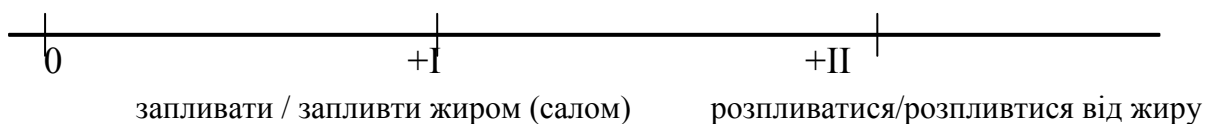
- ★ Стягнутися на нитку – ‘дуже схуднути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 869]
- ★ Притягує/притягло живіт (живота) до спини – ‘хто-небудь дуже схуд, виголодався’ [ФСУМ, кн. 2, с. 700]
- ★ Перепастися на смик (на сухар) – ‘дуже схуднути, охлянути, виснажитися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 620]
- ★ Звестися на [воскову] свічку – ‘дуже схуднути, змарніти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 325]
- ★ Тільки моці залишилися (лишилися, осталися) – ‘хто-небудь дуже схуд, дуже худий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 511]
- ★ Одна (тільки) тіль залишилася (зосталася) – ‘хто-небудь дуже змарнів, схуд, має змучений, виснажений вигляд’ [ФСУМ, кн. 2, с. 885]

3 крок

- ❖ На сухар + схуднути, висохнути – ‘дуже, надзвичайно схуднути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 870]
- ❖ На шабатурку + схуднути, висохнути – ‘дуже, надзвичайно схуднути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 961]

Горизонтальна градуальна шкала фразеологізмів із градусею

‘товстішати’ має 2 кроки:

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

Покажемо опозицію фразеологізмів із градусеями "товстішати" – "худнути". Вертикальна градуальна шкала буде виглядати так:

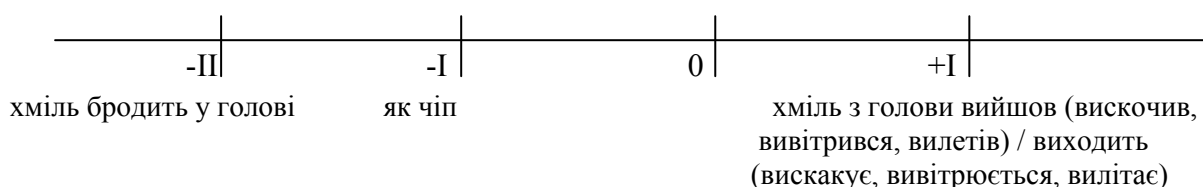
	+II	розпливатися/розпливтися від жиру	}
	+I	запливати / запливти жиром (салом)	
	0		
	-I	позбувати/позбути жир (жиру)	
	-II	звестися на [воскову] свічку	

Більше фразем із семою градуальності у ФСП «Зовнішній вигляд» див. додаток Г.

3.2.1.2. Фразеосемантичне поле «Фізичний стан»

До фразеосемантичного поля «Фізичний стан» належать стійкі сполуки слів, які мають сему градуальності "п'яний". Сюди належать: *хміль бродить у голові* ('хто-небудь п'яний, сп'янів' [ФСУМ, кн. 2, с. 928]) → *на ногах не стоїть (не тримається)* ('2. Хто-небудь зовсім п'яний' [ФСУМ, кн. 2, с. 863]); *як чіп* ('1. + дурний, п'яний – дуже сильно, у великій мірі п'яний' [ФСУМ, кн. 2, с. 949]) → *як (мов, ніби) хлющ (хлющі, хлюща)* ('2. + п'яний – дуже, у великій мірі, надзвичайно п'яний' [ФСУМ, кн. 2, с. 927]); *як (мов, ніби) квач* (+ п'яний – 'у великій мірі, дуже, надто п'яний' [ФСУМ, кн. 1, с. 367]); *в дим* ('1. + п'яний – дуже сильно п'яний, до безпам'ятства' [ФСУМ, кн. 1, с. 238]); *в дрязг* ('дуже сильно (напиватися, бути п'яним)' [ФСУМ, кн. 1, с. 269]). Протилежним за значенням є фразеологізм *хміль з голови вийшов (вискочив, вивітрився, вилетів) / виходить (вискакує, вивітрюється, вилітає)* ('хто-небудь швидко, раптово протверезився, став тверезим' [ФСУМ, кн. 2, с. 928]).

Зобразимо градуальну шкалу:

Напрямок стрілки шкали буде як вліво, так і вправо через те, що п'яна особа викликає в суспільства негативне ставлення, а твереза особа – позитивне.

Звісно, показуємо і вертикальну градуальну шкалу, адже «сп'яніти» – «протверезіти» є антонімами:

+I	хміль з голови вийшов (вискочив, вивітрився, вилетів) / виходить (вискакує, вивітрюється, вилітає)
0	
-I	хміль бродить у голові

Фразеологізми *ударитися в горілку (до горілки); вклоняться чарці; заглядати (зазирати) в чарку (пляшку); заливати / залити за комір; припадати/припасти до горілки (до чарки); закропити душу; закладати (заливати) / закласти (залити) за галстук; в горілці киснути; заливати / залити голову (очі) [горілкою]; без просипу; не виходити з горілки; до [зелених] чортиків; до зеленого (блакитного) змія; до самісіньких риз; з кругу (з пуття) спитися* передають процес вживання алкогольних напоїв і мають градосему ‘пити, випивати’.

У Фразеологічному словнику української мови подано такі значення цих фразем:

1 крок

- ✦ Ударитися в горілку (до горілки) – ‘почати пиячити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 911]

2 крок

- ★ Вклоняться чарці – ‘пити горілку; пиячити, випивати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 135-136]
- ★ Заглядати (зазирати) в чарку (пляшку) – ‘випивати, зловживати алкогольними напоями’ [ФСУМ, кн. 1, с. 303]
- ★ Заливати / залити за комір – ‘випивати, зловживати алкогольними напоями’ [ФСУМ, кн. 1, с. 310]
- ★ Припадати/припасти до горілки (до чарки) – ‘виявляти пристрасть до алкогольних напоїв; пиячити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 696]
- ★ Закропити душу – ‘2. Вдатися до спиртного, напиться’ [ФСУМ, кн. 1, с. 308]
- ★ Закладати (заливати) / закласти (залити) за галстук – ‘пиячити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 307]

3 крок

- * В горілці киснути – ‘постійно пиячити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 373]
  - * Заливати / залити голову (очі) [горілкою] – ‘1. Нестримно пиячити, напиватися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 310]
  - * Без просипу + пити – ‘постійно, безперервно, не протверезуючись’ [ФСУМ, кн. 2, с. 711]
  - * Не виходити з горілки – ‘бути постійно п’яним’ [ФСУМ, кн. 1, с. 112]
- 4 крок
- ❖ До [зелених] чортиків – ‘2. + напиватися – до повного сп’яніння’ [ФСУМ, кн. 2, с. 956]
  - ❖ До зеленого (блакитного) змія + напитися, попитися – ‘до нестями, дуже’ [ФСУМ, кн. 1, с. 339]
  - ❖ До самісіньких риз + напитися – ‘дуже сильно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 736]
  - ❖ З кругу (з пуття) спитися – ‘остаточно опуститися, втратити людську гідність через пияцтво’ [ФСУМ, кн. 2, с. 848]

Відповідно до значень фразеологізмів, градуальна шкала буде виглядати так:

вступати/вступити в голову (‘викликати в кого-небудь стан сп’яніння; п’янити когось (про хмільні напої’ [ФСУМ, кн. 1, с. 156]) → *хміль б’є (ударяє) / ударив у голову* (‘хто-небудь починає п’янити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 928]); *хміль розбирає / розібрав* (‘хто-небудь починає п’янити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 928]) → *під хмільком* (‘у стані незначного сп’яніння’ [ФСУМ, кн. 2, с. 928]); *джмелі гудуть у голові* (‘хто-небудь перебуває в стані сп’яніння або запаморочення’ [ФСУМ, кн. 1, с. 233-234]); *під чаркою* (‘у стані незначного сп’яніння; напідпитку’ [ФСУМ, кн. 2, с. 944]); *під джмелем* (‘у нетверезому стані, напідпитку’ [ФСУМ, кн. 1, с. 233]); *під газом* (‘у нетверезому стані’ [ФСУМ, кн. 1, с. 167]); *під градусом* (‘у стані сп’яніння’ [ФСУМ, кн. 1, с. 194]).

Градосему "багато (мало) пити, випити алкогольного напою" мають фразеологізми *по маленькій; пополоскати в роті (зуби, горло); як воду; чарку за чаркою; на всю пельку; як чіп; полоскатися в горілці*. У Фразеологічному словнику української мови подані наступні значення цих фразеологізмів:

1 крок

- ★ По маленькій + випити, вихилити – ‘небагато, трохи, невелику кількість випити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 462]
- ★ Пополоскати в роті (зуби, горло) – ‘випити незначну кількість алкогольного напою’ [ФСУМ, кн. 2, с. 676]

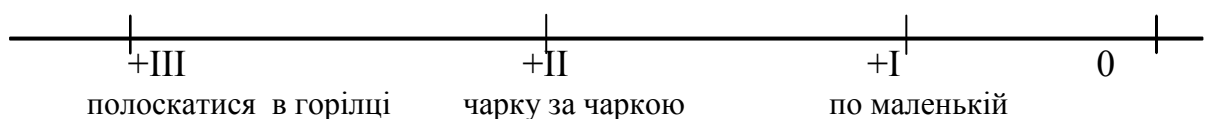
2 крок

- ★ Як воду + пити – ‘у великій кількості або легко пити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 143]
- ★ Чарку за чаркою + пити – ‘дуже багато, у великій кількості пити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 944]
- ★ На всю пельку – 2. + пити – ‘дуже багато пити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 611]
- ★ Як чіп – 2. + пити, напиватися – ‘дуже багато пити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 949]

3 крок

- ❖ Полоскатися в горілці – ‘надмірно пити спиртне’ [ФСУМ, кн. 2, с. 670]

Градуальна шкала матиме такий вигляд:

У фразеосемантичному полі «Фізичний стан» виділено фразеологізми із градосемою "голодний". Це *підтягувати (стягувати, зтягувати) / підтягти (стягти, зтягти) паски (пасок, ремінці, очкурі, пояски); підтягати (підтягувати) / підтягти (підтягнути живіт); не ївши, не пивши; і крихти (ріски, росинки, дрібки) в роті не було; і горобець у роті не наслідив; живіт присох до спини (до хребта); вола б з'їв; кишки грають / заграють мариш; [Як (мов, ніби)] з голодного краю; аж кишки болять; як (мов, ніби) собака*. За Фразеологічним словником української мови значення цих фразем наступні:

1 крок

✦ Підтягувати (стягувати, зтягувати) / підтягти (стягти, зтягти) паски (пасок, ремінці, очкурі, пояски) – ‘бути напівголодним, недоїдати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 640]

✦ Підтягати (підтягувати) / підтягти (підтягнути живіт) – ‘бути напівголодним, недоїдати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 640]

2 крок

★ Не ївши, не пивши – ‘голодний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 356]

3 крок

★ І крихти (ріски, росинки, дрібки) в роті не було – ‘хто-небудь дуже голодний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 63]

★ І горобець у роті не наслідив – ‘хто-небудь дуже голодний, зовсім нічого не їв’ [ФСУМ, кн. 1, с. 190]

★ Живіт присох до спини (до хребта) – ‘2. Хто-небудь дуже голодний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 292]

★ Вола б з’їв – ‘дуже голодний, ласий до чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 336]

★ Кишки грають / заграють марш – ‘хто-небудь дуже голодний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 374]

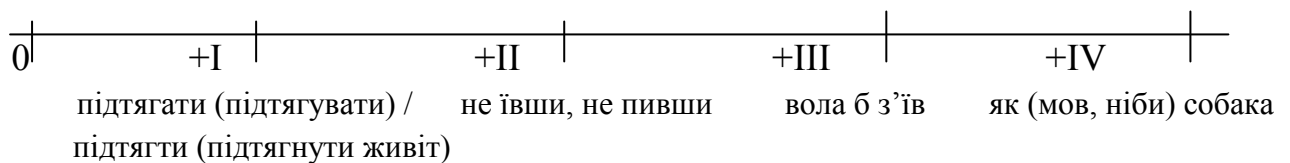
★ [Як (мов, ніби)] з голодного краю – ‘дуже голодний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 395]

★ Аж кишки болять – ‘у великій мірі, дуже’ [ФСУМ, кн. 1, с. 374]

4 крок

❖ Як (мов, ніби) собака + голодний, злий, радіти, змерз – ‘дуже, надзвичайно голодний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]

Покажемо градуальну шкалу:

Фраземи *вовк кишки догризає; тягне за живіт (за печінки, за печінку); у животі (аж) пищики грають; підвело живіт (живота); аж животи позатягло; [Аж] слина [в роті (з рота, по губах, на язык)] котиться (тече,*

набігає) / покотилася (потекла, набігла); аж шкура болить; губи вмочити (промочити) / мочити (промочувати); заморити черв'яка; запхнути / запихати рот; набивати (напихати) / набити (напхати) пельку (кендюх, черево, кишку); на зуби (на зуба); кидати (класти) / кинути (покласти) на зуб (на зуби); вкинути в рот; укладати/укласти в копи; у три горла; як (мов, ніби, немов) не в себе; аж душа болить; від пуза; хоч [і] трісни (лопни); як (мов, ніби) лин мулу; у смак; з душі пре мають градуальну сему "їсти".

Згідно зі Фразеологічним словником української мови значення цих фразеологізмів наступні:

1 крок

- ✦ Вовк кишки догризає – ‘хто-небудь дуже хоче їсти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 139]
- ✦ Тягне за живіт (за печінки, за печінку) – ‘хто-небудь дуже хоче їсти, страждає від голоду’ [ФСУМ, кн. 2, с. 905]
- ✦ У животі (аж) пищики грають – ‘кому-небудь дуже хочеться їсти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 629]
- ✦ Підвело живіт (живота) – ‘кому-небудь хочеться їсти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 631]
- ✦ Аж животи позатягло + хочеться їсти – ‘дуже їсти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 661]
- ✦ [Аж] слина [в роті (з рота, по губах, на язык)] котиться (тече, набігає) / покотилася (потекла, набігла) – ‘1. Кому-небудь дуже хочеться з’їсти, випити щось або хто-небудь передчуває насолоду від чогось смачного, апетитного’ [ФСУМ, кн. 2, с. 825]
- ✦ Аж шкура болить – 1. + їсти – ‘дуже хочеться їсти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 964-965]

2 крок

- ★ Губи вмочити (промочити) / мочити (промочувати) – ‘з’їсти, випити зовсім мало; спробувати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 139]
- ★ Заморити черв'яка – ‘трохи вгамувати голод, перекусити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 313]

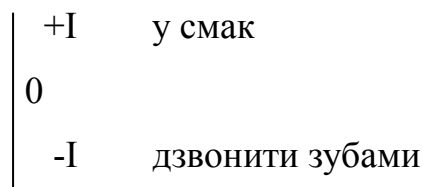
- ★ Запхнути / запихати рот – ‘наспіх, похапцем щось з’їсти, злегка втамувати голод’ [ФСУМ, кн. 1, с. 316]
- ★ Набивати (напихати) / набити (напхати) пельку (кендюх, черево, кишку) – ‘1. Їсти що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 517]
- ★ На зуби (на зуба) + мати, давати, є – ‘поїсти, перекусити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 348]
- ★ Кидати (класти) / кинути (покласти) на зуб (на зуби) – ‘їсти, з’їдати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 370-371]
- ★ Вкинути в рот – ‘з’їсти або випити що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 135]
- 3 крок
- ★ Укладати/укласти в копи – ‘дуже багато їсти, з’їдати чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 912]
- ★ У три горла + їсти, пити – ‘жадібно, дуже багато їсти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 190]
- ★ Як (мов, ніби, немов) не в себе + їсти, пити – ‘дуже багато їсти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 791]
- ★ Аж душа болить + їсти – ‘нестерпно, дуже їсти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 277]
- 4 крок
- ❖ Від пуза + їсти, годувати, нагулятися – ‘досхочу їсти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 717]
- ❖ Хоч [і] трісни (лопни) – 1. + їсти – ‘скільки хочеться, в необмеженій кількості їсти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 899]
- ❖ Як (мов, ніби) лин мулу + наїстися, набратися – ‘досхочу, вволю їсти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 423]
- ❖ У смак – ‘2. Досхочу, вволю’ [ФСУМ, кн. 2, с. 832]
- ❖ З душі пре – ‘2. Хтось надмірно поїв, дуже переїв чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 688]

Як бачимо, процес споживання їжі складається з чотирьох етапів – хотіти їсти – їсти – дуже багато їсти – надмірно, досхочу їсти. Градацію цих фразеологізмів покажемо на градуальній шкалі:

Граничний ступінь вияву ознаки дії у цьому ряді виражає компонент значення фразеологізму – досхочу.

Такі стійкі сполуки слів, як *дзвонити зубами* ('2. Не мати чого їсти, голодувати' [ФСУМ, кн. 1, с. 234]); *нічим [нема й чим] ока запорошити* ('нічого немає їсти' [ФСУМ, кн. 1, с. 316]); *класти / покласти зуби на полицю (на мисник)* ('голодувати' [ФСУМ, кн. 1, с. 380]); *нема чого в рот покласти* ('нічого їсти' [ФСУМ, кн. 2, с. 546]); *лунати очима* ('5. Не мати чого їсти; голодувати; бути голодним' [ФСУМ, кн. 1, с. 450]); *(I) на зуб нічого покласти* ('хто-небудь зовсім не має продуктів харчування' [ФСУМ, кн. 2, с. 666]); *[і (ні, жодної)] рiски (макової краплини) в роті не мати* ('нічого не їсти, не пити; бути голодним' [ФСУМ, кн. 1, с. 469]). Ці фразеологізми є синонімами. Вони вступають в антонімні відношення із фразеологізмами *від пуза; хоч [і] трісни (лопни); як (мов, ніби) лин мулу; у смак*, мають спільне значення – 'досхочу їсти (мати їсти дуже багато)'. Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

Градосема "немає апетиту" знайдена у фразеологізмах *їда не береться* ('у кого-небудь пропав апетит, не стало апетиту' [ФСУМ, кн. 1, с. 356]); *[Не лізе (не йде) в рот (у горло, грубо в пельку)]* ('у кого-небудь зовсім немає апетиту; комусь не хочеться їсти' [ФСУМ, кн. 1, с. 435]); *лихий на їжу* ('2. Який має поганий апетит, мало їсть; вередливий щодо харчування' [ФСУМ, кн. 1, с. 427]). Фразеологізми *як (мов, ніби) за себе кидати / кинути* (+ їсти – 'жадібно, з апетитом, дуже швидко й енергійно' [ФСУМ, кн. 1, с. 371]); *аж за (поза) вухами (ушами) лящить (тріщить)* (+ їсти, уминати – ж'адібно, з великим апетитом' [ФСУМ, кн. 1, с. 457]); *молодник із миски* ('той, хто їсть з великим апетитом, жадібно, і з кого мало користі в роботі' [ФСУМ, кн. 1, с. 504]); *на весь рот* ('2. + їсти, уплітати, ковтати – з великим апетитом, зі смаком,

жадібно' [ФСУМ, кн. 2, с. 762]); *зі смаком* ('1. З великим апетитом' [ФСУМ, кн. 2, с. 832]) виражають протилежну градосему – "великий апетит". Зобразимо антонімію на вертикальній градуальній шкалі. Для опозиції використаємо фразеологізми [*Не лізе (не йде) в рот (у горло, грубо в пельку) – аж за (поза) вухами (ушами) лящить (тріщить)*].

+I	аж за (поза) вухами (ушами) лящить (тріщить)
0	
-I	[Не лізе (не йде) в рот (у горло, грубо в пельку)]

Фраземи *розлука з душею; кирпата свашка; вічний (віковічний) спокій; смертна година; смертний час* безпосередньо означають припинення життєдіяльності організму – смерть.

Звертаємо увагу на те, що фразеологізми із градосемою "**смерть**" також утворюють градацію. Умовно їх можна поділити на три етапи (кроки): наблизитися до смерті, бути в передсмертному стані – померати (умирати) – померти (вмерти, умерти). Різницю між етапами відображає недоконаний та доконаний вид.

До першого етапу зараховано стійкі сполуки слів, які мають градуальну сему "бути в передсмертному стані". Це такі фразеологізми, як *відтоптати ряст* ('наблизитися до смерті; нажитися' [ФСУМ, кн. 1, с. 127]); *дні полічені (пораховані)* ('кому-небудь залишилось дуже мало жити' [ФСУМ, кн. 1, с. 251]); *на божій (останній) дорозі* ('в передсмертному стані' [ФСУМ, кн. 1, с. 264]); *на смертному ложі* ('1. Перед самою смертю, при смерті; помираючи' [ФСУМ, кн. 1, с. 448]); *[остання] смертна мить* ('останні хвилини життя; грань між життям і смертю' [ФСУМ, кн. 1, с. 489]); *лишати / лишити світ* ('2. Бути в передсмертному стані; вмирати' [ФСУМ, кн. 1, с. 432]); *стояти на божій дорозі* («бути близьким до смерті' [ФСУМ, кн. 2, с. 864]); *стояти над могилою* ('бути близьким до смерті' [ФСУМ, кн. 2, с. 864]); *стояти однією (одною) ногою в могилі (рідше в труні, в гробі)* ('перебувати в стані повного виснаження, на грані смерті' [ФСУМ, кн. 2, с. 865]); *на відході* ('умираючи' [ФСУМ, кн. 1, с. 127]); *лежати на смертному (смертнім) ложі (одрі)* ('1. Бути

в тяжкому стані; помирати' [ФСУМ, кн. 1, с. 420]); *на краю могили* ('перед смертю, близько до смерті' [ФСУМ, кн. 1, с. 395]); *на [тій] останній межі* ('перед смертю' [ФСУМ, кн. 1, с. 482]); *на останню прясти* ('бути близьким до смерті' [ФСУМ, кн. 2, с. 714]); *[остання] смертна мить* ('останні хвилини життя; грань між життям і смертю' [ФСУМ, кн. 1, с. 489]); *[уже й] мох поріс* ('1. Кому-небудь залишилось недовго жити' [ФСУМ, кн. 1, с. 511]).

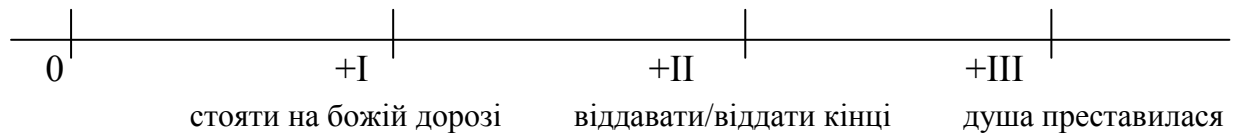
Другий етап градаційного ряду фразеологізмів із дієслівною градосемою недоконаного виду "умирати (помирати)" репрезентовано ФО, значення яких виражає дієслово недоконаного виду помирати (умирати). Сюди зараховано *покидати (покинути) світ білий* ('помирати' [ФСУМ, кн. 2, с. 665]); *приходить (настає) / прийшов (настав) край (кінець)* ('2. Хто-небудь помирає' [ФСУМ, кн. 1, с. 393]); *не м'яти трави* ('хтось помирає, комусь уже не жити' [ФСУМ, кн. 1, с. 515]); *душа вилітає (відлітає, тікає, вискакує) / вилетіла (відлетіла, втекла, вискочила)* ('хто-небудь помирає, гине' [ФСУМ, кн. 1, с. 278]); *душа прощається (розлучається) / попрощалася (розлучилася) з тілом* ('хто-небудь помирає' [ФСУМ, кн. 1, с. 279]); *смерть косить (скосила)* ('хто-небудь помирає (помер), гине (загинув)' [ФСУМ, кн. 2, с. 834]); *віддавати/віддати кінці* [ФСУМ, кн. 1, с. 118]; *іти в далеку дорогу* [ФСУМ, кн. 1, с. 352]; *іти (лягати) / піти (лягти) в [сиру] землю* [ФСУМ, кн. 1, с. 353]; *іти (переходити) / піти (перейти) на той світ* [ФСУМ, кн. 1, с. 353]; *іти / піти з [цього] світу (світа)* [ФСУМ, кн. 1, с. 354]; *іти / піти на небо* [ФСУМ, кн. 1, с. 355]; *кінчати вік (життя)* [ФСУМ, кн. 1, с. 376]; *прощатися/розпрощатися (попрощатися) з життям (з [білим] світом, з тілом і душею)* [ФСУМ, кн. 2, с. 714]; *розлучатися/розлучитися з світом (з життям)* [ФСУМ, кн. 2, с. 753]; *покидати/покинути грішну землю* [ФСУМ, кн. 2, с. 665]; *приходить (настає) / прийшов (настав) край (кінець)* [ФСУМ, кн. 1, с. 393]; *покидати/покинути білий (цей, сей) світ* [ФСУМ, кн. 2, с. 665]; *поганяти до ями* [ФСУМ, кн. 2, с. 656]; *переноситися/перенестися у вічність* [ФСУМ, кн. 2, с. 620]; *пускатися/пуститися духу* [ФСУМ, кн. 2, с. 721]; *вирушати/вирушити в*

останню путь [ФСУМ, кн. 1, с. 102]. Ці фразеологізми вважаємо синонімами, оскільки виражають одне значення – ‘померати (умирати)’.

На третьому етапі зафіксовано фраземи із дієслівною градосемою доконаного виду "померти (умерти)". Спільне значення цих фразеологізмів – ‘померти (умерти)’. Це такі фразеологізми, як *вискалювати (вискаляти) / вискалити зуби* [ФСУМ, кн. 1, с. 104]; *витягти (витягнути, простягти, простягнути, протягнути, випростати) / витягати (витягувати, простягати, випростувати) ноги* [ФСУМ, кн. 1, с. 110]; *витягтися (витягнутися) вздовж лави* [ФСУМ, кн. 1, с. 110]; *вишептатися як рак у торбі* [ФСУМ, кн. 1, с. 112]; *віддати/віддавати Богу (Богові) душу* [ФСУМ, кн. 1, с. 118]; *віддати/віддавати дух* [ФСУМ, кн. 1, с. 119]; *віддати останній подих* [ФСУМ, кн. 1, с. 119]; *врізати дуба* [ФСУМ, кн. 1, с. 151]; *віддати (покласти) / віддавати (покладати) душу* [ФСУМ, кн. 1, с. 119]; *віддати чортові (дідькові) душу* [ФСУМ, кн. 1, с. 119]; *відійти/відходити у вічність (у довічний сон)* [ФСУМ, кн. 1, с. 120]; *відправитися на той світ* [ФСУМ, кн. 1, с. 124]; *дати вічного хropaка* [ФСУМ, кн. 1, с. 221]; *дати дуба* [ФСУМ, кн. 1, с. 221]; *відкинути/відкидати ноги (копита, ратиці)* [ФСУМ, кн. 1, с. 121]; *задерти (задрати) ноги* [ФСУМ, кн. 1, с. 305]; *замовкнути навіки (навік)* [ФСУМ, кн. 1, с. 313]; *заплющувати (закривати, замикати) / заплющити (закривати, замкнути) очі* [ФСУМ, кн. 1, с. 316]; *згортати (складати) / згорнути (скласти) руки* [ФСУМ, кн. 1, с. 329]; *вкритися ногами* [ФСУМ, кн. 1, с. 136]; *зійти з світу* [ФСУМ, кн. 1, с. 334]; *зійти / сходити в могилу (в землю)* [ФСУМ, кн. 1, с. 335]; *зімкнути уста навіки (навік)* [ФСУМ, кн. 1, с. 335]; *дутеля з'їсти* [ФСУМ, кн. 1, с. 336]; *лягти вздовж лави (на лаву, на лаві, на столі)* [ФСУМ, кн. 1, с. 455]; *лягти / лягати в могилу (в яму, в домовину, в труну, в гріб)* [ФСУМ, кн. 1, с. 455]; *наказати довго жити* [ФСУМ, кн. 1, с. 525]; *відійти у небуття* [ФСУМ, кн. 2, с. 539]; *дубом одубитися* [ФСУМ, кн. 2, с. 581]; *переставитися (переступити) на той світ* [ФСУМ, кн. 2, с. 621]; *із сирого землею повінчатися* [ФСУМ, кн. 2, с. 654]; *погубити душу (з тілом (і тіло))* [ФСУМ, кн. 2, с. 658]; *пожити смерті* [ФСУМ, кн. 2, с. 661]; *позбутися*

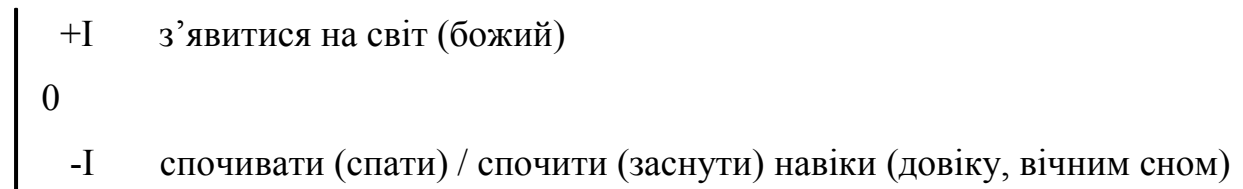
життя [ФСУМ, кн. 2, с. 662]; *покритися землею* [ФСУМ, кн. 2, с. 667]; *попасти (перейти) на той світ* [ФСУМ, кн. 2, с. 674]; *правцем (у правець)* *поставити* [ФСУМ, кн. 2, с. 681]; *розквитатися з життям* [ФСУМ, кн. 2, с. 751]; *кістки зложити* [ФСУМ, кн. 1, с. 338]; *на тому (тім) світі* [ФСУМ, кн. 2, с. 787]; *скінчити дні (життя, шлях)* [ФСУМ, кн. 2, с. 817]; *спустити дух (рідко духа)* [ФСУМ, кн. 2, с. 855]; *рушити в далеку дорогу* [ФСУМ, кн. 2, с. 776]; *спочивати (спати) / спочити (заснути) навіки (довіку, вічним сном)* [ФСУМ, кн. 2, с. 852], *смерть узяла (забрала, прибрала)* ('хто-небудь помер чи загинув' [ФСУМ, кн. 2, с. 834]); *біс узяв (ухопив)* ('хто-небудь раптово помер, загинув' [ФСУМ, кн. 1, с. 31]); *дідько взяв (забрав, вхопив)* ('хто-небудь раптово помер, загинув' [ФСУМ, кн. 1, с. 242]); *дух вийшов (вискочив, випер)* ('хто-небудь помер, загинув' [ФСУМ, кн. 1, с. 275]); *доля увірвала нитку* ('хто-небудь помер' [ФСУМ, кн. 1, с. 261]); *душа покинула* ('помер хто-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 279]); *життя обірвалося (перервалося)* ('хто-небудь перестав існувати, помер' [ФСУМ, кн. 1, с. 295]); *лежати на лаві (на столі)* ('померти, бути покійним' [ФСУМ, кн. 1, с. 419]); *лунь ухопив (ухопила)* ('хто-небудь помер' [ФСУМ, кн. 1, с. 450]); *[сира] могила узяла (прийняла)* ('хто-небудь помер' [ФСУМ, кн. 1, с. 500]); *немає і кісточки* ('хто-небудь давно вже помер' [ФСУМ, кн. 2, с. 542]); *на світі нема* ('хто-небудь помер чи загинув' [ФСУМ, кн. 2, с. 542]); *руки згорнулися* ('хто-небудь помер' [ФСУМ, кн. 2, с. 769]); *світ [білий (божий)] закрився (замкнувся)* ('1. Хто-небудь помер, загинув' [ФСУМ, кн. 2, с. 784]); *зайшло сонце навіки* ('хто-небудь помер' [ФСУМ, кн. 2, с. 843]); *правець ударив* ('хтось помер' [ФСУМ, кн. 2, с. 687]); *перестало битися серце* ('1. Хто-небудь помер' [ФСУМ, кн. 2, с. 794]); *душа преставилася* ('хто-небудь помер, загинув' [ФСУМ, кн. 1, с. 279]); *доля увірвала нитку* ('хто-небудь помер' [ФСУМ, кн. 1, с. 261]); *вильнути наверх денцем* ('померти, загинути' [ФСУМ, кн. 1, с. 95]); *винести/виносити ногами вперед (наперед)* ('умерти або поховати кого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 96]); *[Сира] земля [до себе] прибрала (прийняла)* ('хто-небудь помер (помре)' [ФСУМ, кн. 1, с. 333]). Зобразимо

«процес смерті» на градуальній шкалі. Для прикладу візьмемо по одній фраземі з кожного етапу.

Протилежним до стану смерті є стан народження. Фразеологізми *з'явитися на світ (божий)* [ФСУМ, кн. 1, с. 349]; *побачити світ* [ФСУМ, кн. 2, с. 650]; *приходити/прийти у світ (на світ, в життя)* [ФСУМ, кн. 2, с. 701] є синонімами, спільне значення яких – ‘народитися’. Сюди належить і фразеологізм *приводити/привести на світ (божий)* значення якого ‘давати життя, народжувати дитину’ [ФСУМ, кн. 2, с. 690].

Зобразимо антонімію на вертикальній градуальній шкалі:

У фразеосемантичному полі «Фізичний стан» різновидом градосеми "смерть" вважаємо градосему "загинути". За Словником української мови в 11-ти томах, *загинути* – ‘1. Умирати, гинути, звичайно передчасно (від нещасного випадку, в бою і т. ін.)’ [СУМ, т.ІІІ, ст. 75]. Отож безпосередньо це значення маємо у фразеологізмах *випустити дух* [ФСУМ, кн. 1, с. 100]; *голова злетіла (впала) [з плечей (з плеч, з пліч)]* [ФСУМ, кн. 1, с. 181]; *голова лягла (полягла, покотилася)* [ФСУМ, кн. 1, с. 182]; *загубити себе* [ФСУМ, кн. 1, с. 305]; *[І] кісток не зібрати* [ФСУМ, кн. 1, с. 334]; *знайти кінець (могилу, вічний спочинок)* [ФСУМ, кн. 1, с. 340]; *іти (летіти) /ніти (полетіти) до чорта (к чорту, під три чорти, к бісу)* [ФСУМ, кн. 1, с. 353]; *кидатися / кинутися в безодню* [ФСУМ, кн. 1, с. 371]; *класти / покласти життя (живіт)* [ФСУМ, кн. 1, с. 380]; *лишитися живота* [ФСУМ, кн. 1, с. 434]; *остатися (лишитися) без духа* [ФСУМ, кн. 2, с. 591]; *стратити життя* [ФСУМ, кн. 2, с. 866]; *піти в могилу (з життя, від нас, до Бога)* [ФСУМ, кн. 2, с. 643]; *позбутися голови* [ФСУМ, кн. 2, с. 662]; *поплатитися життям* [ФСУМ, кн. 2, с. 675]; *скрутити (рідко вкрутити) / скручувати в'язи (карка, карк)* [ФСУМ, кн. 2, с. 821];

скрутити/скручувати голову [ФСУМ, кн. 2, с. 821-822]; *кров'ю сходити/зійти* [ФСУМ, кн. 2, с. 872]; *накладати / накласти (наложити) життям (душею, головою)* [ФСУМ, кн. 1, с. 527]; *віддати/віддавати життя* [ФСУМ, кн. 1, с. 119]; *зложити (покласти) голову* [ФСУМ, кн. 1, с. 338]; *зложити (покласти) життя* [ФСУМ, кн. 1, с. 338]; *класти / покласти голову (душу)* [ФСУМ, кн. 1, с. 379]; *лягти головою* [ФСУМ, кн. 1, с. 455]; *лягти / лягати кістками (кістками)* [ФСУМ, кн. 1, с. 455]; *лягти (полягти) трупом* [ФСУМ, кн. 1, с. 456].

Фразеологізмами, які передають масові вбивства є *скупатися в крові* ('вчинити багато вбивств або бути винним у вбивстві багатьох людей' [ФСУМ, кн. 2, с. 822]); *тонутти в крові* ('здійснювати масове кровопролиття' [ФСУМ, кн. 2, с. 889]); *ступати/ступити на кривавий шлях* ('чинити вбивства, різню' [ФСУМ, кн. 2, с. 869]); *топити (затоплювати) / затопити (потопити) в крові* ('здійснюючи масове кровопролиття, придушувати щось (масові виступи, повстання)' [ФСУМ, кн. 2, с. 889]); *залити / залити кров'ю* ('чинити масові розправи, убивства, знищувати кого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 310]). Фраземи як *мухи* ('1. У великій кількості; багато' [ФСУМ, кн. 1, с. 515]) та *мов з косою пройшла смерть* ('багато померло, загинуло' [ФСУМ, кн. 2, с. 833]) означають велику кість загиблих у таких «заходах».

Сюди належать й фразеологізми *ні за цапову (пухлу) душу* (+ загинути, пропасти – 'зовсім марно, даром; ні за що' [ФСУМ, кн. 1, с. 286-287]); *ні за понюшку (за понюх, за нюх) табаки (тютюну)* (+ пропасти – 'нізащо, даремно' [ФСУМ, кн. 2, с. 673]).

Вбивство також можна назвати одним із різновидів смерті. Спільне значення 'убивати (убити) кого-небудь' мають фразеологізми *випустити кишки* [ФСУМ, кн. 1, с. 100]; *випустити душу* [ФСУМ, кн. 1, с. 100]; *збавляти / збавити віку (життя)* [ФСУМ, кн. 1, с. 322]; *відбирати (віднімати) / відібрати (відняти) життя* [ФСУМ, кн. 1, с. 114]; *відправити (спровадити, відпровадити) / відправляти (спроваджувати) на той світ* [ФСУМ, кн. 1, с. 124]; *доводити / довести до скону* [ФСУМ, кн. 1, с. 257]; *вкоротити віку*

(життя) [ФСУМ, кн. 1, с. 136]; *звернути в'язи (шию, голову)* [ФСУМ, кн. 1, с. 325]; *відправити чортам на сніданок* [ФСУМ, кн. 1, с. 124]; *дати залізного бобу з'їсти* [ФСУМ, кн. 1, с. 222]; *класти / покласти трупом* [ФСУМ, кн. 1, с. 380]; *накладати / накласти (наложити) руки (руку, лапу)* [ФСУМ, кн. 1, с. 527]; *обірвати життя* [ФСУМ, кн. 2, с. 567]; *позбавляти/позбавити життя* [ФСУМ, кн. 2, с. 661]; *положити на лаві (на лаву, на лавку)* [ФСУМ, кн. 2, с. 670]; *спровадити до пекла* [ФСУМ, кн. 2, с. 854]; *посилати/послати на смерть (в могилу)* [ФСУМ, кн. 2, с. 680]; *рішити життя* [ФСУМ, кн. 2, с. 739]; *спровадити до пекла (на шибеницю)* [ФСУМ, кн. 2, с. 854]; *уложити у землю* [ФСУМ, кн. 2, с. 913]; *уложити у копи* [ФСУМ, кн. 2, с. 913]; *скрутити/скручувати голову* [ФСУМ, кн. 2, с. 821-822]; *пустити під шум* [ФСУМ, кн. 2, с. 722]; *посадити на палю* [ФСУМ, кн. 2, с. 679]; *проливати (лити, розливати) / пролити (розлити, розілляти) кров* [ФСУМ, кн. 2, с. 708]; *і вода відсвятиться* ('хто-небудь помре, буде вбитий' [ФСУМ, кн. 1, с. 141]); *не зносити голови* ('бути жорстоко покараним, убитим' [ФСУМ, кн. 1, с. 343]).

Фразеологізми *зводити (зганяти) / звести (зігнати з світу)* [ФСУМ, кн. 1, с. 327]; *зводити / звести в могилу (в труну)* [ФСУМ, кн. 1, с. 326]; *зводити (зганяти) / звести (зігнати) з світу* [ФСУМ, кн. 1, с. 327]; *зживати / зжити з світу (з світа)* [206, с. 333]; *згубити з світу (з світа)* [ФСУМ, кн. 1, с. 329-330] мають значення 'довести кого-небудь до гибелі, смерті'.

Самогубство – ще один із видів смерті, яке також буває різним. Позбавлення себе життя означають фразеологізми *на бантину* ('повіситися' [ФСУМ, кн. 1, с. 17]); *взяла вода* ('хто-небудь втопився' [ФСУМ, кн. 1, с. 141]); *пустити собі кулю в лоб (в лоба, в голову, в скроню)* ('застрелитися' [ФСУМ, кн. 2, с. 722]); *рішатися / рішитися життя* ('заподіювати собі смерть' [ФСУМ, кн. 2, с. 739]); *скрутити/скручувати собі в'язи* ('1. Покалічитися або вбитися; загинути' [ФСУМ, кн. 2, с. 822]); *лізти (залазити) / полізти (залізти) у петлю* ('2. Гинути, потрапивши у безвихідне становище' [ФСУМ, кн. 1, с. 437]).

Більше фразеологізмів із градуальною семою у фразеосемантичному полі «Фізичний стан» див. додаток Д.

3.2.1.3. Фразеосемантичне поле «Психічний стан»

У фразеосемантичному полі «Психічний стан» знайдено фразеологізми із антонімними градусемами "хвилюватися" – "заспокоїтися". А саме: *заворушилося у серці; нерви здають; серце тенькає / тенькнуло; перехоплює/перехопило дух; аж у землю вкинути; скрутитися, як муха на окропі; уболівати душею (серцем); ронити дух; душа (серце) не на місці; серце обривається (обірвалося); [Аж] серце (душа) тремтить (трепече, трепечеться); серце сохне (схне); шашіль точить; перетліти на вугіль (на попіл); перетліти душею (серцем); душа перетліла (перемліла) – переболіти душею (серцем); відлягло (відійшло) від серця (від душі, на серці, на душі); як (мов, ніби, наче) камінь з душі (з грудей) спав (скотився, звалився); як камінь з душі звалити; як (мов, ніби) пуд ваги скинути [з себе]; як (мов, ніби) скинути (звалити) гору (тягар) з плечей; аж вага з грудей впала; ані (ні) гадки [собі (ані думки)]*.

Відповідно до Фразеологічного словника української мови значення цих фразеологізмів наступні:

1 крок

- ✦ *Заворушилося у серці* – ‘пробудилось якесь почуття (збентеження, хвилювання)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 301]

2 крок

- ★ *Нерви здають* – ‘хто небудь починає втрачати спокій, рівновагу, хвилюється, непокоїться’ [ФСУМ, кн. 2, с. 547]

3 крок

- ★ *Серце тенькає / тенькнуло* – ‘хто-небудь починає дуже хвилюватися, тривожитися з приводу чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 797]
- ★ *Перехоплює/перехопило дух* – ‘хто-небудь починає важко дихати від сильних переживань, хвилювань’ [ФСУМ, кн. 2, с. 624]

- * Аж у землю вкипіти – ‘дуже розхвилюватися, відчувши сильне занепокоєння’ [ФСУМ, кн. 1, с. 135]
- * Скрутитися, як муха на окропі – ‘заметушитися, дуже розхвилюватися від чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 822]
- * Уболівати душею (серцем) – ‘дуже непокоїтися, турбуватися, тривожитися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 909]
- * Ронити дух – ‘дуже переживати, турбуватися за кого-небудь, уболівати за ким-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 762]
- * Душа (серце) не на місці – ‘хто-небудь дуже хвилюється, перебуває в стані тривоги, занепокоєння’ [ФСУМ, кн. 1, с. 279]
- * Серце обривається (обірвалося) – ‘хто-небудь дуже хвилюється, відчуває тривогу’ [ФСУМ, кн. 2, с. 796]
- * [Аж] серце (душа) тремтить (трепече, трепечеться) – ‘хто-небудь дуже хвилюється з приводу чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 792]
- * Серце сохне (схне) – ‘1. Хто-небудь дуже переживає, мучиться з приводу чогось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 797]
- * Шашіль точить – ‘1. Хто-небудь дуже переживає, мучиться, хвилюється від чогось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 961-962]

4 крок

- ❖ Перетліти на вугіль (на попіл) – ‘1. Дуже намучитися, знемогтися від тяжких думок, неспокою, хвилювань, страху’ [ФСУМ, кн. 2, с. 622]
- ❖ Перетліти душею (серцем) – ‘знемогти від тривоги, страху, туги’ [ФСУМ, кн. 2, с. 622]
- ❖ Душа перетліла (перемліла) – ‘хто-небудь настраждався, знемігся від почуття тривоги, страху’ [ФСУМ, кн. 1, с. 279]
- ❖ Переболіти душею (серцем) – ‘пережити велику тривогу, зазнати багато страждань’ [ФСУМ, кн. 2, с. 613]

1 крок

- ✦ Відлягло (відійшло) від серця (від душі, на серці, на душі) – ‘хто-небудь відчув полегшення, спокій, перестав тривожитися, хвилюватися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 123]

2 крок

- ★ Як (мов, ніби, наче) камінь з душі (з грудей) спав (скотився, звалився) – ‘кому-небудь стало легко, спокійно, хтось заспокоївся’ [ФСУМ, кн. 1, с. 363]
- ★ Як камінь з душі звалити – ‘відчутти велике полегшення, повністю розслабитися, заспокоїтися після чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 324]
- ★ Як (мов, ніби) пуд ваги скинути [з себе] – ‘відчутти велике полегшення’ [ФСУМ, кн. 2, с. 816]
- ★ Як (мов, ніби) скинути (звалити) гору (тягар) з плечей – ‘відчутти велике полегшення’ [ФСУМ, кн. 2, с. 816]

3 крок

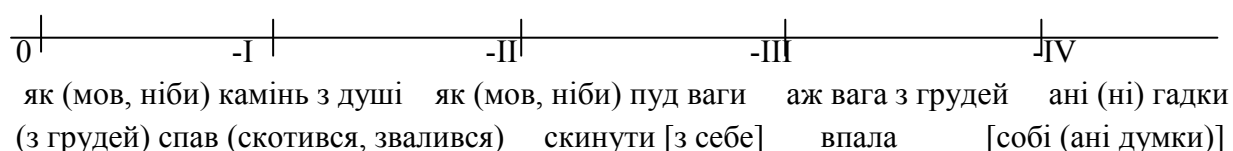
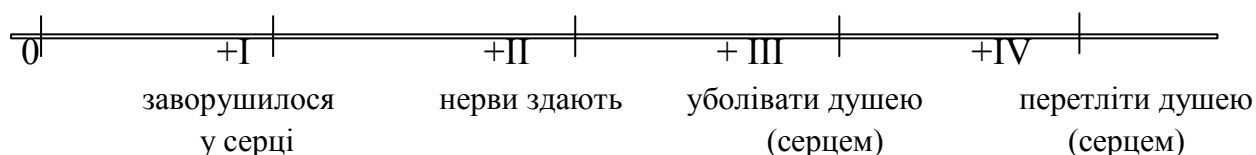
- ★ Аж вага з грудей впала – ‘стало набагато легше, спокійніше’ [ФСУМ, кн. 1, с. 65]

4 крок

- ❖ Ані (ні) гадки [собі (ані думки)] – ‘1. Зовсім не турбуватися, не згадувати про кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 167]

Зобразимо градацію фразеологізмів на горизонтальних градуальних

шкалах:

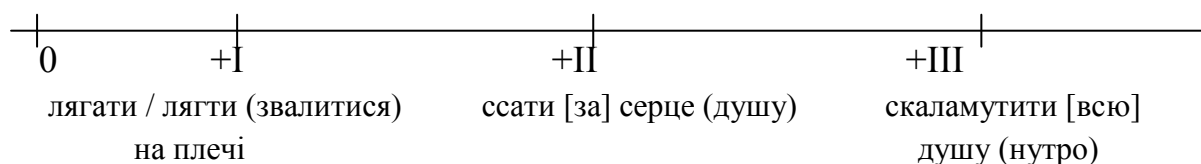
Антонімія цих фразем виглядатиме так:

+IV	ані (ні) гадки [собі (ані думки)]
+III	аж вага з грудей впала
+II	як (мов, ніби) пуд ваги скинути [з себе]
+I	відлягло (відійшло) від серця (від душі, на серці, на душі)
0	
-I	заворушилося у серці
-II	нерви здають
-III	серце обривається (обірвалося)
-IV	перетліти душею (серцем)

До цієї групи відесемо також фразеологізми із градусею "хвилювати кого-небудь". Це *лягати / лягти [важким] тягарем на плечі* ('ставати предметом чийх-небудь великих турбот, переживань; постійно непокоїти когось' [ФСУМ, кн. 1, с. 454]); *лягати / лягти (звалитися) на плечі* ('1. Ставати предметом чийх-небудь клопотів, переживань; непокоїти когось' [ФСУМ, кн. 1, с. 454]); *ятрити (роз'ятрювати, розтроюджувати, троюдити, розворушувати) / роз'ятрити (розтроюдити, розворушити) серце (душу)* ('посилювати чий-небудь переживання, завдавати ще більших душевних страждань' [ФСУМ, кн. 2, с. 979]); *повертати/повернути душу* ('глибоко тривожити, хвилювати' [ФСУМ, кн. 2, с. 653]) → *проймати до живця* ('дуже хвилювати, турбувати, дошкуляти' [ФСУМ, кн. 2, с. 706]); *не давати / не дати спокою (рідко покою, супокою, упокою)* ('1. Дуже турбувати, тривожити, хвилювати кого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 217]); *ссати [за] серце (душу)* ('дуже непокоїти, мучити, тривожити кого-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 855]); *стати [ножем] поперек (впоперек) горла* ('дуже непокоїти, хвилювати когось, не давати спокою комусь' [ФСУМ, кн. 2, с. 860]); *тріпати душу* ('дуже хвилювати, непокоїти, нервувати кого-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 899]); *штовхати / штовхнути в серце (в груди)* ('дуже хвилювати, тривожити' [ФСУМ, кн. 2, с. 968]) → *відбирати/відібрати серце (й душу)* ('позбавляти кого-небудь спокою, душевної рівноваги' [ФСУМ, кн. 1, с. 114]); *скаламутити*

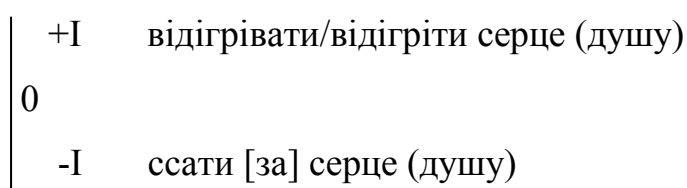
[всю] душу (нутро) ('надзвичайно сильно, глибоко схвилювати когось, внести неспокій' [ФСУМ, кн. 2, с. 814]).

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

Ці фразеологізми вступають в антонімні відношення із фразеологізмами *відігрівати/відігріти серце (душу)* ('заспокоювати, втішати кого-небудь співчуттям, ласкою чи любов'ю' [ФСУМ, кн. 1, с. 120]); *утишити серце* ('послабити, полегшити чийсь душевний біль; заспокоїти' [ФСУМ, кн. 2, с. 916]); *утішати/утішити серце* ('заспокоювати кого-небудь або самому заспокоюватися' [ФСУМ, кн. 2, с. 917]); *обтерти сльози (очі)* ('заспокоїти, втішити кого-небудь; повернути комусь радість' [ФСУМ, кн. 2, с. 576]).

Покажемо опозицію на вертикальній шкалі:

До фразеосемантичного поля «Психічний стан» належать фразеологізми, які мають сему градуальності "**сердитий**". Це: *аж вогню дає* ('хто-небудь дуже гнівається з якогось приводу' [ФСУМ, кн. 1, с. 219]); *важким (недобрим) духом дихати* ('дуже сердитися, гніватися, злитися на кого-небудь, стримуючи до певного часу прямий вияв своїх почуттів' [ФСУМ, кн. 1, с. 239]); *вогнем (полум'ям, пеклом, чортом, бісом, гаспидом) дихати* ('1. Дуже сердитися, гніватися на кого-небудь, ненавидіти когось, тримати зло на когось' [ФСУМ, кн. 1, с. 239-240]); *аж вогню креше* ('дуже сердитися [ФСУМ, кн. 1, с. 396]); *луснути з серця (зі злості)* ('дуже розсердитися' [ФСУМ, кн. 1, с. 452]). Ці фразеологізми вступають в антонімні відношення із фразеологізмами *відтанути серцем (душею)* ('перестати сердитися, ображатися, гніватися на кого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 126]); *відходити/відійти серцем* ('переставати гніватися, сердитися' [ФСУМ, кн. 1, с. 127]); *перемінити (змінити, повернути)*

гнів на милість (на ласку) ('перестати гніватися' [ФСУМ, кн. 2, с. 619]).

Вертикальна градуальна шкала виглядатиме так:

+I	відтанути серцем (душею)
0	
-I	аж вогню креше

До фразеосемантичного поля «Психічний стан» зараховано фразеологізми із градусею **"страх (лякати кого-небудь)"**. Це *наганяти (нагонити) / нагнати холоду*; *душа в п'яти (п'ятки) тікає (заглядає, лізе, ховається) / втекла (полізла, сховалася, вскочила)*; *як (мов, ніби) лихоманка (рідко лихорадка) стрепенула (взяла)*; *душа так і покотилася; аж око в'яне; нагнати дрижаків; нагодувати дрижаками; нагнати трусу; мороз поза (за) спиною (за плечима, поза шкірою, поза шкурою) ходить (бігає); мороз хапає / вхопив за плечі; заганяти / загнати душу в п'яти; [Аж] волосся (чуб) піднімається (підіймається, встає, лізе, подерлося, стає) / піднялося (встало, полізло, подерлося, стало) вгору (догори); [аж] чуб піднявся (встав, поліз, подерся, став) вгору (догори); [аж] мороз іде (проходить, пробігає) / пішов (пройшов, пробіг) поза шкірою (поза шкурою, поза спиною, поза шкуру, поза спину, по шкірі, по тілу, по спині, по кожні); кров холоне (крижаніє, застигає) / захолола (застигла) у жилах; [Аж] холоне/захололо (захолонуло, похолонуло) серце (в серці); [аж] захолола (захолонула, похолонула) душа; душі не стало; [Аж] морозом сипнуло (сипонуло) [за (поза) спиною (шкірою), по спині]; дух у п'яти ховається (лізе, заходить) / сховався (заліз, зайшов); серце стигне; [аж] кувати вухналі зубами.*

У Фразеологічному словнику української мови зафіксовано наступні значення:

1 крок

- ✦ Наганяти (нагонити) / нагнати холоду – 'викликати страх, переляк, занепокоєння, тривогу; завдавати неприємностей комусь' [ФСУМ, кн. 1, с. 521]

- ✦ Душа в п'яти (п'ятки) тікає (заглядає, лізе, ховається) / втекла (полізла, сховалася, вскочила) – ‘хто-небудь раптово відчуває сильний переляк; дуже страшно комусь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 278]
- ✦ Як (мов, ніби) лихоманка (рідко лихорадка) стрепенула (взяла) – ‘хтось відчув озноб, здригнувся, затремтів; комусь раптом стало моторошно, страшно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 429]
- ✦ Душа так і покотилася – ‘хто-небудь раптом відчув страх, переляк, відчай’ [ФСУМ, кн. 1, с. 280-281]
- ✦ Аж око в'яне – ‘стає страшно, моторошно від чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 582]

2 крок

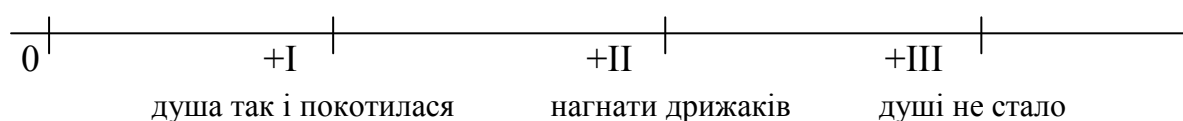
- ★ Нагнати дрижаків – ‘налякати, змусити трястися від страху’ [ФСУМ, кн. 1, с. 521]
- ★ Нагодувати дрижаками – ‘налякати, змусити трястися від страху’ [ФСУМ, кн. 1, с. 521]
- ★ Нагнати трусу – ‘налякати кого-небудь, викликати в когось тривогу, занепокоєння’ [ФСУМ, кн. 1, с. 521]
- ★ Мороз поза (за) спиною (за плечима, поза шкірою, поза шкурою) ходить (бігає) – ‘2. Комусь стає неприємно, страшно, моторошно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 508]
- ★ Мороз хапає / захопив за плечі – ‘2. Комусь стає моторошно, страшно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 508]

3 крок

- ★ Заганяти / загнати душу в п'яти – ‘дуже лякати кого-небудь, викликати почуття страху’ [ФСУМ, кн. 1, с. 302]
- ★ [Аж] волосся (чуб) піднімається (підіймається, встає, лізе, подерлося, стає) / піднялося (встало, полізло, подерлося, стало) вгору (догори); [аж] чуб піднявся (встав, поліз, подерся, став) вгору (догори) – ‘кому-небудь стає дуже страшно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 144]

- * [аж] мороз іде (проходить, пробігає) / пішов (пройшов, пробіг) поза шкірою (поза шкурою, поза спиною, поза шкуру, поза спину, по шкірі, по тілу, по спині, по кожі) – ‘2. Комусь стає дуже неприємно, моторошно, страшно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 507-508]
- * Кров холоне (крижаніє, застигає) / захолола (застигла) у жилах – ‘кому-небудь дуже страшно, моторошно, тривожно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 400]
- * [Аж] холоне/захололо (захолонуло, похолонуло) серце (в серці); [аж] захолола (захолонула, похолонула) душа – ‘2. Кому-небудь дуже страшно, боязно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 792]
- * Душі не стало – ‘хтось дуже злякався [ФСУМ, кн. 2, с. 858]
- * [Аж] морозом сипнуло (сипонуло) [за (поза) спиною (шкірою), по спині] – ‘кому-небудь дуже страшно, боязно [ФСУМ, кн. 2, с. 806-807]
- * Дух у п’яти ховається (лізе, заходить) / сховався (заліз, зайшов) – ‘хто-небудь дуже боїться, втрачає від страху здатність реально мислити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 275]
- * Серце стигне – ‘2. Кому-небудь дуже страшно, боязко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 797]
- * [аж] кувати вухналі зубами – ‘дуже, сильно тремтіти (від холоду, переляку)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 404]

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

До цього ж фразеосемантичного поля зараховано також фразеологізми із градусеєю "боятися чого-небудь". Це фраземи *як вогню* (+ боятися – ‘дуже, сильно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 140]); *як (мов, ніби) скаженого (скаженої) собаки* (+ боятися – ‘дуже’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]); *як (мов, ніби) чуми* (+ боятися – ‘дуже сильно, надзвичайно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 958]). Протилежним за значенням вважаємо фразеологізм *море по коліна (по коліно)* (‘1. Нічого не страшно комусь, ніщо не лякає кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 506]). Тож вертикальна шкала буде виглядати так:

+I	як (мов, ніби) чуми
0	
-I	море по коліна (по коліно)

Значну частину фразеосемантичного поля «Психічний стан» складають фразеологізми із градосемою **‘кохання (любити, кохати)’**. На нашу думку, любов починається із появи певних почуттів (пробудження любові), далі – симпатія (прихильність, хто-небудь подобається або подобатися кому-небудь), потім – дуже подобатися комусь, а тоді – любов (кохання).

У Фразеологічному словнику української знаходимо наступні фраземи:

1 крок

- ✦ Ворухнутися в серці – ‘з’явитися (про почуття)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 146]
- ✦ Хвилювати (бунтувати, бентежити, розпалювати) кров – ‘розбурхувати почуття, думки, викликати неспокій, тривогу’ [ФСУМ, кн. 2, с. 923]
- ✦ Горить (палає, пламеніє, палахтить) серце (душа) / запалало (запроменіло) серце; запалала (запроменіла) душа – ‘2. У кого-небудь виникло якесь сильне почуття’ [ФСУМ, кн. 2, с. 792-793]
- ✦ Привернути серце – ‘викликати у когось почуття любові, симпатії’ [ФСУМ, кн. 2, с. 690]
- ✦ Заворушилося серце – ‘у кого-небудь пробудилося якесь почуття, хто-небудь відчув потяг до когось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 793]
- ✦ Серце заговорило – ‘у кого-небудь пробудилося почуття кохання’ [ФСУМ, кн. 2, с. 795]
- ✦ Запалилося серце – ‘кого-небудь охопило сильне почуття (кохання, ненависті)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 793]
- ✦ Сколихнути в душі (в серці) – ‘викликати у кого-небудь якесь почуття’ [ФСУМ, кн. 2, с. 819]
- ✦ (Цілим) серцем прилягти – ‘виявляти велику прихильність до кого-небудь, схилитися на чийсь сторону’ [ФСУМ, кн. 2, с. 695]
- ✦ Схилити серце – ‘відповісти взаємністю, прихильно поставитися до кого-небудь, покохати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 872]

- ✦ Прикипіти серцем (душею) – ‘1. Відчути велику прихильність до кого-небудь, щиро прив’язатися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 693]

2 крок

- ★ Віддати (покласти) / віддавати (покладати) душу – ‘4. + серце – щиро полюбити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 119]
- ★ Прилипнути (усім) серцем (усією душею) – ‘зріднитися, полюбити когось, щось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 695]
- ★ Припасти/припадати до серця (до душі) – ‘1. Викликати симпатію, почуття кохання, сподобатися кому-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 696]
- ★ Прийти до душі (до серця, до смаку) – ‘сподобатися, відповідати чиймсь нахилам, природним здібностям, інтересам’ [ФСУМ, кн. 2, с. 692]
- ★ Спасти на душу – ‘сподобатися кому-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 846]
- ★ Прикипіти до серця – ‘полюбитися, сподобатися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 693]
- ★ Прирости до серця (до душі) – ‘1. Ставати близьким, дорогим, рідним’ [ФСУМ, кн. 2, с. 697]

3 крок

- ★ Зав’язнути (зав’язти, нав’язнути, нав’язти) в зуби (в зубах) – ‘2. Дуже сподобатися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 302]
- ★ Запасти в око – ‘дуже сподобатися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 315]
- ★ Полонити серце – ‘дуже сподобатися кому-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 670]
- ★ До любові – ‘дуже подобається, любий хтось кому-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 452]
- ★ Западати / запасти в душу (в серце) – ‘2. Дуже подобатися кому-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 314]

4 крок

- ❖ Як (мов, ніби) чорт у суху грушу (у стару вербу) + закохатися – ‘дуже сильно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 955]
- ❖ Як свою душу + любити – ‘дуже, до самозабуття любити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 287]
- ❖ Над життя + любити – ‘дуже сильно любити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 295]

- ❖ Гаряче серце – ‘той, хто дуже любить кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 792]
- ❖ Всім серцем – ‘1. + любити, вірити – щиро любити, гаряче любити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 798]
- ❖ До глибини душі – ‘дуже сильно любити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 173]
- ❖ До щирця – ‘1. Глибоко, сильно любити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 971]
- ❖ Кожною жилкою – ‘2. Дуже сильно, у найвищій мірі любити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 293]
- ❖ Душі [в собі] не чути – ‘1. Дуже любити, жаліти кого-небудь, бути ним дуже захопленим; 2. Дуже сильно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 959]
- ❖ Не чути серденька – ‘дуже кохати кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 959]

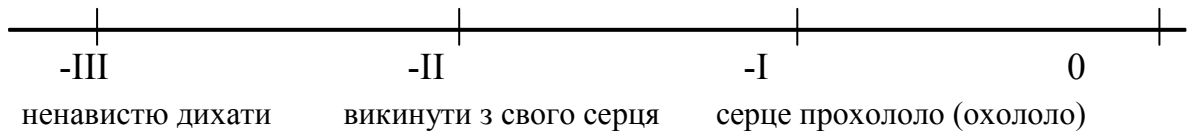
Зазначимо, що тут сигналізатори не впливають на почуття кохання.

Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

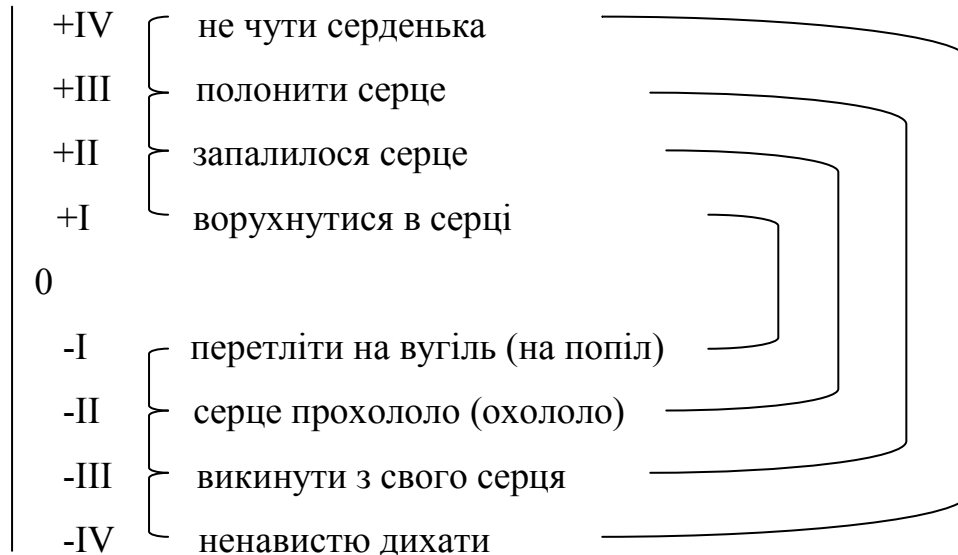

Градосема ‘перестати любити (розлюбити)’ є у фразеологізмах *серце прохололо (охололо)* (‘у кого-небудь зменшилася сила вияву якохось почуттів (кохання, ненависті)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 796]); *охолоджувати/охолодити душу (серце, голову)* (‘збавляти силу вияву чиїх-небудь почуттів, поривань, вгамувати запал’ [ФСУМ, кн. 2, с. 592]) → *серце мохом (остюками) обростає (поростає) / обросло (поросло)* (‘хто-небудь стає бездушним, байдужим до всього і всіх’ [ФСУМ, кн. 2, с. 795]); *перетліти на вугіль (на попіл)* (‘2. Пройти, зникнути (про почуття)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 622]); *викинути з свого серця* (перестати любити кого-небудь [ФСУМ, кн. 1, с. 91]); *відвернути серце* (‘перестати любити кого-небудь; розлюбити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 116]) → *ненавистю дихати* (‘до краю ненавидіти кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 240]).

Ненависть має негативний відтінок, тому горизонтальна градуальна шкала матиме напрям вліво. Граничний ступінь виражає лексема ненавидіти.

Зобразимо антонімію цих фразеологізмів на вертикальній шкалі:

У фразеосемантичному полі «Психічний стан» виділено фразеологізми із градуальною семою **"страждати"**. Це *спопеляється/спопелилося серце; спопеляти/спопелити серце (серця); сушити/висушити серце; думки розривають мозок (череп); світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться) / потьмарився (потемнів, померк, помутився); [Аж] крається серце, душа; душа болить (ниє, щемить, ятриться) / заболіла (занила, защеміла, заятрилася); душа обливається кров'ю; серце варом обкипає/обкипіло; серце (душа) ниє (мліє, омліває, стискається, німіє) / серце занило (омліло, обімліло, стиснулося, заніміло); душа заніла (обімліла, заніміла); серце кров'ю обливається (зливається) / облилося; серце рветься (розривається) на шматки (куски); серце сходить кров'ю; аж шкура болить; як (мов, ніби) вогнем пече.*

Фразеологічний словник української мови подає наступні значення:

1 крок

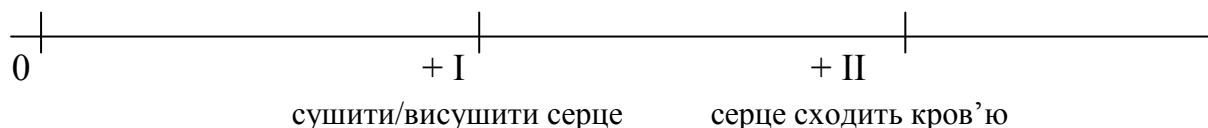
- ★ Спопеляється/спопелилося серце – ‘хто-небудь зазнає великих душевних страждань’ [ФСУМ, кн. 2, с. 797-798]

- ★ Спопеляти/спопелити серце (серця) – ‘завдавати кому-небудь великих душевних страждань, викликавши величезної сили почуття до себе’ [ФСУМ, кн. 2, с. 852]
- ★ Сушити/висушити серце – ‘1. Завдавати кому-небудь душевних страждань, мук’ [ФСУМ, кн. 2, с. 871]
- 2 крок
- ★ Думки розривають мозок (череп) – ‘хто-небудь дуже страждає від тяжких, суперечливих роздумів (перев. у тяжкому фізичному або моральному стані)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 273]
- ★ Світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться) / потьмарився (потемнів, померк, помутився) – ‘2. Хто-небудь дуже страждає, тужить; комусь надзвичайно важко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 784]
- ★ [Аж] крається серце, душа – ‘хто-небудь дуже переживає, страждає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 792]
- ★ Душа болить (ниє, щемить, ятриться) / заболіла (занила, защеміла, заятрилася) – ‘хто-небудь дуже переживає, страждає з якогось приводу’ [ФСУМ, кн. 1, с. 277]
- ★ Душа обливається кров’ю – ‘хто-небудь дуже страждає з якогось приводу’ [ФСУМ, кн. 1, с. 278]
- ★ Серце варом обкипає/обкипіло – ‘хто-небудь морально дуже страждає, тяжко переживає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 794]
- ★ Серце (душа) ниє (мліє, омліває, стискається, німіє) / серце занило (омліло, обімліло, стиснулося, заніміло); душа занила (обімліла, заніміла) – ‘хто-небудь дуже переживає, страждає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 794]
- ★ Серце кров’ю обливається (зливається) / облилося – ‘хто-небудь дуже переживає, страждає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 795]
- ★ Серце рветься (розривається) на шматки (куски) – ‘хто-небудь дуже переживає, страждає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 797]
- ★ Серце сходить кров’ю – ‘хто-небудь дуже сильно переживає, страждає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 797]

★ Аж шкіра болить – ‘2. Дуже страждати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 964-965]

★ Як (мов, ніби) вогнем пече – ‘хто-небудь дуже страждає морально; хтось занепокоєний чимось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 625]

Градуальна шкала складається із фразеологізмів, які передають середній та високий ступінь вияву ознаки дії і матиме такий вигляд:

Протилежні антонімні градосеми "плакати" – "сміятися" знайдено у фразеологізмах *кидає / кинуло в сльози (в сльозу); тремтять сльози на очах; киплять сльози в (на) очах; навертаються/навернулися сльози [на очі]; у сльозах; розквасити губи; у сльози; ударитися в сльози; квасити губи; трубитися в кулаки; сміятися (реготатися) / засміятися (зареготати) на кутні [зуби]; втирати сльози; лити (проливати, розливати) / пролити (розлити) сльози; мити сльозами лице (бороду); розпускати/розпустити губу (губи); розпускати/розпустити нюні (слини); розпускати/розпустити (попустити) патьоки (сльози, рюми, рюмси); пускати/пустити сльозу (сльози); котяться (линуть) / покотилися дрібні (рясні, пекучі) сльози [градом]; умиватися (рідко митися) / умитися слізьми (сльозами, сльозою); виливати/вилити сльози; даватися плачем (риданням, слізьми, сльозами, хлипанням); поливати/полити сльозами (слізьми, сльозою); обливати (заливати) гарячими слізьми; давати / дати волю сльозам; захлинатися / захлинутися плачем (сльозами) – висушувати/висушити сльози (сльозу); обтерти сльози (очі); лупити / полупити зуби; вмирати (помирати) / вмерти (померти) зо сміху; лоском лягати; пукати від сміху; мало (ледь) не лопнути (не покотитися [покотом], не падати) від (зі, зо) сміху (з реготу); лускати / луснути від (зі) сміху; [аж] лягати [покотом] (падати) / [аж] лягти [покотом] від сміху (зі сміху, з реготу); трохи не упасти зі (зо) сміху; рачки лазити; рвати/порвати кишки [(від) сміху (реготу)]; на все (ціле) горло; на всю горлянку; заливатися / залитися реготом; боки зривати; на всі заставки; [Аж] вхопитися/братися за живіт (за боки, в боки); [Аж] рвати боки (живіт) [сміючись]; аж за боки (за живіт) хапатися.*

У Фразеологічному словнику української мови зафіксовано такі значення:

1 крок

Кидає / кинуло в сльози (в сльозу) – ‘у кого-небудь виступають сльози на очах’ [ФСУМ, кн. 1, с. 368]

Тремтять сльози на очах – ‘хто-небудь готовий заплакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

Киплять сльози в (на) очах – ‘хто-небудь готовий заплакати, близький до плачу’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

Навертаються/навернулися сльози [на очі] – ‘хтось готовий заплакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

2 крок

У сльозах – ‘1. Заплаканий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

Розквасити губи – ‘1. Розплакатися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 751]

У сльози – ‘починати плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 832]

Ударитися в сльози – ‘заплакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 911]

Квасити губи – ‘виявляючи незадоволення, прикрість, смуток, починати плакати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 367]

3 крок

Трубити в кулаки – ‘2. Плакати від незадоволення, образи’ [ФСУМ, кн. 2, с. 900]

Сміятися (реготатися) / засміятися (зареготати) на кутні [зуби] – ‘плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 836]

Втирати сльози – ‘плакати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 158]

Лити (проливати, розливати) / пролити (розлити) сльози – ‘1. Плакати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 426]

Мити сльозами лице (бороду) – ‘плакати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 489]

Розпускати/розпустити губу (губи) – ‘2. Плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 756]

Розпускати/розпустити нюні (слини) – ‘1. Плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 756]

Розпускати/розпустити (попустити) патьоки (сльози, рюми, рюмси) – ‘плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 757]

Пускати/пустити сльозу (сльози) – ‘1. Плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 720]

4 крок

Котяться (линуть) / покотилися дрібні (рясні, пекучі) сльози [градом] – ‘хтось плаче гірко, невтішно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

Умиватися (рідко митися) / умитися слізьми (сльозами, сльозою) – ‘гірко, невтішно плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 914]

Виливати/вилити сльози – ‘гірко плакати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 93]

Даватися плачем (риданням, слізьми, сльозами, хлипанням) – ‘гірко плакати, марно намагаючись стриматися, приглушити плач; задихатися від приступу плачу’ [ФСУМ, кн. 1, с. 218-219]

Поливати/полити сльозами (слізьми, сльозою) – ‘дуже, гірко плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 669]

Обливати (заливати) гарячими слізьми – ‘дуже плакати над ким-, чим-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 569]

5 крок

Давати / дати волю сльозам – ‘нестримно плакати, ридати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 204]

Захлинатися / захлинутися плачем (сльозами) – ‘нестримно, гірко плакати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 320]

1 крок

✦ Висушувати/висушити сльози (сльозу) – ‘втішати, заспокоювати того, хто плаче’ [ФСУМ, кн. 1, с. 106]

✦ Обтерти сльози (очі) – ‘заспокоїти, втішити кого-небудь; повернути комусь радість’ [ФСУМ, кн. 2, с. 576]

2 крок

★ Лупити / полупити зуби – ‘1. Сміятися, реготати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 450]

3 крок

★ Вмирати (помирати) / вмерти (померти) зо сміху – ‘дуже сміятися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 139]

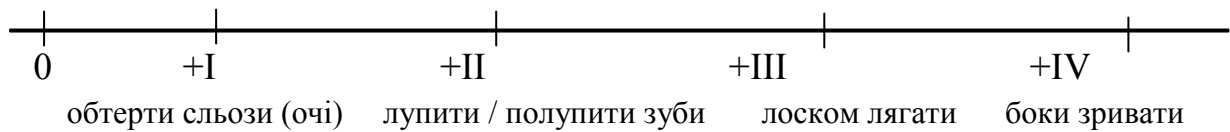
- * Лоском лягати – ‘дуже сміятися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 454]
  - * Пукати від сміху – ‘дуже сміятися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 717]
  - * Мало (ледь) не лопнути (не покотитися [покотом], не падати) від (зі, зо) сміху (з реготу) – ‘дуже сміятися з когось – чогось; реготати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 449]
  - * Лускати / луснути від (зі) сміху – ‘дуже сміятися, реготати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 451]
  - * Заливатися / залитися реготом – ‘дуже, без упину сміятися, реготати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 310]
  - * [аж] лягати [покотом] (падати) / [аж] лягти [покотом] від сміху (зі сміху, з реготу) – ‘дуже сміятися, реготати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 454]
  - * На все (ціле) горло; на всю горлянку + кричати, сміятися, співати – ‘дуже голосно сміятися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 190]
  - * На всі заставки – ‘скільки є сили (дуже голосно, гучно, швидко)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 317-318]
  - * [Аж] вхопитися/братися за живіт (за боки, в боки) – ‘дуже сміятися, реготати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 166]
  - * [Аж] рвати боки (живіт) [сміючись] – ‘1. Дуже сміятися, реготати; 2. + сміятися – дуже, у великій мірі’ [ФСУМ, кн. 2, с. 732]
  - * Аж за боки (за живіт) хапатися – ‘1. Дуже сильно сміятися; реготати; 2. + сміятися, реготати – дуже, у великій мірі’ [ФСУМ, кн. 2, с. 920]
  - * Трохи не упасти зі (зо) сміху – ‘дуже сміятися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 915]
- 4 крок
- ❖ Рвати/порвати кишки [(від) сміху (реготу)] – ‘дуже, до знемоги, до знесилення сміятися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 733]
  - ❖ Рачки лазити – ‘2. + сміятися – дуже сміятися, занадто’ [ФСУМ, кн. 1, с. 412]
  - ❖ Боки зривати – ‘нестримно, безугавно сміятися, реготати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 345]

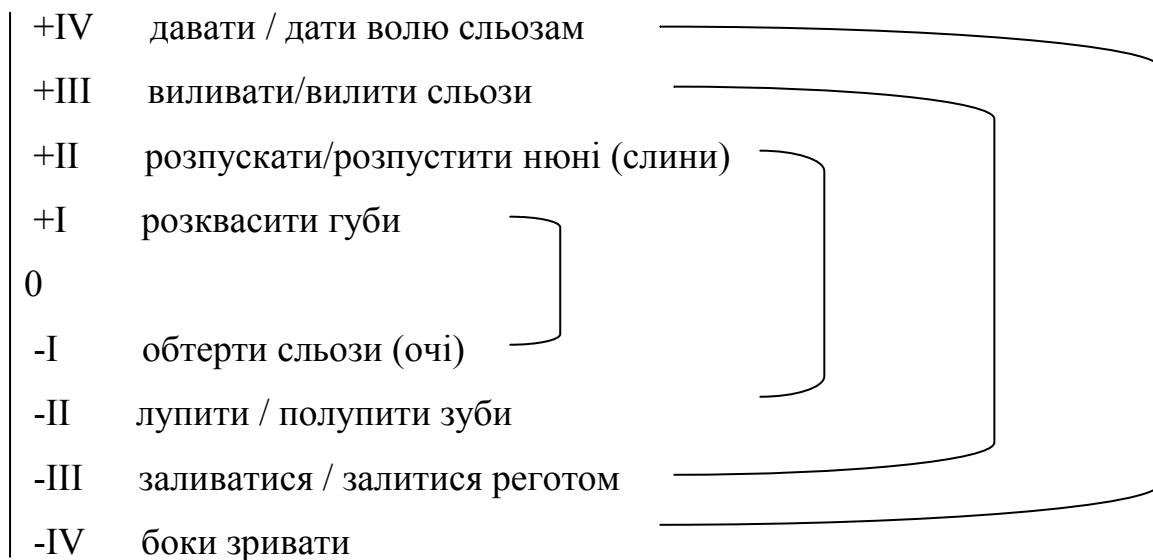
Горизонтальна градуальна шкала фразеологізмів із градосемою 'плакати' виглядатиме так:

Горизонтальна градуальна шкала фразеологізмів із градосемою "сміятися" виглядатиме так:

Зобразимо опозицію на вертикальній градуальній шкалі:

Градосему 'червоніти' знайдено у фразеологізмах *зайтися (закраситися, залитися) рум'янцем (фарбою); кидає / кинуло в жар (в пал); кидає / кинуло в краску; як (мов, ніби) линули (хто линув) кип'ятком (кип'ятку); наливатися / налитися (налятися) жаром (вогнем, фарбою, краскою); наливатися / налитися (налятися) кров'ю; займатися / зайнятися полум'ям; згоряти / згоріти на виду; згоряти / згоріти (спопеліти) від (з) сорому; [Аж] кров кинулася до обличчя (в обличчя, в лице); лице (обличчя) горить ([аж] пашисть); як вогонь; як на кір горить; вогнем (полум'ям) горіти; як (мов, ніби) рак [печений, варений]; сором заливає/залив обличчя (лице); аж пашисти вогнем (полум'ям).*

У Фразеологічному словнику української мови подано наступні значення:

1 крок

- ★ Зайтися (закраситися, залитися) рум'янцем (фарбою) – ‘почервоніти від сорому, хвилювання, збудження’ [ФСУМ, кн. 1, с. 306]
- ★ Кидає / кинуло в жар (в пал) – ‘1. Хто-небудь червоніє від ніяковості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 368]
- ★ Кидає / кинуло в краску – ‘хто-небудь червоніє від хвилювання, збудження, сорому’ [ФСУМ, кн. 1, с. 368]
- ★ Як (мов, ніби) линули (хто линув) кип'ятком (кип'ятку) – ‘1. Хто-небудь зашарівся, почервонів, скрикнув від несподіваного впливу почутого, побаченого’ [ФСУМ, кн. 1, с. 424]
- ★ Наливатися / налитися (наллятися) жаром (вогнем, фарбою, краскою) – ‘червоніти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 528]
- ★ Наливатися / налитися (наллятися) кров'ю – ‘червоніти від злості, напруження’ [ФСУМ, кн. 1, с. 528]

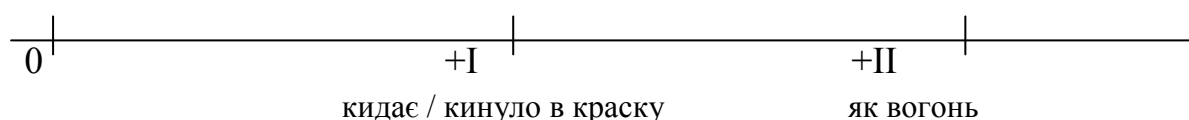
2 крок

- ★ Займатися / зайнятися полум'ям – ‘дуже червоніти від збудження, ніяковості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 306]
- ★ Згоряти / згоріти на виду – ‘дуже червоніти, соромлячись’ [ФСУМ, кн. 1, с. 329]
- ★ Згоряти / згоріти (спопеліти) від (з) сорому – ‘дуже ніяковіти, червоніти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 329]
- ★ [Аж] кров кинулася до обличчя (в обличчя, в лице) – ‘хто-небудь дуже почервонів від досади, сорому, радості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 398]
- ★ Лице (обличчя) горить ([аж] пашить) – ‘хтось дуже червоний, розчервонівся’ [ФСУМ, кн. 1, с. 430]
- ★ Як вогонь + червоний – ‘дуже червоний, у великій мірі’ [ФСУМ, кн. 1, с. 141]
- ★ Як на кір горить – ‘дуже червоний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 189]

- ★ Вогнем (полум'ям) горіти – ‘1. Бути дуже червоним, гарячим (від приливу крові)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 189]
- ★ Як (мов, ніби) рак [печений, варений] – ‘дуже червоний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 730]
- ★ Сором заливає/залив обличчя (лице) – ‘дуже червоніти від сорому’ [ФСУМ, кн. 2, с. 844]
- ★ Аж пашіти вогнем (полум'ям) – ‘бути дуже розгарячілим, рум'яним внаслідок сильного збудження, хвилювання’ [ФСУМ, кн. 2, с. 610]

Відповідно до цих значень, горизонтальна градуальна шкала буде

виглядати так:

Більше фразем із семою градуальності у ФСП «Психічний стан» див. додаток Е.

3.2.1.4. Фразеосемантичне поле «Рух»

Градуальну сему ‘іти (їхати, бігти, тікати) швидко’ разом з протилежною їй грасемою ‘іти (їхати, бігти, тікати) повільно’ зафіксовано у наступних фразеологізмах: *піддавати/піддати ходу; пускатися/пуститися духу; показувати/показати п'ятки; давати / дати тягу; ввіритися ногам; скільки духу вистачить; як (мов, ніби) на пожежу (на пожежу); як (мов, ніби) із пожежі (з пожежі); давай / дай Боже (Бог) ноги [а чорт колеса]; висолопивши (виваливши) язик (язика); конем не доженеш (не догнати); як вітер; з вітерцем; аж п'яти губити; аж курява з-під ніг зривається; летіти / полетіти вітром (як вітер); летіти / полетіти галопом; летіти / полетіти сторч головою (сторчка); летіти / полетіти стрілою (як стрілі); на всі лопатки; як з лука; без оглядки (без огляду); без пам'яті; сторч головою; [Аж] рвати [ногами] землю; як (мов, ніби) собака (пес, звір), спущений (спущена) з прив'язі (ланцюга, припону); аж спотикатися; з усього маху; на всіх (повних) парах; семимильними кроками; як (мов, ніби) стріла; [Як (мов, ніби)] на крилах; як*

(мов, ніби) вихор; не чути (не відчувати) ніг (під собою); скільки духу вистачить; як (мов, ніби) чорт від ладану – нога за ногою; як лопатою класти; як (мов, ніби) не своїми ногами; як (мов, ніби) муха в сметані; крок за кроком; як волами; як (мов, ніби, наче) три дні (тиждень) [хліба] не їв; як (мов, ніби) неживий; ледве (ледь, насилу) переставляти ноги; як (мов, ніби) черепаха; як (мов, ніби) [той] слимак.

У Фразеологічному словнику української мови подані такі значення:

1 крок

- ✦ Піддавати/піддати ходу – ‘швидше йти чи втікати звідки-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 632]
- ✦ Пускатися/пуститися духу – ‘2. Пришвидшувати біг (перев. про коней)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 721]

2 крок

- ★ Показувати/показати п’ятки – ‘швидко йти геть, тікати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 665]
- ★ Давати / дати тягу – ‘1. Швидко, поспішно йти, бігти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 212]
- ★ Ввірися ногам – ‘швидко побігти; втекти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 70]

3 крок

- ★ Як (мов, ніби) на пожежу (на пожар) + поспішати, бігти, пробігти – ‘1. Дуже швидко бігти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 660]
- ★ Як (мов, ніби) із пожежі (з пожару) + ускочити, влетіти – ‘дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 660]
- ★ Давай / дай Боже (Бог) ноги [а чорт колеса] – ‘дуже швидко, квапливо втікати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 202]
- ★ Висолопивши (виваливши) язик (язика) + бігати, тікати – ‘дуже швидко бігати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 105]
- ★ Конем не доженеш (не догнати) + тікати, бігти – ‘дуже швидко бігти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 258]
- ★ Як вітер + бігати, літати – ‘дуже швидко бігати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 132]

- * З вітерцем – ‘дуже швидко, на великій швидкості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 132]
- * Аж п’яти губити + бігти, тікати – ‘дуже бігти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 201]
- * Аж курява з-під ніг зривається + втікати, бігти – ‘дуже швидко бігти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 406]
- * Летіти / полетіти вітром (як вітер) – ‘дуже швидко йти, бігти, їхати (перев. нічого навкруги не помічаючи)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 421]
- * Летіти / полетіти галопом – ‘дуже швидко йти, бігти, їхати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 421]
- * З усіх ніг – ‘дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 551]
- * Летіти / полетіти сторч головою (сторчака) – ‘1. Дуже швидко йти, їхати, бігти; поспішати кудись’ [ФСУМ, кн. 1, с. 421-422]
- * Летіти / полетіти стрілою (як стрілі) – ‘дуже швидко бігти, їхати (перев. прямо, нікуди не звертаючи)’ [ФСУМ, кн. 1, 422]
- * На всі лопатки + бігти, мчати – ‘дуже швидко бігти, мчати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 449]
- * Як з лука + іти, летіти – ‘дуже швидко, легко іти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 449]
- * Без оглядки (без огляду) – ‘1. Дуже швидко, поспішно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 578]
- * Без пам’яті – 2 + бігти, мчати, летіти – ‘дуже швидко, стрімко бігти, мчати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 605]
- * Сторч головою + бігти, летіти, влітати – ‘дуже швидко бігти, летіти, влітати; стрімголов’ [ФСУМ, кн. 2, с. 864]
- * [Аж] рвати [ногами] землю – ‘1. Дуже швидко йти, бігти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 732]
- * Як (мов, ніби) собака (пес, звір), спущений (спущена) з прив’язі (ланцюга, припону) + бігти, мчатися – ‘дуже швидко, нестримно бігти, мчатися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]
- * Аж спотикатися + бігти, мчати – ‘дуже швидко бігти, мчати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 852]
- * З усього маху – 2. + кинутися, мчати, бігти – ‘дуже швидко бігти’ (481)

- ★ На всіх (повних) парах + бігти, мчати – ‘дуже швидко бігти, мчати (на повних парусах)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 608]
- ★ Семимильними кроками + іти, просуватися, рухатися – ‘дуже швидко іти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 401]
- ★ Як (мов, ніби) стріла + кинутися, мчати – ‘дуже швидко, стрімко мчати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 867]
- ★ [Як (мов, ніби)] на крилах – 1. + бігти, летіти, спускатися – ‘дуже швидко бігти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 397]
- ★ Як (мов, ніби) вихор – ‘дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 112]
- ★ Не чути (не відчувати) ніг (під собою) – ‘1. Дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 959]

4 крок

- ❖ Скільки духу вистачить – ‘на повну силу; якомога швидше’ [ФСУМ, кн. 1, с. 106]
- ❖ Як (мов, ніби) чорт від ладану + тікати – ‘дуже активно, інтенсивно тікати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 954]

1 крок

- ✦ Нога за ногою – ‘повільно, неквапливо, ледве-ледве’ [ФСУМ, кн. 2, с. 553]
- ✦ Як лопатою класти – ‘повільно, не поспішаючи’ [ФСУМ, кн. 1, с. 381]
- ✦ Як (мов, ніби) не своїми ногами – піти, підійти – ‘повільно і невпевнено’ [ФСУМ, кн. 2, с. 554]
- ✦ Як (мов, ніби) муха в сметані – ‘2. Повільно, помалу рухатися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 514]

2 крок

- ★ Крок за кроком – ‘1. Дуже повільно, помалу іти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 400]
- ★ Як волами + їхати – ‘дуже повільно їхати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 143]
- ★ Як (мов, ніби, наче) три дні (тиждень) [хліба] не їв – ‘1. Дуже повільно, мляво’ [ФСУМ, кн. 1, с. 356]

- * Як (мов, ніби) неживий + ходити – ‘дуже повільно, без жвавості, без бадьорості ходити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 540]
- * Ледве (ледь, насилу) переставляти ноги – ‘2. + іти, плестися – дуже повільно іти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 621-622]
- * Як (мов, ніби) черепаха – ‘дуже повільно, незграбно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 946]
- * Як (мов, ніби) [той] слимак + лізти, повзти – ‘дуже повільно лізти, повзти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 825]

Градуальні шкали матимуть такий вигляд:

Опозиція між цими фразеологізмами буде виглядати так:

+II	аж п'яти губити	
+I	показувати/показати п'ятки	
0		
-I	крок за кроком	
-II	як (мов, ніби) [той] слимак	

У фразеосемантичному полі «Рух» виділяємо й фразеологізми, які мають градосему ‘зникати’. Це: *як (мов, ніби) язиком, злизало; [тільки] мокре місце лишилося (залишиться); розноситися/розвестися за вітром; піти порохом за вітром; як (мов, ніби) вітер звіяв (здмухнув); як (мов, ніби) рукою зняло; як (мов, ніби) вода вмила (змила); як [мов, ніби] у воду впасти (рідко канути, пірнути, шубовснути); як (мов, ніби) з мосту впасти; де (куди) й (і) дівся; як (мов, ніби) у землю запастися; згладити з світу (світа); як (мов, ніби) вітром здуло; як (мов, ніби) корова язиком злизала; як (мов, ніби) земля прогинула; як (мов, ніби) камінь у воду; [тільки] тепле місце лишилося; [і] місце застигло; як (мов, ніби)*

у воду падати; як (мов, ніби) пійма пойняла; канути у вічність (у безвість, у небуття); піти у вічність; піти у воду; як (мов, ніби) полетіти за (із) вітром; поминай як звали; як (мов, ніби) крізь землю провалитися (піти); як (мов, ніби) вітром розвіяло; розпадатися/розпастися прахом (у прах, на прах); розсипатися (розлетітися) / розсипатися (розлітатися) на порох (на прах, порохом, прахом); як сіль у воді; як Сірко в (на) базарі; ані (ні) слихом [не] слухати, ані (ні) видом (у вічі) не видати; і слід захолюнув (захов, застиг, простиг, загув, прохолонув, прохов, прочах); і слід пропав (запав) / пропадає; спливати з рук; як (мов, ніби) хап ухопив; і чорт лизне (злиже); як (мов, ніби) чорт злизав; і чутка пропала; потопати в безодні; як (мов, ніби) лист за водою; як (мов, ніби) собака [на ярмарку]; не лишилося (не залишилося) каменя на камені; не лишиться (не залишиться) і насіння; з лиця землі; як відьми вкрали; й ноги не сунне; і близько не пахне.

Відповідно до Фразеологічного словника української мови значення цих ФО слів наступні:

1 крок

- ★ Як (мов, ніби) язиком злизло – ‘раптово не стало кого-, чого-небудь, хтось, щось раптово зник (зникло)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 337]
- ★ [тільки] мокре місце лишилося (залишиться) – ‘1. Що-небудь зникло, перестало існувати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 496]
- ★ Розноситися/рознести за вітром – ‘зникати, пропадати, губитися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 754]
- ★ Піти порохом за вітром – ‘пропасти, зникнути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 644]

2 крок

- ★ Як (мов, ніби) рукою зняло – ‘дуже швидко, раптово минуло, зникло щось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 343]
- ★ Як (мов, ніби) вітер звів (здмухнув) – ‘хто-небудь раптово, дуже швидко зник’ [ФСУМ, кн. 1, с. 132]
- ★ Як (мов, ніби) вода вмила (змила) – ‘хто-небудь швидко, раптово зник або щось безслідно пропало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 141]

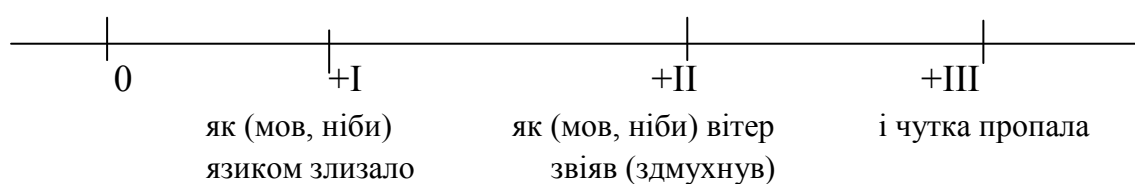
3 крок

- ❖ Як [мов, ніби] у воду впасти (рідко канути, пірнути, шубовснути) – ‘1. Зникнути безслідно; пропасти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 148]
- ❖ Як (мов, ніби) з мосту впасти – ‘зникнути безслідно; пропасти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 147-148]
- ❖ Де (куди) й (і) дівся – ‘зник, щез безслідно, невідомо коли’ [ФСУМ, кн. 1, с. 241]
- ❖ Як (мов, ніби) у землю запастися – ‘безслідно зникнути’ [ФСУМ, кн. 1, с. 315]
- ❖ Згладити з світу (світа) – ‘зникнути, пропасти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 329]
- ❖ Як (мов, ніби) вітром здуло – ‘хто- або що-небудь несподівано або безслідно зник (зникло)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 332]
- ❖ Як (мов, ніби) корова язиком злизала – ‘безслідно зник, пропав хто-небудь; безслідно зникло, пропало що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 390-391]
- ❖ Як (мов, ніби) земля проглинула – ‘хтось раптово безслідно зник’ [ФСУМ, кн. 1, с. 333]
- ❖ Як (мов, ніби) камінь у воду – ‘1. Безслідно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 363]
- ❖ [тільки] тепле місце лишилося – ‘хтось несподівано зник; що безслідно зникло’ [ФСУМ, кн. 1, с. 496]
- ❖ [і] місце застигло – ‘хто безслідно зник, щось зникло’ [ФСУМ, кн. 1, с. 495]
- ❖ Як (мов, ніби) у воду падати + зникати, щезати – ‘безслідно зникати, щезати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 603]
- ❖ Як (мов, ніби) пійма пойняла – ‘хто-небудь безслідно зник, когось ніде немає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 641]
- ❖ Канути у вічність (у безвість, у небуття) – ‘зникнути безслідно, безповоротно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 364]
- ❖ Піти у вічність – ‘зникнути безслідно, безповоротно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 644]
- ❖ Піти у воду – ‘зникнути, щезнути безслідно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 644]

- ❖ Як (мов, ніби) полетіти за (із) вітром – ‘2. Безслідно зникнути, пропасти, щезнути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 668]
- ❖ Поминай як звали – ‘хто-небудь безслідно зник’ [ФСУМ, кн. 2, с. 671]
- ❖ Як (мов, ніби) крізь землю провалитися (піти) – ‘раптово, безслідно зникнути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 704]
- ❖ Як (мов, ніби) вітром розвіяло – ‘що-небудь зникло безслідно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 745]
- ❖ Розпадатися/розпастися прахом (у прах, на прах) – ‘зникати безслідно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 755]
- ❖ Розсипатися (розлетітися) / розсипатися (розлітатися) на порошок (на прах, порошком, прахом) – ‘зникнути без сліду, перестати існувати, загинути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 758]
- ❖ Як сіль у воді + пропасти, зникнути – ‘безслідно пропасти, зникнути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 809]
- ❖ Як Сірко в (на) базарі + пропасти, зникнути – ‘безслідно пропасти, зникнути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 810]
- ❖ Ані (ні) слихом [не] слухати, ані (ні) видом (у вічі) не видати – ‘хто-небудь зник безслідно; про кого-небудь зовсім невідомо нічого’ [ФСУМ, кн. 2, с. 825]
- ❖ І слід захолюнув (захолюв, застиг, простиг, загув, прохолонув, прохолов, прочах) – ‘хто-небудь втік, безслідно зник’ [ФСУМ, кн. 2, с. 826]
- ❖ І слід пропав (запав) / пропадає – ‘хто-, що-небудь безслідно зник(ло)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 826]
- ❖ Спливати з рук – ‘безслідно зникати, пропадати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 850]
- ❖ Як (мов, ніби) хап ухопив – ‘хто-небудь зник раптово і безслідно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 919]
- ❖ І чорт лизне (злиже) – ‘хто-небудь зникне зовсім, безслідно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 951]
- ❖ Як (мов, ніби) чорт злизав – ‘хто-небудь зник або що-небудь зникло безслідно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 954]

- ❖ І чутка пропала – ‘хто-небудь зовсім, безслідно зник, загубився’ (960)
- ❖ Потопати в безодні – ‘безслідно губитися; назавжди зникати у чому-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 682]
- ❖ Як (мов, ніби) лист за водою + піти, сплийти – ‘безслідно, безповоротно, назавжди піти, сплийти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 425]
- ❖ Як (мов, ніби) собака [на ярмарку] + пропадати, пропасти – ‘безслідно пропадати, пропасти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]
- ❖ Не лишилося (не залишилося) каменя на камені – ‘що-небудь зникло назавжди – повністю загинуло, зруйноване, знищене, скасоване’ [ФСУМ, кн. 1, с. 433]
- ❖ Не лишиться (не залишиться) і насіння – ‘хто-небудь повністю зникне, пропаде, згине’ [ФСУМ, кн. 1, с. 434]
- ❖ З лиця землі + зникати, зникнути – ‘назавжди, зовсім; безслідно, повністю зникати, зникнути’ [ФСУМ, кн. 1, с. 431]
- ❖ Як відьми вкрали – ‘зовсім зник’ [ФСУМ, кн. 1, с. 128]
- ❖ Й ноги не сунне – ‘ніколи не з’явиться хто-небудь десь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 870]
- ❖ І близько не пахне – ‘зовсім нема ніяких ознак появи, настання кого, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 609]

Градуальна шкала буде виглядати так:

На граничний ступінь вияву ознаки дії вказує прислівник безслідно.

Протилежними до фразеологізмів із градосемою ‘зникати’ є фразеологізми із градосемою ‘з’явитися’. Це такі фраземи, як *не переводитися/не перевестися* (‘бути наявним, не зникати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 615]); *де не візьмись* (‘1. Несподівано з’явився’ [ФСУМ, кн. 1, с. 128]); *тут як тут* (‘1. Хто-небудь дуже швидко, раптово з’явився десь, у потрібному місця’ [ФСУМ, кн. 2, с. 904]); *як (мов, ніби) сніг (дощ) на голову [з ясного неба]* (+

звалюватися, з'являтися – ‘зовсім несподівано з'являтися; раптово’ [ФСУМ, кн. 2, с. 837]).

Покажемо опозицію на вертикальній градуальній шкалі:

+I	як (мов, ніби) хап ухопив
0	
-I	де не візьмись

Бажання іти знайдено у фразеологізмах *ноги (п'яти) сверблять* (‘кому-небудь дуже хочеться йти, тікати, рухатися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 555]) та *як (мов, ніби) собака на посвист* (+ йти, бігти – ‘охоче йти; з великим бажанням’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]). Протилежним цим фраземам є фразеологізм *ноги (п'яти, ступні) прикипають (прирастають) / прикипіли (приросли)* (‘хто-небудь з якогось місця не може зрушити або уповільнює ходу, не хоче далі йти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 555]). Зобразимо протиставлення на вертикальній градуальній шкалі:

+I	ноги (п'яти) сверблять
0	
-I	ноги (п'яти, ступні) прикипають (прирастають) / прикипіли (приросли)

Фразеологізми *одна нога тут, а друга там* (‘уживається для вираження наказу, прохання або обіцянки дуже швидко сходити, збігати куди-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 553]); *у ноги* (‘швидко піти, побігти, втекти від кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 556]); *тільки хвостом мелькнути* (‘дуже швидко піти, поїхати, побігти, втекти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 482]); *як ногу вломити* (‘дуже швидко, несподівано піти кудись, зникнути’ [ФСУМ, кн. 1, с. 138]); *як (мов, ніби) вітром перенесло* (‘хто-небудь дуже швидко прибув (прийшов, приїхав, прибіг) кудись’ [ФСУМ, кн. 2, с. 620]); *як (мов, ніби) на крилах понесло* (‘хто-небудь дуже швидко пішов, побіг кудись’ [ФСУМ, кн. 2, с. 673]); *як (мов, ніби) попарений* (+ скрикнути, побігти, схопитися – ‘дуже швидко, раптово побігти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 674]); *як (мов, ніби) [кропивою] попечений* (+ схопитися, скрикнути, побігти – ‘дуже швидко побігти, раптово’ [ФСУМ, кн. 2, с. 675]) є синонімами й виражають одне значення – ‘піти (побігти, приїхати) дуже швидко куди-небудь’. Протилежним їм за значенням є фразеологізм *потягнути*

ноги (чоботи), який означає ‘повільно, ледве переступаючи, вийти, піти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 684].

Покажемо антонімічні відношення на градуальній шкалі:

+I	тільки хвостом мелькнути
0	
-I	потягнути ноги (чоботи)

3.2.2. Фразеотематична підгрупа «Людина як розумна істота»

У фразеотематичній підгрупі «Людина як розумна істота» виділяємо фразеосемантичні поля «Розум» та «Характер, поведінка».

3.2.2.1. Фразеосемантичне поле «Розум»

Здатність людини мислити, пізнавати дійсність передають й фразеологізми. Градосему ‘**розумний**’ виявлено у фразеологізмах з *головою* (‘1. Здатний добре мислити, розумний, кмітливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 185]); *мати олію (лій, смалець, діал. олій) в голові (рідко під чубом)* (‘бути розумним, кмітливим, розсудливим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 474]); *мізки перечищаються (прочищаються)* (‘хтось стає розумнішим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 491]) → *всі розуми поїсти* (стати дуже розумним’ [ФСУМ, кн. 2, с. 663]); *палата розуму* (‘дуже розумний (604)»); *великого розуму* (‘дуже розумний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 760]); *світла (ясна) голова* (‘1. Дуже розумна людина’ [ФСУМ, кн. 1, с. 184]); *золотий лоб* (‘хтось дуже розумний, мудрий, здібний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 443]); *макітра розуму* (‘хто-небудь дуже розумний, розсудливий, кмітливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 461]) → *як (мов, ніби, наче) всі розуми поїсти* (‘уживається для підсилення ознаки у значенні дуже, надто, занадто розумний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 663]).

Горизонтальна градуальна шкала має три кроки:

Сюди також належать фразеологізми із градосемою **ставати розумним**.

Це: *сідати/сісти за парту* (‘починати навчатися, здобувати освіту’ [ФСУМ, кн.

2, с. 808]); *набиратися / набратися розуму (ума, уму-розуму)* ('поповнюючи свої знання, набуваючи життєвого досвіду, ставати розумнішим' [ФСУМ, кн. 1, с. 518]); *добувати / добути розуму* ('поповнюючи свої знання, набувати життєвого досвіду, ставати розумнішим' [ФСУМ, кн. 1, с. 254]).

Градосему '**дурний**' зафіксовано у фразеологізмах у *голові перекинулось; лобом неширокий; без голови; пороху не вигідає (не видумає); мати порожню макітру на плечах; нема (немає) царя в голові; прибитий на цвіту; порожньо у голові (у лобі); набитий (битий, непоправний, безнадійний, заплішений) дурень; як пробка; як [драний (дірявий)] чобіт); як абака в розі; аж носом баньки дме; як (мов, ніби) колода (ступа); як сак; аж світиться; як чіп.*

У Фразеологічному словнику української мови подані наступні значення:

1 крок

- ★ У голові перекинулось – 'хто-небудь став розумово обмеженим, слабоумним' [ФСУМ, кн. 2, с. 617]
- ★ Лобом неширокий – 'не здатний добре мислити, нерозумний' [ФСУМ, кн. 2, с. 549]
- ★ Без голови – 'не здатний добре мислити, нерозумний, некмітливий' [ФСУМ, кн. 1, с. 184]
- ★ Пороху не вигідає (не видумає) – 'позбавлений кмітливості; розумово обмежений' [ФСУМ, кн. 1, с. 84]
- ★ Мати порожню макітру на плечах – 'бути нерозумним, нерозсудливим' [ФСУМ, кн. 1, с. 474]
- ★ Нема (немає) царя в голові – 'хто-небудь дурний, несповна розуму' [ФСУМ, кн. 2, с. 546]
- ★ Прибитий на цвіту – 'хто-небудь недорозвинений, дурний від природи' [ФСУМ, кн. 2, с. 689]

2 крок

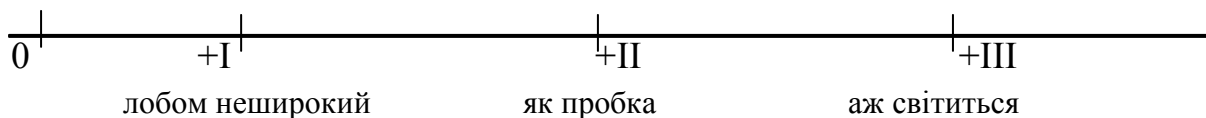
- ★ Порожньо у голові (у лобі) – '2. Хто-небудь дуже нерозумний, нетямущий' [ФСУМ, кн. 2, с. 677]

- * Набитий (битий, непоправний, безнадійний, заплішений) дурень – ‘дуже обмежена, тупа, недалеко людина’ [ФСУМ, кн. 1, с. 273]
- * Як пробка + дурний – ‘дуже обмежений, нерозвинений’ [ФСУМ, кн. 2, с. 703]
- * Як [драний (дірявий)] чобіт + дурний – ‘дуже, у великій мірі дурний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 949]

3 крок

- ❖ Як абака в розі + темний, сліпий – ‘зовсім, абсолютно неосвічений, некультурний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 874]
- ❖ Аж носом баньки дме + дурний – ‘дуже, надмірно дурний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 250]
- ❖ Як (мов, ніби) колода (ступа) + дурний – ‘уживається для вираження підсилення ознаки; дуже, надто дурний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 387]
- ❖ Як сак + дурний – ‘дуже, надзвичайно дурний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 778]
- ❖ Аж світиться + дурний – ‘надзвичайно, дуже дурний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 787]
- ❖ Як чіп – 1. + дурний, п’яний – ‘дуже сильно, у великій мірі дурний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 949]

Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

Зобразимо антонімію градусем "розумний" – "дурний" на вертикальній градуальній шкалі:

+III	як (мов, ніби, наче) всі розуми поїсти	
+II	світла (ясна) голова	
+I	мати олію (лій, смалець, діал. олій) в голові (рідко під чубом)	
0		
-I	без голови	
-II	порожньо у голові (у лобі)	
-III	як сак	

Сему градуальності **‘не розуміти’** мають фразеологізми *без півлітри (без півлітра) не розбереш (не розберешся)* (‘дуже важко що-небудь зрозуміти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 743]); *як (мов, ніби) теля на нові ворота* (+ дивитися, вирячитися, витріщити очі – ‘1. З повним нерозумінням’ [ФСУМ, кн. 2, с. 879]); *ні вуха ні рида* (+ не розуміти, не тямити – ‘зовсім нічого’ [ФСУМ, кн. 1, с. 163]); *як цап (вовк) у (на) зорях* (+ розбиратися, розуміти, кумекати – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слів розбиратися, розуміти, кумекати; зовсім не (розбиратися, розуміти, кумекати)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 938]); *як свиня на перці* (+ розумітися – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слів розумітися, знатися; зовсім не (розумітися, знатися)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 781]).

Протилежним до нерозуміння того чи іншого є розуміння. Із градусевою "розуміти" є фразеологізми *розвиднятися в [темній] голові (в очах)* (‘хто-небудь став правильно, краще розуміти, усвідомлювати що-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 744]) та *ловити (хапати, схоплювати, перехоплювати) на льоту (на лету)* (‘дуже швидко, легко сприймати, засвоювати що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 447]).

Антонімія градусем "розуміти" – "не розуміти" виглядає так:

+I	ловити (хапати, схоплювати, перехоплювати) на льоту (на лету)
0	
-I	як цап (вовк) у (на) зорях

3.2.2.2. Фразеосемантичне поле «Характер, поведінка»

У фразеосемантичному полі «Характер, поведінка» виділяємо фразеологізми із антонімічними градусемами **"мовчазний" – "балакучий"**. А саме: *скутий на слова (на слово, на мову, у мові); не видавши слова; як (мов, ніби) гаву ковтнув; і слова не почувш* та *язик розв'язується / розв'язався; язик поза вухами (вушима) теліпається (мотається); хапкий на мову; легкий на слово; довгий язик; язик як помело (лопатень, млин); лепетливий на язик; язик без кісток*. Фразеологічний словник української мови подає наступні значення:

1 крок

- ✦ Скупий на слова (на слово, на мову, у мові) – ‘1. Який не любить багато говорити; небагатослівний, небалакучий (про людину)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 822]

2 крок

- ★ Не видавши слова – ‘хтось дуже мовчазний, небалакучий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 85]
- ★ Як (мов, ніби) гаву ковтнув – ‘хто-небудь дуже мовчазний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 384]
- ★ І слова не почувеш – ‘хто-небудь дуже мовчазний, сором’язливий, неговіркий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 685]

1 крок

- ✦ Язык розв’язується / розв’язався – ‘хто-небудь починає багато говорити, стає балакучим’ [ФСУМ, кн. 2, с. 977]

2 крок

- ★ Язык поза вухами (вущима) теліпається (мотається) – ‘хто-небудь любить багато говорити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 977]
- ★ Хапкий на мову – ‘красномовний, вправний у розмові; який вміє багато й швидко говорити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 920]
- ★ Легкий на слово – ‘який любить багато говорити; говіркий, дотепний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 418]

3 крок

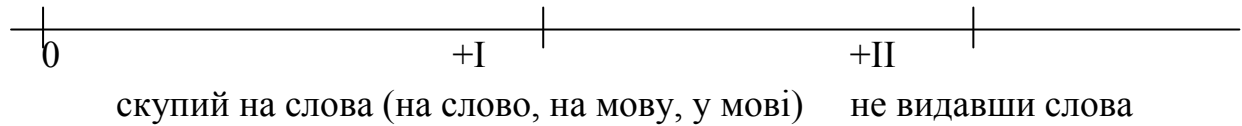
- ★ Довгий язык – ‘1. Хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого’ [ФСУМ, кн. 2, с. 975]
- ★ Язык як помело (лопатень, млин) – ‘хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного’ [ФСУМ, кн. 2, с. 977]

4 крок

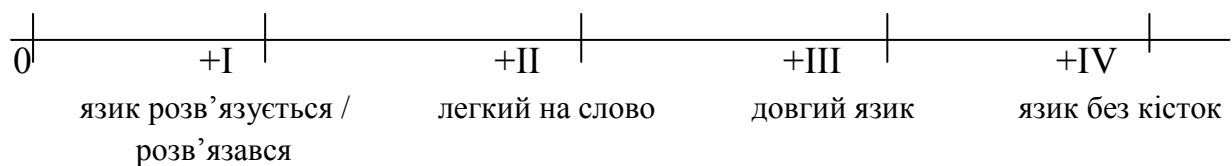
- ❖ Лепетливий на язык – ‘той, хто багато говорить; занадто балакучий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 421]

- ❖ Язык без кісток – ‘хто-небудь надмірно балакучий або говорить щось беззмістовне, неістотне, не варте уваги’ [ФСУМ, кн. 2, с. 976]

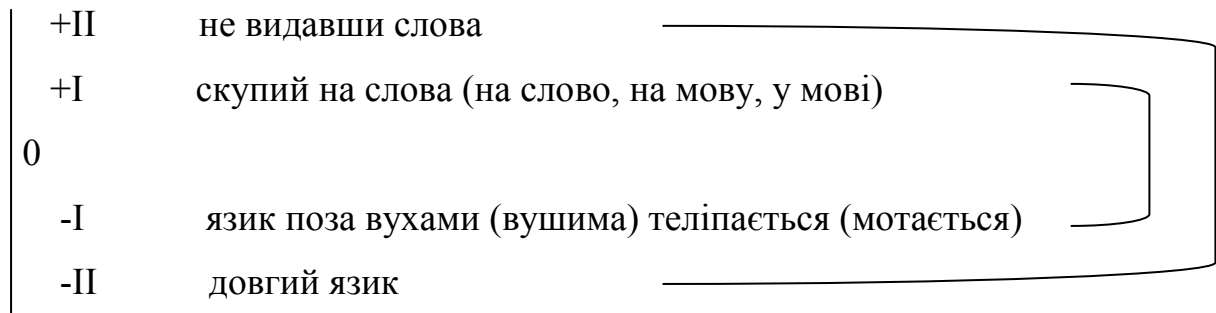
Горизонтальна градуальна шкала із градосемою "мовчазний" виглядатиме так:

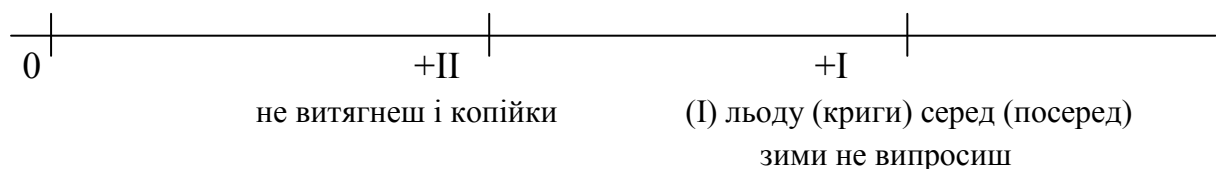
Поступове збільшення ознаки бачимо й у фразеологізмах із градосемою "балакучий". Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

Фразеологізми *(I) льоду (криги) серед (посеред) зими не випросиш* ('хто-небудь дуже скупий' [ФСУМ, кн. 1, с. 98]) → *не витягнеш і копійки* ('хто-небудь надзвичайно скупий' [ФСУМ, кн. 1, с. 109]); *снігу зимою (посеред зими, взимку) не дістанеш* ('хто-небудь надзвичайно скупий' [ФСУМ, кн. 1, с. 249]); *[I] над копійкою труситься* (+ такий, що – 'дуже скупий, ненажерливий' [ФСУМ, кн. 2, с. 901]) репрезентують градосему "**скупий**" і також належать до фразеосемантичного поля «Характер, поведінка». Зазначмо, що градууються тут фразеологізми високого та найвищого ступенів вияву ознаки дії. Покажемо наростання ознаки на горизонтальній градуальній шкалі, яка має 2 кроки:

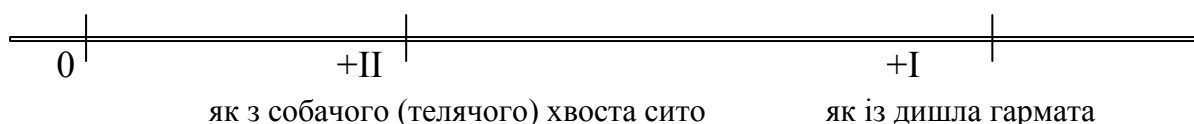

Протилежний їм за значенням вважаємо фразеологізм *від [усієї] душі* ('4. Щедро, нітрохи не виявляючи скупості' [ФСУМ, кн. 1, с. 284-285]).

До фразеосемантичного поля «Характер, поведінка» зараховано антонімні фразеологізми *давати видавцем* ('надмірно нормувати що-небудь, виявляючи скупість, зайву ошадливість' [ФСУМ, кн. 1, с. 20]) – *труснути (трусонуту) калиткою (калиточку)* ('не шкодуючи, витратити певну кількість грошей, розщедритись, не поскупитись грішми' [ФСУМ, кн. 2, с. 901]).

+I	труснути (трусонуту) калиткою (калиточку)
0	
-I	давати видавцем

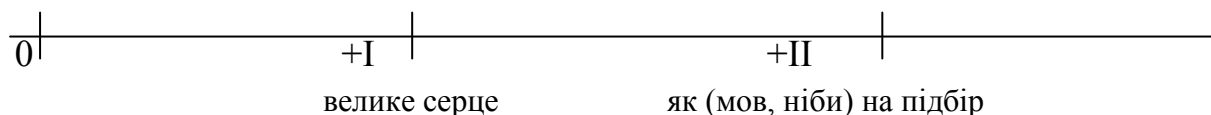
Фразеосемантичне поле «Характер, поведінка» представлене фразеологізмами із градосемою **"поганий"**. Це: *як із дишла гармата* ('дуже поганий, нікудишній' [ФСУМ, кн. 1, с. 170]) та *як смертний гріх* (+ поганий, гидкий – 'дуже, у великій мірі поганий' [ФСУМ, кн. 1, с. 199]). Граничний ступінь вияву ознаки дії виражає фразеологізм *як з собачого (телячого) хвоста сито* ('зовсім поганий' [ФСУМ, кн. 1, с. 80]). Зобразимо наростання ознаки на горизонтальній градуальній шкалі:

Ці фразеологізми вступають в антонімні відношення із фразеологізмами, які мають градосему **"добрий"**. А саме: *велике серце* ('хто-небудь дуже добрий, чуйний, здатний гаряче й глибоко прийматися чіїмись переживаннями, горем' [ФСУМ, кн. 2, с. 792]); *як (мов, ніби) перемитий* ('дуже хороший' [ФСУМ, кн. 2, с. 619]); *[що] аж лихо* ('уживається для підсилення характеристики когочого-небудь; дуже добрий, хороший або дуже поганий; дуже добре або дуже погано' [ФСУМ, кн. 1, с. 429]); *на славу* ('2. Дуже хороший; чудовий [ФСУМ, кн. 2, с. 824]); *як (мов, ніби) на підбір* ('найкращий (за якою позитивною ознакою, рисою' [ФСУМ, кн. 2, с. 631]). Покажемо антонімію на вертикальній шкалі:

+I	як (мов, ніби) перемитий	+I	як (мов, ніби) на підбір
0		0	
-I	як смертний гріх	-I	як з собачого (телячого) хвоста сито

Ці фразеологізми показують також і висхідну градацію, яку зобразимо на горизонтальній градуальній шкалі:

Фразеологізми із градосемою "добрий" вступають в синонімні відношення із фразеологізмами, які мають градосему "лагідний". Це такі фраземи, як *на всі боки приступний* ('лагідний, спритний, розторопний, меткий' [ФСУМ, кн. 2, с. 699]) → *боже теля* ('дуже спокійна, лагідна, але безвольна, інертна людина' [ФСУМ, кн. 2, с. 879]); *мотузки (мотуззя, свічки) можна скати* ('хто-небудь дуже безвільний, податливий, м'якої вдачі' [ФСУМ, кн. 2, с. 870]); *і води не замутиць* ('дуже лагідний, скромний, сумирний' [ФСУМ, кн. 1, с. 314]); *мухи не зобидить* ('хто-небудь дуже спокійний, сумирний, лагідний' [ФСУМ, кн. 1, с. 343]); *хоч мотузки (мотуззя) крути* ('хто-небудь надто розчулений, лагідний, податливий' [ФСУМ, кн. 1, с. 402]); *хоч проти шерсті гладь [не вкусить]* ('дуже тихий, податливий, спокійний' [ФСУМ, кн. 1, с. 173]). Градування відбувається між фразеологізмами невисокого та високого ступенів вияву ознаки. Горизонтальна шкала матиме 2 кроки:

Фразеологізми *як (мов, ніби) муха вкусила; мало не з'їсть; зуби скриплять (скрегочуть); підбитий бісом; підбитий псом; [Аж] у роті чорно; підшитий собаками; як (мов, ніби) муха (мухи) в спасівку; як (мов, ніби) спасівська (спасівчана) муха* марковані градосемою "злий". За Фразеологічним словником української мови значення цих фразем наступні:

1 крок

- ★ Як (мов, ніби) муха вкусила – 'хтось сердитий, злий, не в настрої' [ФСУМ, кн. 1, с. 514]

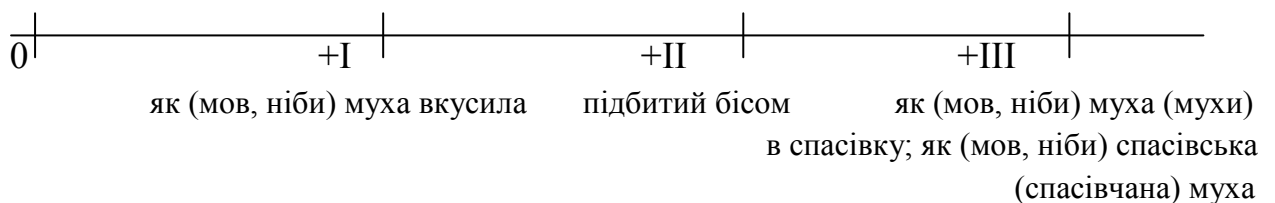
2 крок

- * Мало не з'їсть – ‘хто-небудь дуже лютий, розгніваний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 336]
- * Зуби скриплять (скрегочуть) – ‘хто-небудь дуже розлючений, сповнений гніву, ненависті’ [ФСУМ, кн. 1, с. 348]
- * Підбитий бісом – ‘дуже сердитий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 630]
- * Підбитий псом – ‘дуже злий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 631]
- * [Аж] у роті чорно – ‘1. Хто-небудь дуже сердитий, лютий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 950]
- * Підшитий собаками – ‘дуже злий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 641]

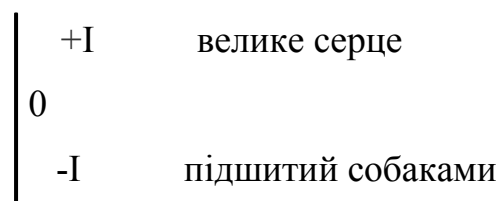
3 крок

- ❖ Як (мов, ніби) муха (мухи) в спасівку; як (мов, ніби) спасівська (спасівчана) муха – ‘2. + злий, сердитий, кусливий – уживається для підсилення зазначених слів; дуже, надто, надзвичайно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 514]

Покажемо градацію на горизонтальній градуальній шкалі:

У Словнику української мови лексема злий означає ‘1. Сповнений злості, ворожнечі, недобррозичливості; протилежне добрий (про людину)’ [СУМ, т. III, ст. 592]. Тож, вважаємо, що фразеологізми із градосемою "добрий" є протилежними за значенням до фразеологізмів, які мають градосему "злий". Зобразимо антонімію цих фразем на вертикальній градуальній шкалі:

У фразеосемантичному полі «Характер, поведінка» виокремлено фразеологізми із градосемою "**спритний, хитрий**". А саме: *пройти [крізь] вогонь і воду [і мідні труби]; з-під стоячого підошву випоре; підшитий лисом;*

[I] в ложці води не спіймаєш (не піймаєш); [I] в ступі не влучиш (не втовчеш, не потрапиш, не спіймаєш); з піску мотузки сучить; з вареної крашанки курча висидить (вилупить); голими руками не візьмеш; як (мов, ніби) в'юн [посолений (в ополонці, на сковороді)]. Відповідно до Фразеологічного словника української мови значення цих фразеологізмів такі:

1 крок

- * Пройти [крізь] вогонь і воду [і мідні труби] – ‘зазнавати всіляких випробувань, виявитися дуже спритним, мужнім, витривалим’ [ФСУМ, кн. 2, с. 706]
- * З-під стоячого підшву випоре – ‘дуже хитрий, спритний, розумний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 98]
- * Підшитий лисом – ‘дуже хитрий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 641]
- * [I] в ложці води не спіймаєш (не піймаєш) – ‘хто-небудь дуже хитрий, спритний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 849]
- * [I] в ступі не влучиш (не втовчеш, не потрапиш, не спіймаєш) – ‘хто-небудь вмiє вийти з будь-якої складної ситуації і нікому не вдається довести його причетність до чогось, спіймати на чому-небудь; хто-небудь дуже хитрий, спритний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 138]
- * З піску мотузки сучить – ‘дуже спритний, умілий, практичний хто-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 871]

2 крок

- ❖ З вареної крашанки курча висидить (вилупить) – ‘надзвичайно хитрий, спритний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 102]
- ❖ Голими руками не візьмеш – ‘1. Хто-небудь надзвичайно спритний, хитрий, досвідчений’ [ФСУМ, кн. 1, с. 128]
- ❖ Як (мов, ніби) в'юн [посолений (в ополонці, на сковороді)] – ‘2. + верткий – дуже, надзвичайно верткий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 166]

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

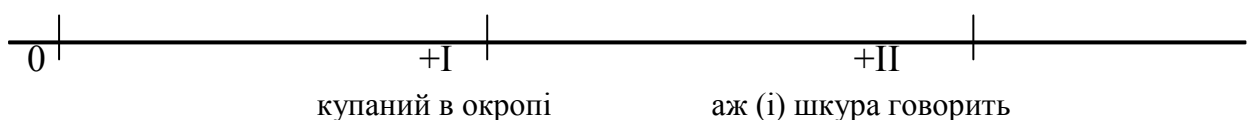

До цього фразеосемантичного поля належать й фразеологізми-антоніми *високої (найвищої, чистої) проби* ('2. Хто-небудь дуже обдарований, талановитий у чомусь' [ФСУМ, кн. 2, с. 702]) – *низької (невисокої) проби* ('2. Хто-небудь поганої вдачі, нерозвинений, некультурний' [ФСУМ, кн. 2, с. 702-703]) та *лихе око* ('той, хто здатний зробити неприємність, вчинити зло; недобра, недобррозичлива людина' [ФСУМ, кн. 2, с. 583]) – *світле око* ('хтось порядний, чесний, безкомпромісний, справедливий' [ФСУМ, кн. 2, с. 585]). Покажемо протиставлення на вертикальній шкалі:

+I	високої (найвищої, чистої) проби	+I	світле око
0		0	
-I	низької (невисокої) проби	-I	лихе око

Стійкі сполуки слів *тихіший (тихший) [від] води (за воду), нижчий [від] трави (за траву)* ('дуже скромний, покірний, непомітний' [ФСУМ, кн. 2, с. 884]) та *як (мов, ніби) шовковий* ('дуже покірний, слухняний' [ФСУМ, кн. 2, с. 967]) з градосемою "скромний, покірний" також належать до фразеосемантичного поля «Характер, поведінка».

Фразеологізми *молодість грає* ('хто-небудь дуже енергійний, непосидючий, нерозсудливий' [ФСУМ, кн. 1, с. 503]); *як мотовило* ('1. Дуже жвавий, неспокійний, енергійний, метушливий' [ФСУМ, кн. 1, с. 511]); *як (мов, ніби) скупали в окропі* ('2. Хтось дуже запальний, гарячий, гнівний' [ФСУМ, кн. 2, с. 822]); *купаний в окропі* ('дуже запальний, невитриманий' [ФСУМ, кн. 1, с. 405]); *з перцем* ('дуже запальний, гарячий, гострий на язик' [ФСУМ, кн. 2, с. 624]) → *аж (і) шкура говорить* ('хто-небудь надзвичайно жвавий, енергійний' [ФСУМ, кн. 2, с. 964]) мають градосему "**енергійний**". Градування між фразеологізмами високого та найвищого ступенів вияву ознаки матиме такий вигляд:

3.2.3. Фразеотематична підгрупа «Людина як суспільна істота»

Фразеотематична підгрупа «Людина як суспільна істота» представлена фразеологізмами, які мають градосему "бідний". Це такі фраземи, як *вітер у кишенях (у кишені) свистить (свище, гуде, гуляє, віє, ходить)*; *і босий і голий*; *і кішки нема чим годувати*; *голий, босий і простоволосий*; *голий, як бубон (як турецький святий)*; *голодний і голий*; *тільки душа в тілі*; *латка на латці (рідше лата на латі)*; *як пучка*; *свищі в борщі*; *як мак начетверо*; *як (мов, ніби) церковна миша*; *аж синій*; *світити латками*.

У Фразеологічному словнику української мови знаходимо наступні значення:

1 крок

- ✦ Вітер у кишенях (у кишені) свистить (свище, гуде, гуляє, віє, ходить) – ‘2. Хто-небудь бідний, не має грошей’ [ФСУМ, кн. 1, с. 131-132]

2 крок

- ✦ І босий і голий – ‘дуже бідний, убогий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 46]
- ✦ І кішки нема чим годувати – ‘хто-небудь дуже бідний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 180]
- ✦ Голий, босий і простоволосий – ‘дуже бідний, убогий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 180]
- ✦ Голий, як бубон (як турецький святий) – ‘дуже бідний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 180]
- ✦ Голодний і голий – ‘дуже бідний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 187]
- ✦ Тільки душа в тілі – ‘хто-небудь дуже бідний, убогий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 282]
- ✦ Латка на латці (рідше лата на латі) – ‘2. Дуже бідний хто-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 418]
- ✦ Як пучка + голий – ‘дуже бідний, убогий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 724]
- ✦ Свищі в борщі – ‘у кого-небудь немає нічого; хто-небудь дуже бідний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 781]

3 крок

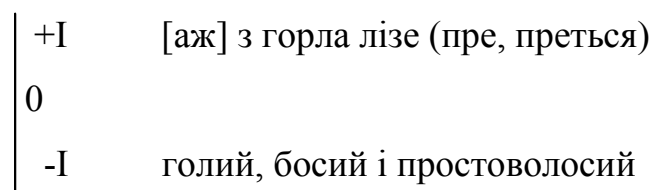
- ❖ Як мак начетверо + бідний – ‘уживається для підсилення зазначеного слова; дуже, надзвичайно бідний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 460]
- ❖ Як (мов, ніби) церковна миша + бідний – ‘уживається для підсилення зазначеного слова; дуже, зовсім бідний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 490]
- ❖ Аж синій + бідний – ‘дуже, надзвичайно бідний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 805]
- ❖ Світити латками – ‘1. Бути надзвичайно бідним’ [ФСУМ, кн. 2, с. 786]

Зобразимо горизонтальну градуальну шкалу, на якій буде 3 кроки:

Градосему "дуже багатий" зафіксовано у фразеологізмах *вибиватися (вибитися) із злиднів; не знати ліку; міряти мірками (міркою, ковшем) гроші; [і] кури не клюють (+ грошей – ‘хто-небудь дуже багатий, у когось багато грошей’ [ФСУМ, кн. 1, с. 406]); [аж] з горла лізе (пре, преться) (‘хтось дуже багатий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 434]); грошовий (золотий) мішок; горлом пхає (‘хто-небудь дуже багатий, заможний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 724]); високі пороги (‘дуже заможний, багатий хто-небудь; неприступний за своїм високим суспільним становищем’ [ФСУМ, кн. 2, с. 677]).*

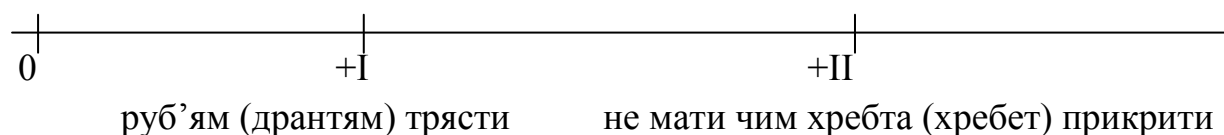
Зобразимо антонімію "дуже бідний" – "дуже багатий" на вертикальній градуальній шкалі:

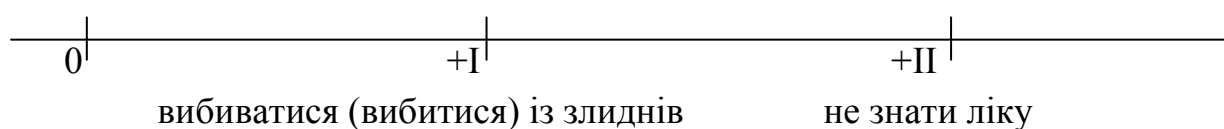
Протилежні дієслівні градосеми "бути бідним" – "бути багатим" представлені у фразеологізмах *руб'ям (дрантям) трясти (‘бути бідним, убогим, погано вдягненим’ [ФСУМ, кн. 2, с. 901]) → не мати чим хребта (хребет) прикрити (‘бути дуже бідним, погано одягненим; обноситися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 479]) – вибиватися (вибитися) із злиднів (‘переставати бідувати; ставати заможнішим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 80]) → не знати ліку (‘бути*

дуже багатим' [ФСУМ, кн. 1, с. 341]); *міряти мірками (міркою, ковшем) гроші* ('бути дуже багатим, мати великий капітал' [ФСУМ, кн. 1, с. 494]).

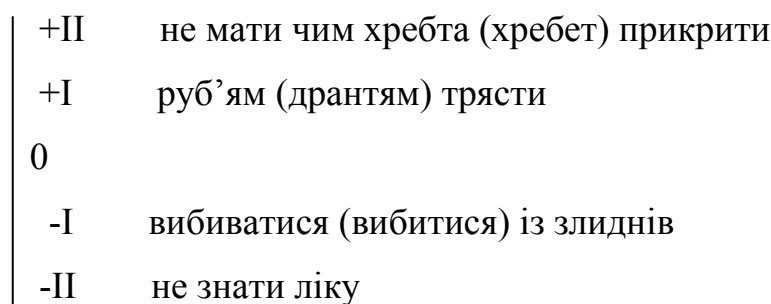
Горизотальна градуальна шкала із градосемою "бути бідним" буде виглядати так:

Горизотальна градуальна шкала із градосемою "бути багатим" буде виглядати так:

Вертикальна градуальна шкала буде мати такий вигляд:

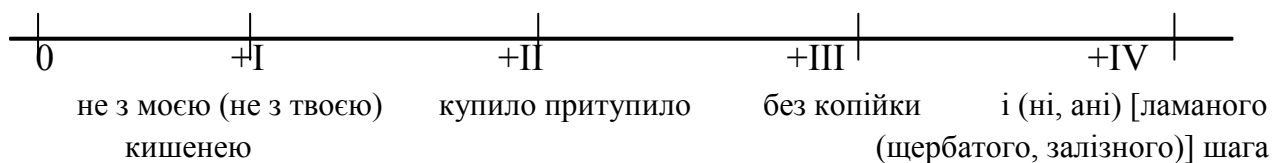

Людину-багача репрезентує фразеологізм *грошовий (золотий) мішок* ('2. Той, хто має великий капітал; багач' [ФСУМ, кн. 1, с. 498])

До фразеотематичної підгрупи «Людина як суспільна істота» відносимо також фразеологізми із градосемою "не мати грошей". Це: *не з моєю (не з твоєю) кишенею* ('у кого-небудь недостатньо коштів' [ФСУМ, кн. 1, с. 373]); *не видержить (не витримає) кишеня* ('не вистачить коштів на що-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 374]); *кінці [з кінцями] не сходяться / не зійшлися* ('кому-небудь важко справлятися з труднощами, нестатками, у когось не вистачає коштів для чогось, не йде справа на лад' [ФСУМ, кн. 1, с. 376]) → *пустий (порожній) гаманець (рідше гаман)* ('2. Хто-небудь не має грошей' [ФСУМ, кн. 1, с. 168-169]); *порожня (пуста, бідна) кишеня (калитка)* ('2. Хто-небудь бідний, не має грошей' [ФСУМ, кн. 1, с. 374]); *з пустою (з порожньою, з бідною) кишенею* ('у когось мало або нема грошей' [ФСУМ, кн. 1, с. 373]);

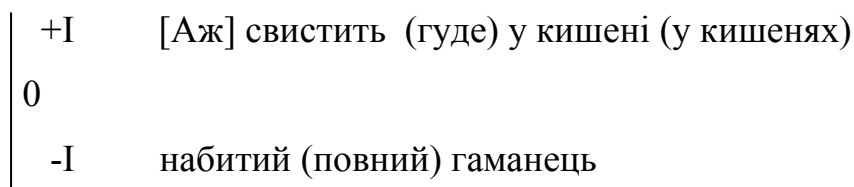
вітер у кишенях (у кишені) свистить (свище, гуде, гуляє, віє, ходить) ('1. Нема грошей' [ФСУМ, кн. 1, с. 131-132]); *без шеляга за душею* ('зовсім без грошей' [ФСУМ, кн. 2, с. 962]); *і (ні, ані) копійки нема за душею* ('хто-небудь не має грошей, дуже бідний' [ФСУМ, кн. 2, с. 541]); *купило притупило* ('немає грошей' [ФСУМ, кн. 1, с. 405]) → *без копійки* ('не маючи зовсім грошей' [ФСУМ, кн. 1, с. 389]); *ні копійки (ні копійки, ні коп'я)* ('зовсім нічого (про гроші)' [ФСУМ, кн. 1, с. 389]); *щербатої (зламаної, ламаної) копійки* (+ не дати, не заплатити, нема, не мати – 'зовсім нічого (про гроші)' [ФСУМ, кн. 1, с. 390]); *в кишені пусто [аж гуде]* ('хто-небудь зовсім немає грошей' [ФСУМ, кн. 2, с. 723]); *[Аж] свистить (гуде) у кишені (у кишенях)* ('у кого-небудь зовсім немає грошей' [ФСУМ, кн. 2, с. 781]) → *і (ні, ані) [ламаного (щербатого, залізного)] шага* (+ не мати, не дати, не взяти – 'абсолютно, зовсім нічого' [ФСУМ, кн. 2, с. 961]).

Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

Протилежними за значенням їм вважаємо фразеологізми *набитий (повний) гаманець* ('1. Багато грошей; 2. Хто-небудь має багато грошей'); *повна (набита, непорожня) кишеня (калитка)* ('1. Багато грошей; 2. Хто-небудь має багато грошей' [ФСУМ, кн. 1, с. 374]); *кишеня не сходиться* (+ грошей – 'дуже багато' [ФСУМ, кн. 1, с. 374]).

Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

До фразеосемантичної підгрупи «Людина як суспільна істота» належать фразеологізми із градусомою "**жити багато, добре**". Це: *жити можна, як мусі в меду; мати хліб (шматок, кусок хліба); їсти хліб; ситий і вкритий; жити не горювати (не журитися); жити та (і) Бога (долю, доленьку) хвалити; на*

всьому готовому; паном діло; на всю губу; як вареник у маслі (у сметані); як (мов, ніби) у раю; купатися в золоті (в розкошах, в розкоші); купатися як сир у маслі; як (мов, ніби) у меду; на широку ногу; молочні ріки і киселеві (масляні) береги; як мед пити; як сир у маслі; тільки (хіба, лиш) пташиного молока нема; опливати в достатках; тонуту (потопати) в розкошах; медові [ї] та молочні [ї] ріки; як за тином. У Фразеологічному словнику української мови подано такі значення:

1 крок

- ✦ Жити можна – ‘що-небудь мінімально задовольняє’ [ФСУМ, кн. 1, с. 294]

2 крок

- ★ Мати хліб (шматок, кусок хліба) – ‘2. Жити, не відчуваючи нестатків’ [ФСУМ, кн. 1, с. 476-477]
- ★ Їсти хліб – ‘1. Мати все необхідне для життя’ [ФСУМ, кн. 1, с. 358]
- ★ Ситий і вкритий – ‘забезпечений усім необхідним для існування – їжею, одягом, житлом’ [ФСУМ, кн. 2, с. 807]
- ★ Жити не горювати (не журитися) – ‘бути повністю задоволеним своїм життям’ [ФСУМ, кн. 1, с. 294]
- ★ Жити та (і) Бога (долю, доленьку) хвалити – ‘бути повністю задоволеним життям’ [ФСУМ, кн. 1, с. 294]
- ★ На всьому готовому – ‘при повному забезпеченні всім необхідним’ [ФСУМ, кн. 1, с. 193]

3 крок

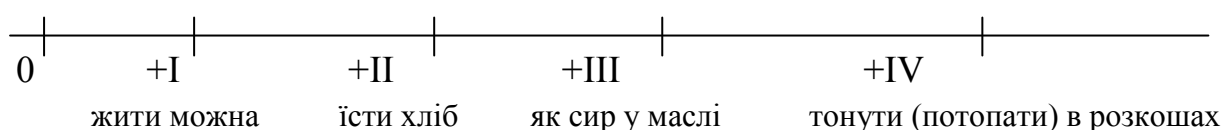
- ★ Паном діло – ‘дуже добре; розкішно, безтурботно (жити, проводити час)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 247]
- ★ На всю губу – ‘2. + жити, пожити – дуже добре, розкішно, багато, без ніяких обмежень; 3. Дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 201]
- ★ Як вареник у маслі (у сметані) + жити – ‘дуже добре, безтурботно або заможнo’ [ФСУМ, кн. 1, с. 67]
- ★ Як мусі в меду – ‘дуже добре комусь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 513]

- * Як (мов, ніби) у раю + жити – ‘1. Безтурботно, спокійно, безпечно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 732]
- * Купатися в золоті (в розкошах, в розкоші) – ‘жити в багатстві, щасливо, мати всього вдосталь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 405]
- * Купатися як сир у маслі – ‘жити у достатках, у розкошах, безтурботно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 405]
- * Як (мов, ніби) у меду – ‘в достатках, у розкошах’ [ФСУМ, кн. 1, с. 482]
- * На широку ногу – жити, пожити – ‘розкішно жити, багато, без будь-яких обмежень’ [ФСУМ, кн. 2, с. 556]
- * Як мед пити + жити – ‘дуже добре жити, в достатках, заможнo’ [ФСУМ, кн. 2, с. 628]
- * Як сир у маслі + жити – ‘дуже добре жити, у достатках, розкошах’ [ФСУМ, кн. 2, с. 807]

4 крок

- ❖ Молочні ріки і киселеві (масляні) береги – ‘заможне, повне достатку, безтурботне життя’ [ФСУМ, кн. 2, с. 739]
- ❖ Тільки (хіба, лиш) пташиного молока нема – ‘абсолютно все є (про повний достаток, заможне життя)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 546]
- ❖ Опливати в достатках – ‘жити в великих розкошах, мати всього вдосталь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 588]
- ❖ Тонути (потопати) в розкошах – ‘жити в надмірному багатстві’ [ФСУМ, кн. 2, с. 889]
- ❖ Медові [ї] та молочні [і] ріки – ‘повний достаток’ [ФСУМ, кн. 2, с. 739]
- ❖ Як за тином – ‘в найкращих умовах, спокійно і в достатках’ [ФСУМ, кн. 2, с. 883]

Горизонтальна градуальна шкала має 4 кроки:

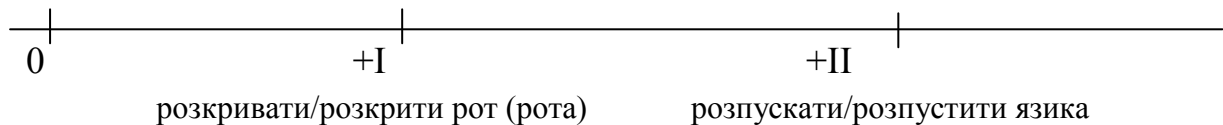
Протилежну градосему "**жити бідно**" маємо у фразеологізмах *не з медом* ('1. Нелегко, погано комусь живеться [ФСУМ, кн. 1, с. 482]); *горе микати*

(*підіймати, підносити*) / *підняти (підійняти, піднести)* *голос* ('1. Починати говорити, висловлювати свої думки' [ФСУМ, кн. 2, с. 636]); *розв'язати вуста (зуби)* ('почати говорити [ФСУМ, кн. 2, с. 746]); *розв'язати/розв'язувати язик (язика, рота, мову)* ('1. Почати голосно говорити після мовчання' [ФСУМ, кн. 2, с. 746-747]); *піднімати (підіймати, підносити) / підняти (підійняти, піднести)* *голос* ('1. Починати говорити, висловлювати свої думки' [ФСУМ, кн. 2, с. 636]); *розв'язати вуста (зуби)* ('почати говорити' [ФСУМ, кн. 2, с. 746]); *розкривати/розкрити рот (рота)* ('1. Починати говорити після мовчання, казати що-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 752]); *розмикати/розімкнути уста* ('починати говорити' [ФСУМ, кн. 2, с. 753]); *відкривати/відкрити рота* ('починати говорити, висловлюватися' [ФСУМ, кн. 1, с. 122]) → *розпустити ханьки* ('почати багато говорити; розбалакатися' [ФСУМ, кн. 2, с. 757]); *мозолити [свій] язик* ('говорити багато чого-небудь несуттєвого' [ФСУМ, кн. 1, с. 502]); *плескати (паякати, плести) язиком (язиками)* ('1. Багато говорити про щось неістотне, пусте, базікати, теревенити' [ФСУМ, кн. 2, с. 645]); *лопотіти язиком* ('багато і безцільно говорити; базікати' [ФСУМ, кн. 1, с. 449]); *як (мов, ніби) у дзвони дзвонити* ('2. Розголошувати щось, багато говорити про що-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 234]); *розпускати/розпустити губу (зуби)* ('1. Не стримуватися в розмові, говорити багато зайвого, неприємного' [ФСУМ, кн. 2, с. 756]); *розпускати/розпустити язика* ('1. Не стримуватися у розмові, говорити багато зайвого; 2. Говорити багато взагалі, ставати говірким' [ФСУМ, кн. 2, с. 757]); *сипати словами [як (мов, ніби, наче) горохом]* ('говорити, не зупиняючись, дуже швидко і багато' [ФСУМ, кн. 2, с. 806]); *як (мов, ніби) у дзвони дзвонити* (1. + говорити – 'Дуже голосно, гучно (говорити)' [ФСУМ, кн. 1, с. 234]); *три мішка гречаної вовни [і (та) всі неповні]* ('1. + наговорити, наказати, набалакати – багато зайвого, несерйозного, несуттєвого наговорити' [ФСУМ, кн. 1, с. 498]); *як (мов, ніби) горохом сипати/посипати* (+ говорити, читати, торохтіти – 'дуже швидко говорити, безперервно, не зупиняючись' [ФСУМ, кн. 2, с. 806]); *сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні]* (+ наговорити, наплести – 'багато зайвого наговорити, безглузлого'

[ФСУМ, кн. 2, с. 809]); *начухати языка* ('досхочу поговорити про кого-, що-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 538]); *повні вуха* (+ наговорити, нагомоніти – 'дуже багато наговорити, понад міру' [ФСУМ, кн. 1, с. 163]); *повну хату* (+ наговорити, набалакати, нагомоніти, накричати – 'дуже багато наговорити' [ФСУМ, кн. 2, с. 921]).

Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

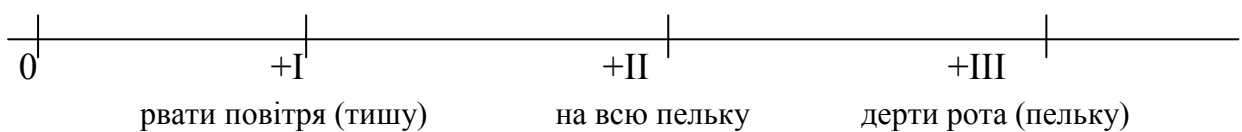
Протилежними за значенням до цих фразеологізмів вважаємо фразеологізми із градуальною семою "мовчати". Це *(I) не (ані, хоч би) писнути* ('замовчати' [ФСУМ, кн. 2, с. 627]); *проковтнути (затягти, затуляти) языка (язык)* ('зробитися мовчазним, замовкнути' [ФСУМ, кн. 2, с. 707]); *[I] рота ([i] вуст) не розтулити* ('мовчати' [ФСУМ, кн. 2, с. 759]); *підв'язувати / підв'язати язык (языка)* ('мовчати' [ФСУМ, кн. 2, с. 632]); *уста не розмикаються* ('хто-небудь мовчить, не говорить нічого' [ФСУМ, кн. 2, с. 916]); *[I] рота не розкривати* ('не роззявляти) / не розкрити (не роззявити) (мовчати, нічого не говорити' [ФСУМ, кн. 2, с. 752]); *[Ані] ні слова* ('нічого не сказати, не промовити' [ФСУМ, кн. 2, с. 826-827]); *ні (ані) мур-мур* ('1. Нічого не говорити, мовчати' [ФСУМ, кн. 1, с. 513]); *ні (ані) гу-гу* ('1. Нічого не сказати, мовчати' [ФСУМ, кн. 1, с. 202]) → *ні півслова* (+ не говорити, не сказати – 'зовсім нічого' [ФСУМ, кн. 2, с. 629]); *без слів (слова)* ('мовчки, нічого не кажучи' [ФСУМ, кн. 2, с. 825]); *не випустити (не пустити) (ні (ані, і)) пари (слова) з вуст* ('затято мовчати, не сказати нічого' [ФСУМ, кн. 1, с. 100]); *ні (ані) пари з вуст (з рота, з губи)* ('1. Нічого не говорити, затято мовчати' [ФСУМ, кн. 1, с. 162]); *набирати / набрати води в рот* ('уперто мовчати; нічого не говорити' [ФСУМ, кн. 1, с. 517]); *як (мов, ніби) води в рот набрати (налито)* (+ замовкнути, мовчати, сидіти – 'втратити здатність або бажання говорити; затято мовчати' [ФСУМ, кн. 1, с. 518-519]); *не обмовитися і словом* ('зовсім нічого не говорити; мовчати' [ФСУМ, кн. 2, с. 573]); *як риба* (+ мовчати – 'зовсім нічого не говорити' [ФСУМ, кн. 2, с. 736]); *і (ані) слова*

ніби) *чорт лико (лика) дере* (+ кричати – ‘дуже сильно кричати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 954]); *як (мов, ніби) на пожежу (на пожежу)* (2. + кричати, скликати, ударяти – ‘дуже голосно кричати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 660]); *як (мов, ніби) на печінки* (+ кричати, репетувати – ‘дуже сильно кричати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 626]); *як (мов, ніби) на пуп* (+ кричати, репетувати – ‘дуже голосно кричати, з великим напруженням, надривно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 717]); *на весь (на повний, у повний) голос* (1. + кричати, гукати, співати, звучати – ‘дуже голосно кричати, з усієї сили, з максимальною інтенсивністю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 187]); *як не розірватися* (‘1. Дуже голосно кричати, співати; 2. + кричати, співати – дуже кричати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 750]) → *не своїм (нелюдським, несамовитим) голосом* (+ кричати, верещати – ‘дуже голосно кричати, надривно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 188]); *рвати горло (горлянку)* (‘надривно кричати, галасувати’ [ФСУМ, кн. 2, с.с732]); *рвати пуп* (‘1. Надриватися, дуже голосно говорити, кричати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 733]); *на весь рот* (‘1. + галасувати, гукати, позіхати – дуже голосно гукати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 762]); *на повне горло* (‘з найбільшою інтенсивністю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 190]); *дерти горло (горлянку)* (‘1. З великим напруженням кричати, галасувати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 232]); *дерти рота (пельку)* (‘2. Голосно, надривно кричати, горланити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 232-233]).

Горизонтальна градуальна шкала складатиметься із трьох кроків:

До фразеотематичної підгрупи «Людина як суспільна істота» належать фразеологізми із градусею **"дивитися"**. Відповідно до Словника української мови лексема «дивитися» має кілька значень: ‘1. Куди, на кого-що, в що. Спрямовувати погляд, прагнучи побачити кого-, що-небудь; 4. за ким-чим або з спол. щоб. Наглядати за ким-, чим-небудь, піклуватися про кого-, що-небудь’ [СУМ, т.ІІ, ст. 270].

Тож градусею "дивитися на кого-небудь" маємо у фразеологізмах *лупнути (липнути) очима; оббігти очам; обмацати цікавими очима; краєм (краєчком) ока; не відриваючи (не відводячи) очей (погляду); обмірювати очима*

(обміряти очима з ніг до голови); не змигаючи (не змигуючи) / не змигнувши [оком]; як (мов, ніби) півень на тік; знизувати / знизати очима (поглядом); зривати очі; їсти (поїдати, жерти, пожирати) очима (оком); і [оком] не мигнути; в чотири ока; як сорока в (на голу) кістку; пекти очима.

У Фразеологічному словнику української мови подано наступні значення:

1 крок

- ✦ Лупнути (липнути) очима – ‘1. Глянути, зирнути на кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 451]
- ✦ Оббігти очам – ‘швидко оглянути кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 562]
- ✦ Обмацати цікавими очима – ‘повільно, з неприхованим інтересом оглядати кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 571]
- ✦ Краєм (краєчком) ока – ‘4. + глянути, подивитися – хоч трохи, хоч на короткий час’ [ФСУМ, кн. 1, с. 392]

2 крок

- ★ Не відриваючи (не відводячи) очей (погляду) + дивитися – ‘уважно дивитися, пильно, весь час’ [ФСУМ, кн. 1, с. 125]
- ★ Обмірювати очима (обміряти очима з ніг до голови) – ‘уважно, пильно розглядати кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 572]

3 крок

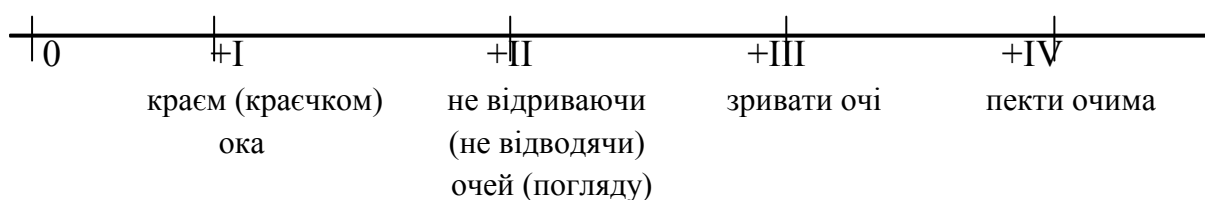
- ✦ Не змигаючи (не змигуючи) / не змигнувши [оком] – ‘1. Дуже пильно, уважно, не відводячи погляду’ [ФСУМ, кн. 1, с. 338]
- ✦ Як (мов, ніби) півень на тік + дивитися, поглядати – ‘дуже обережно, обачно дивитися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 629]
- ✦ Знизувати / знизати очима (поглядом) – ‘пильно, суворо оглянути кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 343]
- ✦ Зривати очі – ‘1. Дуже уважно, захоплено дивитися на когось, щось; задивлятися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 345]
- ✦ Їсти (поїдати, жерти, пожирати) очима (оком) – ‘2. Дуже уважно, прискіпливо розглядати кого-, що-небудь, виявляючи при цьому цікавість, певний інтерес, стежити за ким-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 357]

- ✿ I [оком] не мигнути – ‘дуже уважно, не відриваючись, дивитися на кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 485]
- ✿ В чотири ока + стежити, дивитися – ‘дуже пильно дивитися, уважно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 582]
- ✿ Як сорока в (на голу) кістку + дивитися, заглядати – ‘дуже уважно дивитися, приглядаючись до чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 844]

4 крок

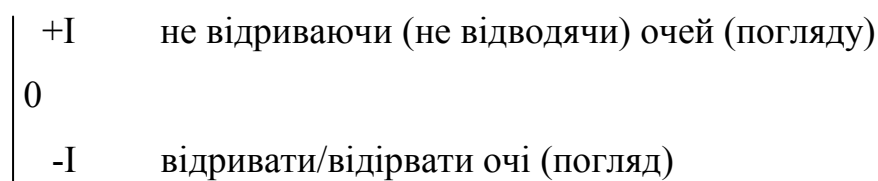
- ✦ Пекти очима – ‘дивитися на кого-небудь невідривно, пронизливим, гострим поглядом’ [ФСУМ, кн. 2, с. 610]

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

Вважаємо, що фразеологізми *не відриваючи (не відводячи) очей (погляду); обмірювати очима (обміряти очима з ніг до голови)* вступають в антонімні відношення із фразеологізмами *відривати/відірвати очі (погляд)* (‘переставати дивитися на кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 125]); *відводити/відвести очі* (‘1. Переставати дивитися на кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 116]).

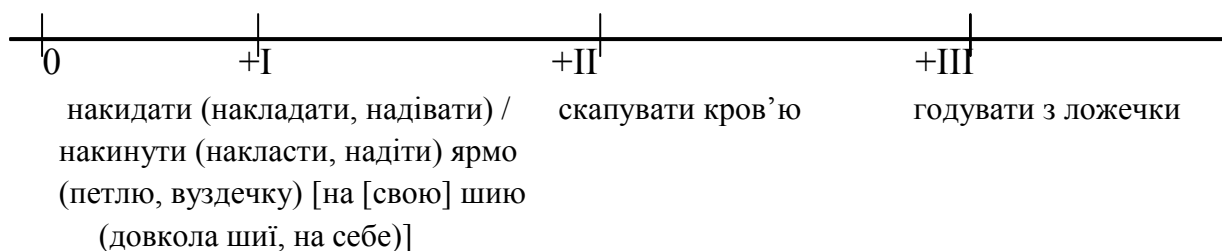
Зобразимо антонімію на вертикальній градуальній шкалі:

Градосема "дивитися (піклуватися)" зафіксована у фразеологізмах *накидати (накладати, надівати) / накинати (накласти, надіти) ярмо (петлю, вуздечку) [на [свою] ший (довкола ший, на себе)]* (‘2. Взятися за важку, виснажливу, довготривалу роботу, за постійне піклування про кого-небудь, догляд за кимсь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 526]) → *скапувати кров’ю* (‘дуже піклуватися про кого-небудь, переживати за когось, побиватися за кимсь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 814]); *не давати / не дати [і] волоску (волосині, волосу) впасти з голови* (‘дуже оберегати, дбайливо доглядати кого-небудь; піклуватись

про когось' [ФСУМ, кн. 1, с. 216]); *не давати / не дати [і] пилині (пороху, порошині) впасти (сісти)* ('дуже оберегати, дбайливо доглядати кого-, що-небудь, піклуватися про когось – щось' [ФСУМ, кн. 1, с. 216]); *держати (тримати) коло свого пояса* ('дуже пильнувати, оберегати кого-небудь, не відпускаючи від себе' [ФСУМ, кн. 1, с. 229]); *держати (тримати) на прив'язі (на припоні)* ('З. Дуже пильнувати, утримувати кого-небудь біля себе' [ФСУМ, кн. 1, с. 229]) → *не давати / не дати [і (ні, ані)] кроку ступити* ('надмірно контролювати або опікати кого-небудь, сковуючи його в діях, вчинках або постійно переслідувати когось' [ФСУМ, кн. 1, с. 216]); *годувати з ложечки* ('надмірно опікати' [ФСУМ, кн. 1, с. 179]).

Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

Фразеотематична підгрупа «Людина як суспільна істота» представлена також фразеологізмами із градосемою "**працювати**". Це: *зрошувати / зросити [своїм] потом землю; не жаліти / не пожаліти рук (сил, пупа); гнути (згинати) / зігнути спину (карк, хребет); гнути горба (горб); лити (проливати) / пролити [кривавий (солоний, сьомий)] піт; обливатися кривавим потом; (Аж) піт очі заливає; поливати/полити потом; аж ребра ходять [здухвинами]; за трьох; тягти (тягнути, витягати, витягувати) / витягти (витягнути) [останні (усі)] жили; пуп розв'яжеться; не розгинати спини; не розгинаючи спини; пуп тріщить; заливатися / залитися (заллятися) потом; як (чорний (той)) віл (у ярмі); рвати пуп; як каторжний; ламати / поламати хребта; у три поти; до десятого (сього) поту; до кривавого поту; рвати/порвати жили (руки, силу); переривати/перерватися надвоє (пополам, начетверо); аж із шкури вибиватися; гору (гори) труда витрудити; до упаду.*

У Фразеологічному словнику української мови подано наступні значення:

1 крок

- ★ Зрошувати / зросити [своїм] потом землю – ‘важко працювати, затрачувати чимало зусиль, праці, обробляючи землю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 346]
- ★ Не жаліти / не пожаліти рук (сил, пупа) – ‘працювати, робити що-небудь з великим напруженням, з найбільшою інтенсивністю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 289]
- ★ Гнути (згинати) / зігнути спину (карк, хребет) – ‘1. Важко працювати [ФСУМ, кн. 1, с. 175]
2 крок
- ★ Лити (проливати) / пролити [кривавий (солоний, сьомий)] піт – ‘дуже важко, докладаючи великих зусиль, працювати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 426]
- ★ Обливатися кривавим потом – ‘дуже важко працювати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 569]
- ★ Гнути горба (горб) – ‘дуже багато, важко працювати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 175]
- ★ [Аж] піт очі заливає + працювати, трудитися – ‘дуже сильно працювати, важко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 642]
- ★ Поливати/полити потом + землю, поле – ‘важко працювати, трудитися, обробляючи землю і т. ін.’ [ФСУМ, кн. 2, с. 669]
- ★ Аж ребра ходять [здухвинами] + працювати – ‘з великим напруженням працювати, інтенсивно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 734]
- ★ За трьох + працювати, робити – ‘дуже важко, інтенсивно, віддаючи всі сили’ [ФСУМ, кн. 2, с. 902]
- ★ Тягти (тягнути, витягати, витягувати) / витягти (витягнути) [останні (усі)] жили – ‘3. + себе – тяжко працювати; виснажуватися, знесилюватися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 906]
- ★ Пуп розв’яжеться – ‘1. Хто-небудь докладає великих зусиль, працює натужившись’ [ФСУМ, кн. 2, с. 717]
- ★ Не розгинати спини – ‘важко, багато працювати, не маючи перепочинку’ [ФСУМ, кн. 2, с. 747]

✱ Не розгинаючи спини + працювати, робити – ‘дуже важко працювати, багато, без відпочинку’ [ФСУМ, кн. 2, с. 747]

3 крок

❖ Пуп тріщить – ‘хто-небудь дуже напружується, надривається’ [ФСУМ, кн. 2, с. 717]

❖ Заливатися / залитися (заллятися) потом – ‘дуже натужуватися, надмірно, над силу робити щось, пітніючи’ [ФСУМ, кн. 1, с. 310]

❖ Як (чорний (той)) віл (у ярмі) + робити, працювати – ‘дуже важко працювати, надмірно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 129]

❖ Рвати пуп – ‘2. Дуже важко, над силу працювати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 733]

❖ Як каторжний + працювати, турбуватися – ‘дуже працювати, надмірно, надто багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 366]

❖ Ламати / поламати хребта – ‘важко працювати, надриватися на роботі’ [ФСУМ, кн. 1, с. 414]

❖ У три поти + робити, трудитися – ‘докладаючи багато зусиль, надмірно, напружено’ [ФСУМ, кн. 2, с. 682]

❖ До десятого (сього) поту + працювати, трудитися – ‘до крайньої, граничної втоми’ [ФСУМ, кн. 2, с. 683-684]

❖ До кривавого поту + працювати – ‘дуже виснажливо працювати, понад силу’ [ФСУМ, кн. 2, с. 684]

❖ Рвати/порвати жили (руки, силу) – ‘дуже важко, над силу працювати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 733]

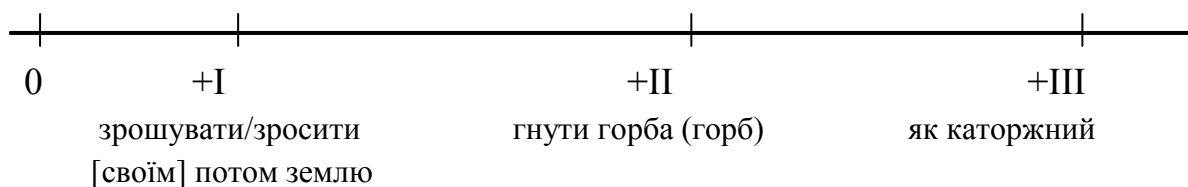
❖ Переривати/перерватися надвоє (пополам, начетверо) – ‘виконувати надмірну роботу або виявляти надмірні зусилля’ [ФСУМ, кн. 2, с. 621]

❖ Аж із шкури вибиватися – ‘дуже напружуватися, надриватися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 80]

❖ Гору (гори) труда витрудити – ‘дуже багато зробити; напрацюватися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 109]

❖ До упаду – ‘надзвичайно сильно, до знемоги’ [ФСУМ, кн. 2, с. 915]

Горизонтальна градуальна шкала має такий вигляд:

У фразеологізмах *ні (ані) гу-гу* ('2. Нічого не робити' [ФСУМ, кн. 1, с. 202]); *ні за холодну воду* ('нічого не робити; нічим не займатися' [ФСУМ, кн. 1, с. 143]); *вигріватися на печі* ('зовсім нічого не робити; байдикувати' [ФСУМ, кн. 1, с. 85]); *спустивши рукава (рукави)* ('1. + працювати – без охоти, без старання' [ФСУМ, кн. 2, с. 855]); *як (наче, ніби) мокре (мерзле) горить* ('1. Дуже повільно, мляво, не поспішаючи робити що-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 502]) маємо градосему "лінуватися, нічого не робити".

До цієї фразеотематичної підгрупи належать також фразеологізми із градосемою "дуже втомлений". Це фразеологізми *як (мов, ніби) викручена ганчірка* ('дуже стомлений, знесилений' [ФСУМ, кн. 1, с. 169]); *ні живий ні мертвий (рідко вмерлий)* ('4. Дуже ослаблений фізично' [ФСУМ, кн. 1, с. 291-292]); *як (мов, ніби) мертвий* ('1. Дуже стомлений, млявий, інертний хто-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 483]); *живого місця не знайдеш на тілі (в душі, в собі)* ('хто-небудь дуже травмований, замучений' [ФСУМ, кн. 1, с. 340]); *[аж] мило встало* ('хто-небудь дуже стомився, заморився від великого напруження' [ФСУМ, кн. 1, с. 486]); *[аж] мило [клубками] падає (котиться, летить)* ('хто-небудь дуже стомився, заморився від великого напруження' [ФСУМ, кн. 1, с. 486]); *ноги не держать* ('хто-небудь дуже втомлений, відчуває слабкість' [ФСУМ, кн. 2, с. 555]); *на ногах не стоїть (не тримається)* ('1. Хто-небудь дуже знесилений, хворий, слабкий' [ФСУМ, кн. 2, с. 863]); *чорно перед очима* ('хто-небудь дуже знесилений, утомлений (від переживання, хвороби, важкої праці)' [ФСУМ, кн. 2, с. 950]); *від вітру точиться* ('дуже втомлений, виснажений, худий' [ФСУМ, кн. 2, с. 893]); *без рук, без ніг* ('дуже втомлений' [ФСУМ, кн. 2, с. 763]); *обривати/обірвати руки* ('переобтяжувати, дуже стомлювати кого-небудь (про фізичну працю)' [ФСУМ, кн. 2, с. 574]) → *дмухни і розсиплеться (похилиться, полетить)* ('уживається для підкреслення надмірної фізичної слабості, виснаженості кого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 250]);

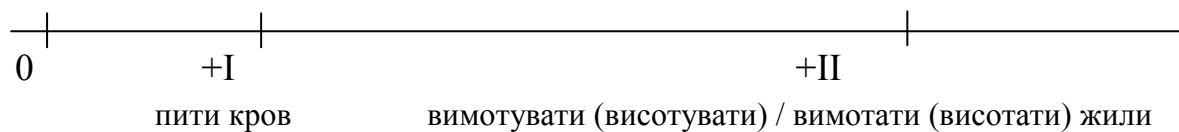
[ні (і)] рук, [ні (і)] ніг не чути (не почувати, не відчувати) ('1. Дуже втомитися, перенапружитися; 2. + такий (так) що – уживається для підкреслення сильної втоми; дуже, надзвичайно' [ФСУМ, кн. 2, с. 959]); *рук не чути* ('дуже втомитися, перенапружитися від надмірної праці, перев. руками' [ФСУМ, кн. 2, с. 959-960]); *як (мов, ніби) з гробу встав* ('надзвичайно виснажений' [ФСУМ, кн. 1, с. 154]); *надривати / надірвати пупа* ('перевтомлюватися, знесилюватися від надмірного фізичного напруження' [ФСУМ, кн. 1, с. 523]); *надривати (надсаджувати) / надірвати (надсадити) сили* ('перевтомлюватися, знесилюватися від надмірного напруження' [ФСУМ, кн. 1, с. 523]) → *як сніп (снопи)* (+ повалитися, падати – 'дуже важко, всім тілом' [ФСУМ, кн. 2, с. 837]).

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

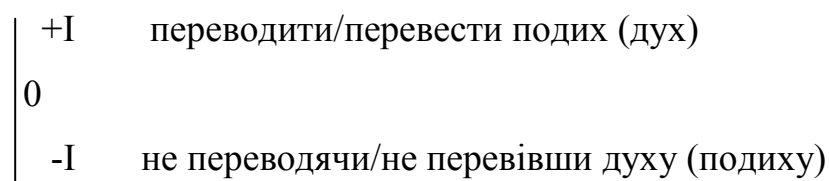
Градосему "тяжко працювати на кого-небудь" (експлуатувати кого-небудь маємо у фразеологізмах *пити кров* ('1. Тяжко визискувати, експлуатувати кого-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 628]); *точити [свій] ніт* ('тяжко працювати на кого-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 893]); *у ярмі ходити* ('тяжко працювати, зазнаючи утисків, гноблення від когось' [ФСУМ, кн. 2, с. 930]); *точити кров* ('1. Експлуатувати, виснажувати кого-небудь тяжкою працею, знуцанням' [ФСУМ, кн. 2, с. 892]); *[І] дихнути не давати / не дати* ('1. Дуже обтяжувати кого-небудь чимсь (якими-небудь обов'язками, роботою, опікуванням)' [ФСУМ, кн. 1, с. 215]); *не давати / не дати і вгору глянути* ('1. Дуже завантажувати, обтяжувати кого-небудь якоюсь роботою, обов'язками, зовсім не залишаючи вільного часу' [ФСУМ, кн. 1, с. 215]) → *вимотувати (висотувати) / вимотати (висотати) жили* ('1. Виснажувати, знесилювати кого-небудь непосильно, надмірною роботою або експлуатацією' [ФСУМ, кн. 1, с. 95]); *висисати (висмоктувати, витягати, випивати) / виссати (висмоктати, витягти, випити) (всю) кров (силу, сили, (усі) соки)* ('2. Жорстоко експлуатувати кого-небудь, доводячи до крайнього виснаження' [ФСУМ, кн. 1, с. 102]); *витрясти душу* ('2. Украй виснажити, вимучити кого-

небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 109]). Горизонтальна градуальна шкала матиме 2 кроки:

У фразеологізмах *ледве (ледь, насилу) тягти (тягнути, тягати, волочити, волокити) ноги [по світу]* ('дуже повільно ходити, рухатися (від втоми, хвороби, старості)' [ФСУМ, кн. 2, с. 905]); *ледве совати ногами (ноги)* ('1. Дуже стомлено йти' [ФСУМ, кн. 2, с. 841]); *ледве (ледь, насилу) переставляти ноги* ('1. Йти дуже повільно (від старості, втоми, переживань)' [ФСУМ, кн. 2, с. 621-622]); *ледве (ледь) триматися (держатися, стояти) на ногах* ('з великим напруженням, через силу ходити, рухатися, робити щось (перев. від перевтоми, фізичної слабості, хвороби, сп'яніння)' [ФСУМ, кн. 2, с. 898]) виділяємо градосему "дуже повільно йти від втоми".

Антонімічними є фразеологізми *не переводячи/не перевівши духу (подиху)* ('безперервно, весь час' [ФСУМ, кн. 2, с. 615]); *спина не розгинається* ('хто-небудь багато і без відпочинку працює' [ФСУМ, кн. 2, с. 846]) – *переводити/перевести подих (дух)* ('роботи коротку перерву, короткий перепочинок в чому-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 615]). Зобразимо опозицію на вертикальній градуальній шкалі:

Градуальну сему "бути дуже зайнятим" знаходимо у фразеологізмах [I] *дихнути ніколи (немає коли); нема коли й слова вимовити; зав'язати голову; не бачити вільної хвилини; обсідають / обсіли клопоти; по маківку; не мати коли [й] дихнути (угору глянути, на стелю глянути); по очі; не продихнути; хоч руки розірви; хоч (надвоє) розірвися (перервися); [I] вгору глянути ніколи (немає коли, немає часу); крутилася як (мов, ніби) білка (білочка) в колесі; не мати (не знати) провітку; [Аж] дур голови береться; ні дня, ні ночі.* У Фразеологічному словнику української мови подано наступні значення:

1 крок

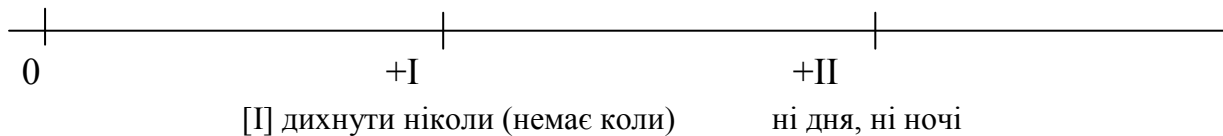
- * [І] дихнути ніколи (немає коли) – ‘бути дуже зайнятим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 240]
- * Нема коли й слова вимовити – ‘хто-небудь дуже зайнятий, заклопотаний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 95]
- * Зав’язати голову – ‘2. Бути дуже зайнятим, заклопотаним чим-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 301]
- * Не бачити вільної хвилини – ‘бути дуже зайнятим, заклопотаним’ [ФСУМ, кн. 1, с. 129]
- * Обсідають / обсіли клопоти – ‘хто-небудь дуже зайнятий, обтяжений різними справами’ [ФСУМ, кн. 1, с. 382]
- * По маківку – ‘1. Дуже сильно, у великій мірі (бути зайнятим, завантаженим чим-небудь); 2. Дуже багато (справ, клопотів, турбот)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 461]
- * Не мати коли [й] дихнути (угору глянути, на стелю глянути) – бути дуже зайнятим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 478]
- * По очі + роботи, турбот – ‘дуже багато роботи’ [ФСУМ, кн. 2, с. 600]
- * Не продихнути + робота – ‘2. Дуже багато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 705-706]
- * Хоч руки розірви – ‘дуже багато роботи, клопоту’ [ФСУМ, кн. 2, с. 750]
- * Хоч (надвоє) розірвися (перервися) – ‘1. Дуже багато роботи, клопоту’ [ФСУМ, кн. 2, с. 751]

2 крок

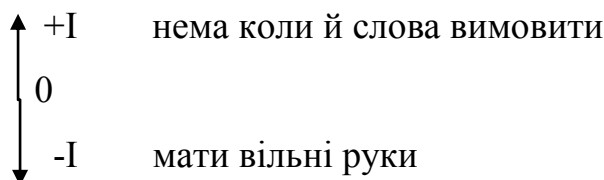
- ❖ [І] вгору глянути ніколи (немає коли, немає часу) – ‘хто-небудь надзвичайно завантажений, зовсім не має вільного часу’ [ФСУМ, кн. 1, с. 174]
- ❖ Крутитися як (мов, ніби) білка (білочка) в колесі – ‘бути постійно заклопотаним’ [ФСУМ, кн. 1, с. 403]
- ❖ Не мати (не знати) провітку – ‘бути постійно зайнятим, заклопотаним’ [ФСУМ, кн. 1, с. 478]

- ❖ [Аж] дур голови береться – ‘хто-небудь перебуває в стані розгубленості, приголомшення через численні клопоти, турботи, справи’ [ФСУМ, кн. 1, с. 273]
- ❖ Ні дня, ні ночі – ‘кому-небудь дуже ніколи, хтось дуже завантажений роботою’ [ФСУМ, кн. 1, с. 252]

Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

Протилежним їм за значенням вважаємо фразеологізм *мати вільні руки* (‘бути не зайнятим, не обтяженим якими-небудь обов’язками’ [ФСУМ, кн. 1, с. 470]). Тож вертикальна градуальна шкала буде виглядати так:

У фразеотематичній підгрупі «Людина як суспільна істота» зафіксовано фразеологізми із градосемою "**самотній, одинокий**". Це фраземи *ні роду ні племені; ні роду ні плоду (ні приплоду); як (мов, ніби) палець; як билина; одним один; як (та) порошина в оці*.

У Фразеологічному словнику української мови подані наступні значення:

1 крок

- ✦ Ні роду ні племені – ‘хто-небудь одинокий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 743]
- ✦ Ні роду ні плоду (ні приплоду) – ‘хто-небудь одинокий, без родичів, без батьків, без дітей’ [ФСУМ, кн. 2, с. 743]
- ✦ Як (мов, ніби) палець + один, одинокий, сам – ‘1. Без сім’ї, без рідних, без близьких’ [ФСУМ, кн. 2, с. 608]

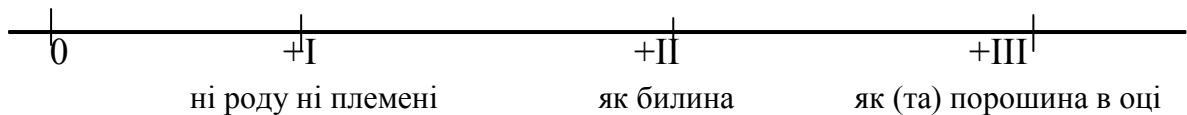
2 крок

- ✧ Як билина – ‘зовсім одинока людина, без рідних; самотня’ [ФСУМ, кн. 1, с. 23]
- ✧ Одним один – ‘зовсім без нікого, самотній, сам’ [ФСУМ, кн. 2, с. 579]

3 крок

- ❖ Як (та) порошина в оці + один, єдиний – ‘зовсім, абсолютно один’ [ФСУМ, кн. 2, с. 678]

Покажемо ці 3 кроки на горизонтальній градуальній шкалі:

Більше фразеологізмів із семою градуальності у фразеотематичній підгрупі «Людина як суспільна істота» див. додаток Є.

3.3. Фразеотематична група (ФТГ) «Абстрактні відношення і поняття»

У фразеотематичній групі «Абстрактні відношення і поняття» виділяємо такі фразеосемантичні поля:

1. ФСП «Простір»
2. ФСП «Кількість»
3. ФСП «Якість»

3.3.1. Фразеосемантичне поле «Простір»

Фразеосемантичне поле «Простір» представлено фразеологізмами, як мають протилежні градусеми "близько" – "далеко". Це: *не за горами; за два кроки; за десять кроків; не за морями; палицею (палкою) кинути; на під'їзді; на два вершки; дістати рукою; [Як] палицею (шапкою, заст. штихом) докинути; під (перед) самим носом; за плечима; перед очима; рукою подати; раз ступнути – на відльоті; на відшибі (на відчені); на відлюдді; на відстані гарматного пострілу; за милю; блигом світ; чужа чужина; куди і ворон кісток (кості) не заносить; аж геть; як (мов, ніби) на кінці світу (світа); [Аж (хоч, геть)] на край світу (світа, землі); де Макар телят пасе; куди Макар телят не ганяв (не гонить, не гнав); де (вже) і перець не росте; (Там (туди, відтіля)), де козам роги правлять; з далекого далека; не близький (далекий, такий) світ; у [далекій] світ; у [далекі (дальні)] світи (світа); за тридев'ять (рідко за сім, за тридесять) земель; тридев'яте (тридесяте) царство (рідше королівство,*

володарство); [і] за синім морем; зір (очі, погляд) тоне; без кінця і [без] краю; без кінця-краю; ні кінця ні краю; нема кінця-краю; скільки ока.

У Фразеологічному словнику української мови зафіксовано наступні значення цих ФО:

1 крок

- ✦ Не за горами – ‘2. На невеликій відстані; недалеко, близько’ [ФСУМ, кн. 1, с. 188]
- ✦ За два кроки; за десять кроків – ‘зовсім недалеко, на невеликій відстані’ [ФСУМ, кн. 1, с. 401]
- ✦ Не за морями – ‘недалеко, близько’ [ФСУМ, кн. 1, с. 510]
- ✦ Палицею (палкою) кинути – ‘близько, недалеко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 372]
- ✦ На під’їзді – ‘поблизу, недалеко від якогось пункту, місця’ [ФСУМ, кн. 2, с. 633]

2 крок

- ✦ На два вершки – ‘дуже близько’ [ФСУМ, кн. 1, с. 75]
- ✦ Дістати рукою – ‘дуже близько’ [ФСУМ, кн. 1, с. 249]
- ✦ [Як] палицею (шапкою, заст. штихом) докинути – ‘дуже близько’ [ФСУМ, кн. 1, с. 258]
- ✦ Під (перед) самим носом – ‘поруч з ким-небудь, дуже близько від когось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 559]
- ✦ За плечима – ‘2. Зовсім близько, поруч’ [ФСУМ, кн. 2, с. 646-647]
- ✦ Перед очима – ‘зовсім близько, поряд’ [ФСУМ, кн. 2, с. 594]
- ✦ Рукою подати – ‘зовсім близько, недалеко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 659]
- ✦ Раз ступнути – ‘дуже невелика відстань, зовсім швидко, легко можна перейти від когось, чогось до кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 869]

1 крок

- ✦ На відльоті – ‘2. На певній відстані від чого-небудь, не прилягаючи до чогось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 123]

2 крок

- ★ На відшибі (на відчепі) – ‘осторонь, далеко від інших’ [ФСУМ, кн. 1, с. 127]
- ★ На відлюдді – ‘далеко від людей’ [ФСУМ, кн. 1, с. 123]
- ★ На відстані гарматного пострілу – ‘досить далеко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 126]
- ★ За мило – ‘на значній відстані; далеко, здаля’ [ФСУМ, кн. 1, с. 487]
- ★ Блигом світ – ‘далеко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 783]
- ★ Чужа чужина – ‘1. Місце, далеке від рідної землі’ [ФСУМ, кн. 2, с. 958]
3 крок
- ★ Куди і ворон кісток (кості) не заносить – ‘дуже далеко, в найвіддаленіше місце’ [ФСУМ, кн. 1, с. 145]
- ★ Аж геть – ‘дуже далеко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 171]
- ★ Як (мов, ніби) на кінці світу (світа) – ‘дуже далеко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 376]
- ★ [Аж (хоч, геть)] на край світу (світа, землі) + заслати, загнати, закинути, піти, заїхати – ‘1. Дуже далеко; 2. + далеко – дуже, у великій мірі’ [ФСУМ, кн. 1, с. 392]
- ★ Де Макар телят пасе – ‘дуже далеко, там, туди, де важкі умови життя, де перебувають перев. не з власного бажання’ [ФСУМ, кн. 1, с. 460]
- ★ Куди Макар телят не ганяв (не гонить, не гнав) – ‘дуже далеко, туди, там, де важкі умови життя, куди потрапляють перев. не з власного бажання’ [ФСУМ, кн. 1, с. 460]
- ★ Де (вже) і перець не росте – ‘дуже далеко, де важкі умови життя’ [ФСУМ, кн. 2, с. 624]
- ★ [Там (туди, відтіля)], де козам роги правлять – ‘дуже далеко, де важкі умови життя, де перебувають переважно не з власного бажання’ [ФСУМ, кн. 2, с. 687]
- ★ З далекого далека – ‘з дуже великої відстані; з далеких країв, здалека’ [ФСУМ, кн. 1, с. 219]
- ★ Не близький (далекий, такий) світ – ‘дуже далеко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 784]
- ★ У [далекий] світ; у [далекі (дальні)] світи (світа) – ‘1. Дуже далеко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 785]

- * За тридев'ять (рідко за сім, за тридесять) земель – ‘дуже далеко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 895]
- * Тридев'яте (тридесяте) царство (рідше королівство, володарство) – ‘дуже далека країна, земля’ [ФСУМ, кн. 2, с. 938]
- * [і] за синім морем – ‘1. В далеких краях; дуже далеко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 506]

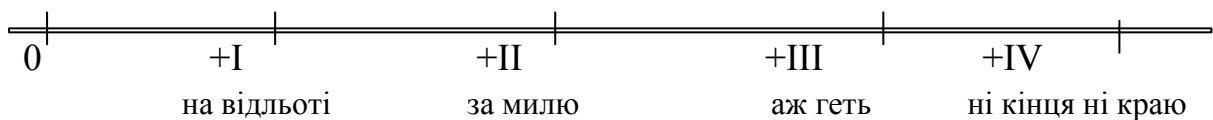
4 крок

- ❖ Зір (очі, погляд) тоне – ‘щось безмежне, неосяжне, дуже віддалене’ [ФСУМ, кн. 1, с. 335]
- ❖ Без кінця і [без] краю; без кінця-краю – ‘1. Безмежно, безконечно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 376]
- ❖ Ні кінця ні краю – ‘що-небудь безмежне, безконечне’ [ФСУМ, кн. 1, с. 376]
- ❖ Нема кінця-краю – ‘щось простягнулося дуже далеко або високо’ [ФСУМ, кн. 2, с. 543]
- ❖ Скільки ока – ‘як далеко можна побачити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 817]

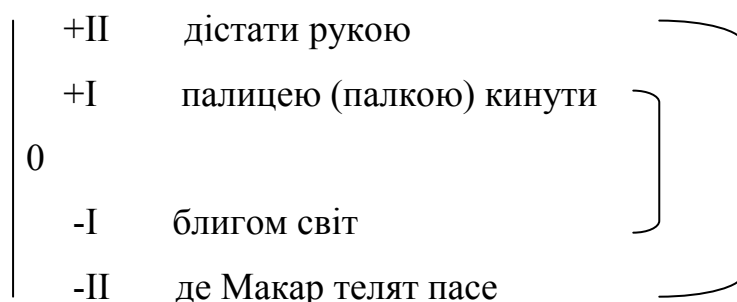
Підвищення ознаки "близько" зобразимо так:

Горизонтальна градуальна шкала із фразеологізмами, що мають градусему "далеко" має такий вигляд:

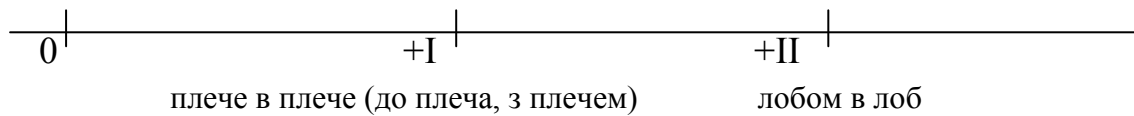

Загалом, антонімію між поняттями "близько" – "далеко" на вертикальній градуальній шкалі зображуємо так:

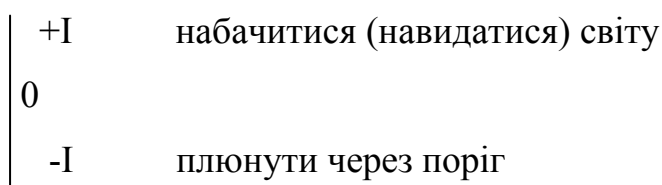

Звернімо увагу й на соматичні фразеологізми, які виражають близьку відстань. Це *плече в плече (до плеча, з плечем)* ('1. Поруч, близько один від одного' [ФСУМ, кн. 2, с. 646]) → *коліно в коліно* ('поряд, дуже близько (про вершників)' [ФСУМ, кн. 1, с. 386]); *лоб до лоба* (+ опинитися, підійти, зустрітися, зіткнутися – 'дуже близько один біля одного; впритул, віч-на-віч' [ФСУМ, кн. 1, с. 443]); *лобом в лоб* ('2. + опинитися, стояти, підійти, зустрітися – дуже близько один біля одного; впритул; віч-на-віч' [ФСУМ, кн. 1, с. 444]); *ніс у ніс (до носа)* ('дуже близько один до одного; впритул' [ФСУМ, кн. 2, с. 552]); *лицем в лице (до лиця)* ('дуже близько, безпосередньо перед ким-, чим-небудь; впритул, віч-на-віч' [ФСУМ, кн. 1, с. 430]). Горизонтальна градуальна шкала матиме 2 кроки:

До фразеосемантичного поля «Простір» відносимо й подорожі, мандрівки, роботу або навчання за кордоном – перебування людини в багатьох чи небагатьох місцях. Це репрезентують фразеологізми *набачитися (навидатися) світу* ('побувати в багатьох місцях' [ФСУМ, кн. 1, с. 516]); *перейти світ* ('побувати у багатьох місцях, дуже багато побачити' [ФСУМ, кн. 2, с. 617]); *куди чорти не послали* ('кому-небудь довелося побувати в багатьох місцях' [ФСУМ, кн. 2, с. 956]); *переміряти голими п'ятами світ* ('багато помандрувати пішки, зазнавши всіляких незгод' [ФСУМ, кн. 2, с. 619]) та, протилежні їм за значенням, *мало де* ('у небагатьох місцях, рідко' [ФСУМ, кн. 1, с. 462]); *плюнути через поріг* ('дуже мало побути де-небудь, погостювати у когось' [ФСУМ, кн. 2, с. 649]); *(I) порога (поріг) не переступати/не переступити* ('зовсім не бути, не бувати де-небудь, у когось' [ФСУМ, кн. 2, с. 622]).

Опозиція цих фразем матиме такий вигляд:

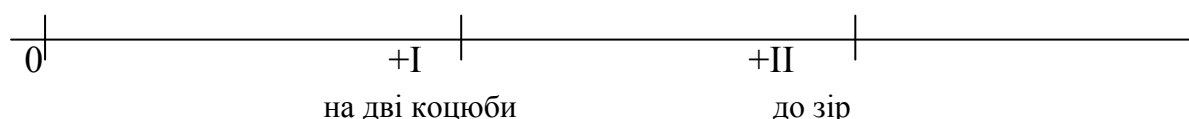
Фразеологізми, які сполучаються зі словами *іти*, *їхати* також передають близьке чи віддалене місце. Це фраземи *до дідька в зуби* ('2. + іти, їхати – у найвіддаленіше і найнебезпечніше місце; будь-куди' [ФСУМ, кн. 1, с. 242]); *до чорта (до біса) в зуби* ('1. У найнебезпечніше або найвіддаленіше місце; у найскрутніше становище, у найскладніші обставини' [ФСУМ, кн. 2, с. 955]); *[самому] чортові в зуби* ('у найнебезпечніше або найвіддаленіше місце; у найскрутніше становище, у найскладніші обставини' [ФСУМ, кн. 2, с. 956]); *[І] туди і сюди* ('то в один, то в інший бік, то назад, то вперед; в різні місця, в різних напрямках' [ФСУМ, кн. 2, с. 903]); *то туди, то сюди* ('то в один, то в інший бік, то назад, то вперед; в різні місця, в різних напрямках' [ФСУМ, кн. 2, с. 903]); *тик та мик* ('то в один, то в інший бік; туди-сюди' [ФСУМ, кн. 2, с. 882]); *хто куди [бачив (попав)]* ('у різні місця, у різні боки; урізнобіч' [ФСУМ, кн. 2, с. 937]).

У фразеосемантичному полі «Простір» зафіксовано фразеологізми із градусом "нікуди". Це такі фраземи, як *ні (і) на [один] крок* ('2. Нікуди' [ФСУМ, кн. 1, с. 401]); *ні назад ні вперед* ('1. Нікуди' [ФСУМ, кн. 1, с. 524]); *ні на п'ядь* ('2. Нікуди' [ФСУМ, кн. 2, с. 724]); *ні к лихій годині* ('нікуди' [ФСУМ, кн. 1, с. 178]); *ні тпру ні ну* ('без змін, у тому самому місці; нікуди' [ФСУМ, кн. 2, с. 894]); *ні туди ні сюди* ('ні з місця, нікуди' [ФСУМ, кн. 2, с. 903]).

Градуальною семою "скрізь, усюди" об'єднані фразеологізми *хоч [би] де* ('у будь-якому місці; скрізь, усюди' [ФСУМ, кн. 1, с. 226]); *і хоч під землею* (+ знайти, дістати – 'де завгодно, скрізь, всюди' [ФСУМ, кн. 1, с. 332]); *куди не кинь / не скинь (не глянеш, не окинеш) оком* ('кругом, скрізь, усюди' [ФСУМ, кн. 1, с. 372-373]); *куди не кинься* ('у кожному місці, всюди' [ФСУМ, кн. 1, с. 373]); *[І] на краю світу* ('2. Всюди, скрізь' [ФСУМ, кн. 1, с. 395]); *на кожному кроці* ('1. Скрізь, усюди' [ФСУМ, кн. 1, с. 401]); *де (куди) не повернутися* ('скрізь, усюди' [ФСУМ, кн. 2, с. 652]); *по всіх усюдах* ('скрізь, де тільки можна' [ФСУМ, кн. 2, с. 916]); *де тільки під руку попадається* ('всюди, скрізь' [ФСУМ, кн. 2, с. 673]); *де попало* ('всюди, скрізь' [ФСУМ, кн. 2, с. 674]); *куди*

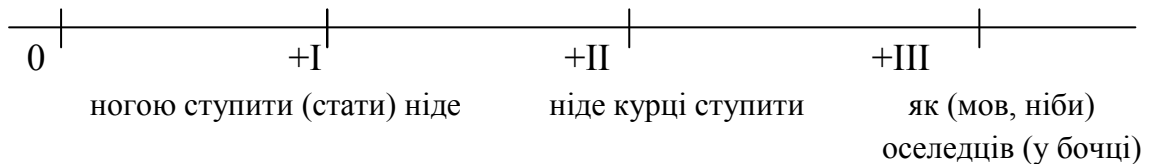
не поглянь ('кругом, усюди' [ФСУМ, кн. 2, с. 657]); *куди не подайся* ('скрізь, з усіх боків' [ФСУМ, кн. 2, с. 658]).

До фразеосемантичного поля «Простір» зараховано також фразеологізми, які мають градосему "високо" – *на дві коцюби* ('високо' [ФСУМ, кн. 1, с. 392]) → *до зір* ('дуже високо' [ФСУМ, кн. 1, с. 335]); *[Аж] до [самих] хмар (до [самої] хмари)*; *під [самі (самісінькі) хмари]* ('дуже високо' [ФСУМ, кн. 2, с. 927]). Горизонтальна градуальна шкала виглядатиме так:

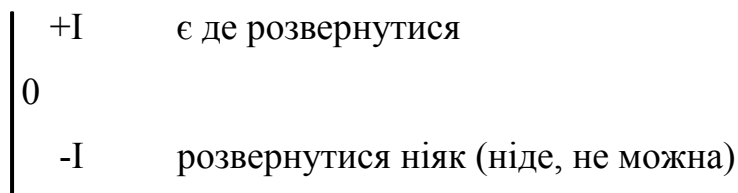
У фразеосемантичному полі «Простір» виділено фразеологізми, які мають градосему "тісно". Це: *ногою ступити (стати) ніде* ('немає вільного місця, все заповнено чимось' [ФСУМ, кн. 2, с. 869]) → *ніде [й] голки (пальця) встромити (просунути)* ('дуже багато людей; нема вільного місця' [ФСУМ, кн. 1, с. 155]); *(I) курки ніде (нікуди) випустити* ('дуже мало землі' [ФСУМ, кн. 1, с. 100]); *голіці (яблуку, яблукові) ніде впасти* ('2. Дуже тісно' [ФСУМ, кн. 1, с. 147]); *[Й] курці ніде [було] клюнути* ('1. Дуже тісно, густо де-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 382]); *ні лягти, ні сісти* ('1. Дуже тісно де-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 456]); *один на одному* ('дуже тісно десь від великої кількості кого-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 579]); *ніде (ніяк) (було) повернутися* ('1. Дуже тісно' [ФСУМ, кн. 2, с. 652]); *голкою (шилом, пальцем) ніде (нікуди) ткнути* ('2. Дуже тісно' [ФСУМ, кн. 2, с. 886]); *курці ніде (немає де) голови простромити* ('де-небудь дуже тісно' [ФСУМ, кн. 2, с. 712]); *пальцем (києм) не проткнути* ('1. Дуже тісно' [ФСУМ, кн. 2, с. 713]); *ніде розгулятися оку* ('де-небудь дуже тісно' [ФСУМ, кн. 2, с. 748]); *ніде курці ступити* ('дуже тісно де-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 869]); *ніде (немає де) й голкою штрикнути* ('дуже тісно' [ФСУМ, кн. 2, с. 968]); *розвернутися ніяк (ніде, не можна)* ('дуже тісно, немає простору' [ФСУМ, кн. 2, с. 744]) → *як (мов, ніби) оселедців (у бочці)* (+ напхати, набити – 'дуже багато, надмірно, тісно' [ФСУМ, кн. 2, с. 589]).

Горизонтальна шкала має 3 кроки:

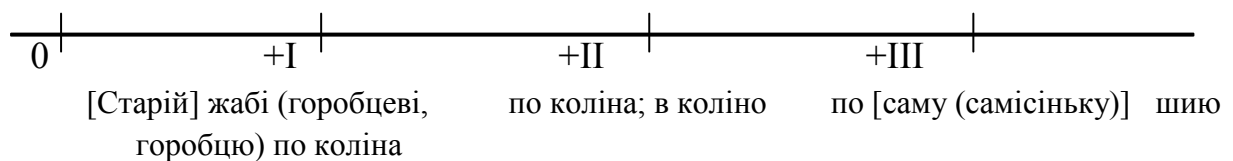

Ці стійкі сполуки вступають в антонімні відношення із фразеологізмами, які мають градосему "просторо, широко". Це фраземи *є де розвернутися* ('вільно, просторо' [ФСУМ, кн. 2, с. 744]); *хоч конем грай* ('1. Дуже великий, дуже просторий' [ФСУМ, кн. 1, с. 194]); *хоч фірою (возом) заїжджай* ('дуже широкий, навстіж розкритий' [ФСУМ, кн. 1, с. 305]).

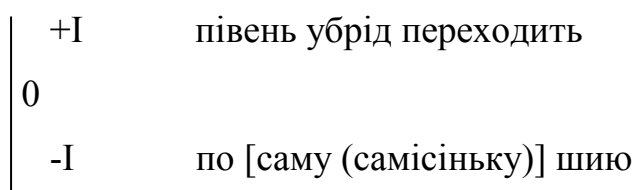
Вертикальна градуальна шкала буде такою:

Фразесемантичне поле «Простір» складають і фразеологізми із градосемою "глибоко". А саме: *[Старій] жабі (горобцеві, горобцю) по коліна* ('неглибоко, мало води' [ФСУМ, кн. 1, с. 386]) → *по коліна; в коліно* ('2. Глибоко' [ФСУМ, кн. 1, с. 386]) → *по [саму (самісіньку)] шию* ('1. Дуже глибоко' [ФСУМ, кн. 2, с. 963]). Зобразимо наростання ознаки дії на горизонтальній градуальній шкалі:

Ці фразеологізми вступають в антонімні відношення із фразеологізмами *[Трохи не] по кісточки* ([ФСУМ, кн. 1, с. 78] та *півень убрід переходить* [ФСУМ, кн. 2, с. 629], значення яких – 'дуже мілко'. Покажемо протиставлення на вертикальній градуальній шкалі:

3.3.2. Фразеосемантичне поле «Кількість»

Фразеосемантичне поле «Кількість» – одне з найбільших. Сюди належать фразеологізми, які мають градосему "мало, у малій кількості". Це такі фраземи, як *на краплинку; на крихту; не гурт; півтори каліки; не гук; на мізинець; як (мов, ніби) шилом юшки вхопити; за горобця; як (мов, ніби) у дірявому горшку; на щербатий гріш; з горобину душу; на макове зерно; як (мов, ніби) кіт наплакав; на копійку; як (мов, ніби) собаці муха; на ламаний гріш не набереш; з (як) наперсток; і котів на сльози нема; яз (на) заячий (гороб'ячий, горобиний) скік; як украсти; із заячий хвіст; хоч би (хоча б, хоть би, коли б) на сміх; і [й] на сміх; [Й] курці ніде [було] клюнути; на (по) пальцях (можна, легко) перелічити (порахувати); [І (ні, ані)] на волосину (на волос); на п'ятак; на півпальця; на одну понюшку; як у голомозого чуприни.*

У Фразеологічному словнику української мови подані наступні значення:

1 крок

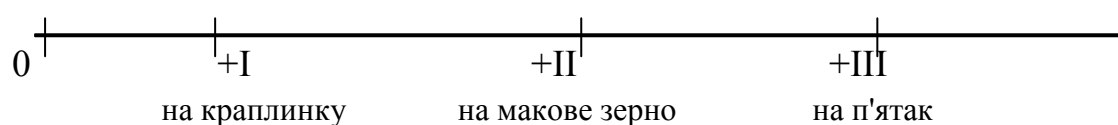
- ✦ На краплинку – ‘трохи’ [ФСУМ, кн. 1, с. 393]
- ✦ На крихту – ‘трохи, мало, у незначній мірі’ [ФСУМ, кн. 1, с. 398]
- ✦ На мізинець – ‘мала кількість чого-небудь; дуже мало, трохи’ [ФСУМ, кн. 1, с. 490]
- ✦ Не гурт – ‘мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 202]
- ✦ Півтори каліки – ‘дуже незначна кількість, мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 362]
- ✦ Не гук – ‘небагато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 202]

2 крок

- ✦ Як (мов, ніби) шилом юшки вхопити – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 166]
- ✦ За горобця – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 191]
- ✦ Як (мов, ніби) у дірявому горшку – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 192]
- ✦ На щербатий гріш – ‘1. Дуже мало чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 199]
- ✦ З горобину душу – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 286]
- ✦ На макове зерно – ‘1. Дуже мало, трошки’ [ФСУМ, кн. 1, с. 333]
- ✦ Як (мов, ніби) кіт наплакав – ‘дуже мало, зовсім незначна кількість’ [ФСУМ, кн. 1, с. 378]

- * На копійку – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 390]
  - * Як (мов, ніби) собаці муха – ‘дуже мало, недостатньо’ [ФСУМ, кн. 1, с. 514]
  - * На ламаний гріш не набереш – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 516]
  - * З (як) наперсток – ‘дуже мало, трошечки’ [ФСУМ, кн. 2, с. 531]
  - * І котові на сльози нема – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 2, с. 541]
  - * В обріз – ‘ледве вистачає, дуже мало чогось, когось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 574]
  - * З (на) заячий (гороб’ячий, горобиний) скік – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 2, с. 817]
  - * Як украсти – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 2, с. 913]
  - * Із заячий хвіст – ‘дуже мало’ [ФСУМ, кн. 2, с. 923-924]
  - * Хоч би (хоча б, хоть би, коли б) на сміх; і [й] на сміх – ‘уживається для вираження вказівки на найменшу кількість чого-небудь або найменшу міру ознаки, виявлення чогось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 835]
  - * [Й] курці ніде [було] клюнути – ‘3. Дуже мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 382]
  - * На (по) пальцях (можна, легко) перелічити (порахувати) – ‘дуже мала кількість кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 618]
  - * На п’ятак – ‘зовсім мало, небагато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 724]
  - * [І (ні, ані)] на волосину (на волос) – ‘2. Трохи, зовсім мало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 144]
  - * На півпальця – ‘зовсім мало, трохи’ [ФСУМ, кн. 2, с. 629]
  - * На одну понюшку – ‘зовсім мало’ [ФСУМ, кн. 2, с. 673]
  - * Як у голомозого чуприни + багато – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слова багато; зовсім не (багато)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 187]
- Відповідно до значень, горизонтальна градуальна шкала матиме такий

вигляд:

Вищезгадані фразеологізми вступають в антонімні відношення із фразеологізмами, які мають градусему **"багато, у великій кількості"**. А саме:

плавом (як, мов, ніби) пливти (плисти, линути) / попливти (поплисти, полинути); як (мов, ніби) з мішка (з лантуха); не лічбою; по коліна; в коліно; як з рога достатку (Амальтеї); широким (розгорнутим) фронтом; широкою рукою; [Як] повна чаша; аж зорі побачити; до гибелі; повна хата; не (можна) перелічити; купна (купою) на купі; за день не перевішаєш; (І) обіруч не піднести; (Що і) шилом не повернеш; ложкою не поїсти; як [тієї] сарани; тисяча і одна; голкою (шилом, пальцем) ніде (нікуди) ткнути; до лиха; без ліку (лічби); не лічити / не злічити; як (мов, ніби) із рукава; хоч (хоть) греблю (гать) гати; без міри; до дідька лисого; як (мов, ніби) за (на) гріш маку; у міх не вбереш; видимо і невидимо; рук не вистачить; хоч відбавляй; як гною; по [саме] горло; хоч лопатою горни (греби, загрибай); хоч конем грай; не жарт (не жарти); по [саму, самісіньку] зав'язку; по [саме] горло; по [самі] вуха; повна голова; у дві пригорці не захопиш; не знати землі; до ката; аж (так і) кишить; [Трохи не] по кісточки; непочатий край; у пельку не лізуть; як маку; повний (повен) мішок; як (мов, ніби) мішок розв'язався; як мурашви; як набито; ніде (ніяк) (було) повернутися; як псів (собак); до сина; ні (ані) в казці сказати (розказати), ні (ані) пером описати ([не] списати); чого (кого) тільки нема; як снопів на возі; повна торба; як трави; до чорта (до гаспида); до хріна; по [саму (самісіньку)] шию; [і] оком (очима) не зглядиш (не згледити, не зогледити); ні (не) зміряти (змірити), ні (не) злічити; нема (немає) ліку (числа); нема кінця-краю; скільки видно; як бджіл по весні; як сміття; без кінця і [без] краю; без кінця-краю; хоч купайся; скільки [душі] забажається (завгодно); чого душа бажає (хоче, прагне) / забажає (захоче, запрагне); скільки влізе; скільки хочеться (хочеш, хоч); скільки душа забажає (запрагне, захоче); [Й] курці ніде [було] клюнути; скільки видно; як бджіл по весні; як сміття; без кінця і [без] краю; без кінця-краю; без числа; хмара хмарою; [І] собаки не їдять; і оком не скинути; як листу на дереві; як зірок на небі; голці (яблуку, яблукові) ніде впасти. У фразеологічному словнику української мови зафіксовано такі значення:

1 крок

- ✦ Плавом (як, мов, ніби) пливти (плисти, линути) / попливти (поплисти, полинати) – ‘2. Безперервно збільшуватися, надходячи у великій кількості’ [ФСУМ, кн. 2, с. 647]

2 крок

- ★ Як (мов, ніби) з мішка (з лантуха) + сипати, сипатися – ‘невпинно, безперервно, щедро; у великій кількості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 498]
- ★ Не лічбою – ‘багато кого-, чого-небудь; у великій кількості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 442]
- ★ По коліна; в коліно – ‘1. Багато чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 386]
- ★ Як з рога достатку (Амальтеї) – ‘у великій кількості, щедро, рясно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 742]
- ★ Широкий (розгорнутим) фронтом – ‘1. У великій кількості’ [ФСУМ, кн. 2, с. 919]
- ★ Широкою рукою – ‘у великій кількості’ [ФСУМ, кн. 2, с. 773]
- ★ [Як] повна чаша – ‘всього є вдосталь, у великій кількості’ [ФСУМ, кн. 2, с. 945]

3 крок

- ★ Аж зорі побачити – ‘у великій кількості, дуже’ [ФСУМ, кн. 2, с. 650]
- ★ До гибелі – ‘велика кількість, дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 171]
- ★ Повна хата – ‘велика кількість, дуже багато кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 921]
- ★ Не (можна) перелічити – ‘дуже велика кількість кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 619]
- ★ Купа (купою) на купі – ‘дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 405]
- ★ За день не перевишаєш – ‘дуже багато, велика кількість’ [ФСУМ, кн. 2, с. 614]
- ★ (І) обіруч не піднести – ‘дуже багато, велика кількість чогось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 635]

- * (Що і) шилом не повернеш – ‘дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 652]
- * Ложкою не поїсти – ‘дуже багато, велика кількість чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 663]
- * Як [тієї] сарани – ‘дуже багато, велика кількість’ [ФСУМ, кн. 2, с. 780]
- * Тисяча і одна – ‘дуже багато, дуже велика кількість’ [ФСУМ, кн. 2, с. 884]
- * Голкою (шилом, пальцем) ніде (нікуди) ткнути – ‘1. Дуже багато, у великій кількості’ [ФСУМ, кн. 2, с. 886]
- * До лиха – ‘1. Велика кількість, багато, чимало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 426]
- * Без ліку (лічби) – ‘дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 440]
- * Не лічити / не злічити – ‘дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 443]
- * Як (мов, ніби) із рукава – ‘1. + сипати, сипатися – дуже багато, у великій кількості’ [ФСУМ, кн. 2, с. 765]
- * Хоч (хоть) греблю (гать) гати – ‘дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 170]
- * Без міри – ‘1. Дуже багато, велика кількість чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 491-492]
- * До дідька лисого – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 242]
- * До хріна – ‘дуже багато, безліч’ [ФСУМ, кн. 2, с. 936]
- * Як (мов, ніби) за (на) гріш маку – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 199]
- * У міх не вбереш – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 69]
- * Видимо і невидимо – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 87]
- * Рук не вистачить – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 106]
- * Хоч відбавляй – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 113]
- * Як гною – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 175]
- * По тім’я – ‘дуже багато справ, клопоту’ [ФСУМ, кн. 2, с. 885]
- * По [саме] горло – ‘1. + бути, мати – дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 190]

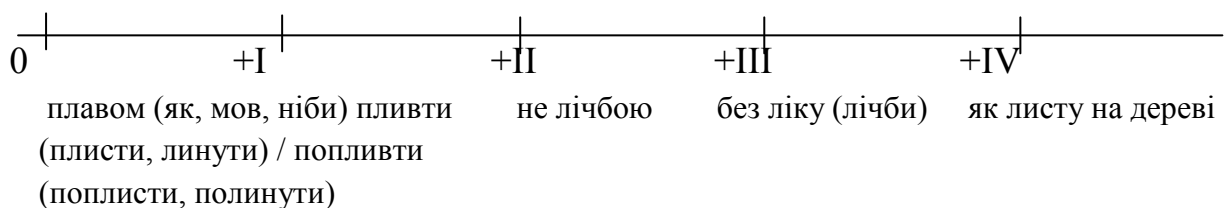
- * Хоч лопатою горни (греби, загрибай) – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 190]
- * Хоч конем грай – ‘3. Дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 194]
- * Не жарт (не жарти) – ‘2. Дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 289]
- * По [саму, самісіньку] зав’язку – ‘сповна, дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 302]
- * По [саме] горло – ‘1. + бути, мати – дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 190]
- * По [самі] вуха – ‘2. Дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 163]
- * Повна голова – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 183]
- * У дві пригорщі не захопиш – ‘дуже багато чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 321]
- * Не знати землі – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 341]
- * До ката – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 366]
- * Аж (так і) кишить – ‘1. Дуже багато кого-, чого-небудь; 2. З великою кількістю кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 374]
- * [Трохи не] по кісточки – ‘1. Дуже багато чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 378]
- * Непочатий край – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 393]
- * У пельку не лізуть – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 440]
- * Як маку – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 461]
- * Повний (повен) мішок – ‘дуже багато чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 498]
- * Як (мов, ніби) мішок розв’язався – ‘дуже багато чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 498]
- * Як мурашви – ‘дуже багато кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 512]
- * Як набито – ‘дуже багато, повно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 518]
- * Ніде (ніяк) (було) повернутися – ‘2. Дуже багато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 652]
- * Як псів (собак) – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 715]
- * До сина – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 805]
- * Ні (ані) в казці сказати (розказати), ні (ані) пером описати ([не] списати) + такий, що; так, що – ‘3. Дуже багато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 812]

- ★ Чого (кого) тільки нема – ‘уживається для підкреслення великої кількості чи різноманітності кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 546]
- ★ Як снопів на возі – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 838]
- ★ Повна торба – ‘дуже багато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 891]
- ★ Як трави – ‘1. Дуже багато чого-небудь; 2. + багато – дуже, у великій кількості’ [ФСУМ, кн. 2, с. 894]
- ★ До чорта (до гаспида) – ‘1. Дуже багато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 955]
- ★ По [саму (самісіньку)] шию – ‘3. Дуже багато; 4. У великих, кількісно значних’ [ФСУМ, кн. 2, с. 963]
- ★ [і] оком (очима) не зглядиш (не згледеш, не зогледиш) – ‘дуже багато чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 329]
- ★ Ні (не) зміряти (змірити), ні (не) злічити – ‘дуже багато кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 339]
- ★ Нема (немає) ліку (числа) – ‘дуже багато кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 542]
- ★ Нема кінця-краю – ‘3. Дуже багато, велика кількість’ [ФСУМ, кн. 2, с. 543]
- ★ Хоч купайся – ‘досхочу, доволі чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 405]
- ★ Скільки [душі] забажається (завгодно) – ‘вдосталь, вволю, досхочу’ [ФСУМ, кн. 1, с. 297]
- ★ Чого душа бажає (хоче, прагне) / забажає (захоче, запрагне) – ‘1. Мати все в достатній кількості, доволі, без обмеження’ [ФСУМ, кн. 1, с. 282]
- ★ Скільки влізе – ‘уволу, вдосталь, без будь-яких обмежень’ [ФСУМ, кн. 1, с. 137]
- ★ Скільки хочеться (хочеш, хоч) – ‘у достатній, у великій мірі, в необхідній кількості; вдосталь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 934]
- ★ Скільки душа забажає (запрагне, захоче) – ‘1. Дуже багато, у великій кількості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 282]
- ★ [Й] курці ніде [було] кльонути – ‘2. Дуже багато кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 382]

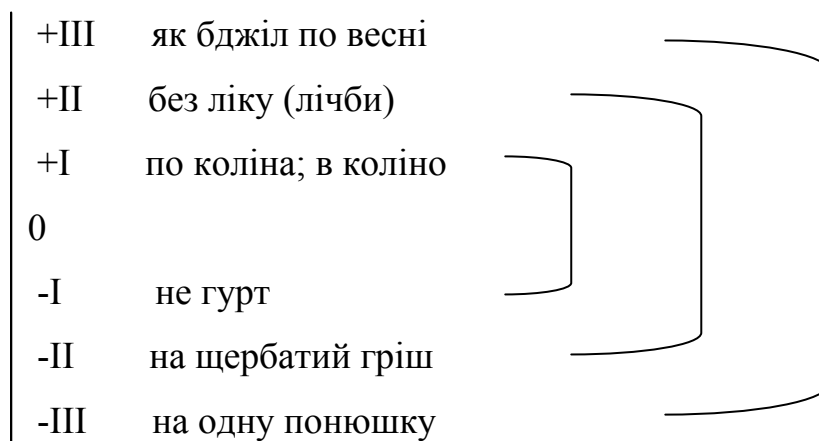
4 крок

- ❖ Скільки видно – ‘без міри, дуже’ [ФСУМ, кн. 1, с. 88]
- ❖ Як бджіл по весні – ‘дуже багато, безліч’ [ФСУМ, кн. 1, с. 21]
- ❖ Як сміття – ‘дуже багато, безліч’ [ФСУМ, кн. 2, с. 834]
- ❖ Без кінця і [без] краю; без кінця-краю – ‘3. Дуже багато, безліч’ [ФСУМ, кн. 1, с. 376]
- ❖ Без числа – ‘дуже багато, сильно, незмірно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 948]
- ❖ Хмара хмарою – ‘1. Дуже багато, надзвичайно велика кількість’ [ФСУМ, кн. 2, с. 927]
- ❖ [І] собаки не їдять – ‘дуже, надзвичайно багато’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]
- ❖ І оком не скинути – ‘надзвичайно багато чого-небудь; не досягнути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 816]
- ❖ Як листу на дереві – ‘велика, незліченна кількість кого-, чого-небудь; дуже багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 425]
- ❖ Як зірок на небі – ‘дуже багато, нечисленна кількість чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 336]
- ❖ Голці (яблуку, яблукові) ніде впасти – ‘3. + що – надзвичайно багато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 147]

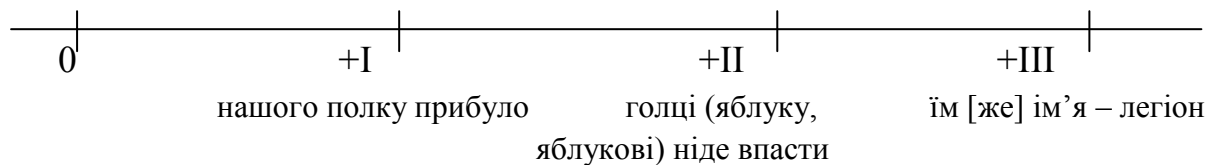
Зобразимо горизонтальну градуальну шкалу:

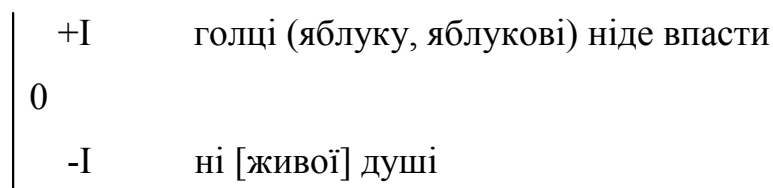
Покажемо антонімні відношення на вертикальній градуальній шкалі:

У Фразеологічному словнику української мови знайдено й фразеологізми, які мають градосему саме "багато людей". Це *нашого полку прибуло* ('стало більше, збільшилася кількість людей з приходом, появою інших (про однорідну групу, угруповання, партію)' [ФСУМ, кн. 2, с. 689]); *голці (яблуку, яблукові) ніде впасти* ('1. Дуже багато людей, дуже людно' [ФСУМ, кн. 1, с. 147]); *ім [же] ім'я – легион* ('кого-небудь надзвичайно велика кількість' [ФСУМ, кн. 1, с. 350]). Горизонтальна градуальна шкала має 3 кроки:

Ці фразеологізми вступають в антонімічні відношення із фразеологізмами, у яких є градосема "нікого нема". Це такі фразеологізми, як *ні [і] духу (духа) [живого]* ('абсолютно нікого' [ФСУМ, кн. 1, с. 276]); *[Жодної] живої душі* (+ не видно, не було, немає, не зустрічалося – 'нікого' [ФСУМ, кн. 1, с. 285]); *ні [живої] душі* (+ нема, не було – 'абсолютно нікого, жодної людини' [ФСУМ, кн. 1, с. 285]); *хоч би тобі [одна] жива людина [показалася]* ('нікого ніде не видно; нема абсолютно нікого' [ФСУМ, кн. 1, с. 453]); *хоч би тобі лялечка* ('абсолютно нікого нема, жодної людини' [ФСУМ, кн. 1, с. 456]); *ні (ані) цяточки (цяти)* ('1. Абсолютно нікого, нічого' [ФСУМ, кн. 2, с. 943]); *ні (ані) лялечки* ('абсолютно нікого, жодної людини' [ФСУМ, кн. 1, с. 456]); *хоч віником мети* ('нема нікого, нічого де-небудь; зовсім порожньо' [ФСУМ, кн. 1, с. 484]); *ані (ні) рудої миші* ('1. Нікого немає де-небудь; зовсім безлюдно, порожньо; 2. + нема, не було – 'абсолютно нікого' [ФСУМ, кн. 1, с. 490]). Покажемо антонімію на вертикальній градуальній шкалі:

У ФСП «Кількість» виділено також фразеологізми із градосемою "нічого немає, ніскільки". Зауважимо, що лексема нічого має кілька значень, одне з яких '2. Те саме, що ніскільки' [СУМ, т. V, ст. 431]. Сюди належать: *блоха на аркані* ('нічого немає, пусто' [ФСУМ, кн. 1, с. 35]); *на бобах* ('ні з чим, без

нічого' [ФСУМ, кн. 1, с. 36]); *як (мов, ніби) у карася вовни* ('зовсім нема' [ФСУМ, кн. 1, с. 140]); *як в решеті води* ('зовсім нема' [ФСУМ, кн. 1, с. 142]); *як у лисого волосся* ('зовсім нема' [ФСУМ, кн. 1, с. 145]); *як (мов, ніби) з цапа (з козла) молока (вовни)* ('немає зовсім' [ФСУМ, кн. 2, с. 938]); *ні (ані) пилни* ('зовсім, абсолютно нічого немає' [ФСУМ, кн. 2, с. 626]); *ні на гріш* ('2. Абсолютно, зовсім немає, немає нічого' [ФСУМ, кн. 1, с. 199]); *ні кілка, ні дрючка* (+ мати – 'нічого' [ФСУМ, кн. 1, с. 375]); *дірка з бублика* ('абсолютно нічого' [ФСУМ, кн. 1, с. 248]); *дідька лисого* ('2. Нічого, зовсім, абсолютно нічого' [ФСУМ, кн. 1, с. 242]); *дуля з маком [під ніс]* ('1. Абсолютно нічого' [ФСУМ, кн. 1, с. 270]); *ні цури, ні пилинки* ('абсолютно, зовсім нічого' [ФСУМ, кн. 2, с. 942]); *ні цурочки* ('абсолютно, зовсім нічого' [ФСУМ, кн. 2, с. 942]); *аж голому поза пазухою повно* ('уживається для повного заперечення змісту речення; нічого нема' [ФСУМ, кн. 2, с. 655]); *фігу [з маком] дістати* ('абсолютно нічого не мати, не одержати; залишитися без нічого' [ФСУМ, кн. 1, с. 250]); *давати (підносити) / дати (піднести) дулю [з маком (під ніс)]* ('1. Залишати абсолютно без нічого кого-небудь; нічого не діставатися комусь' [ФСУМ, кн. 1, с. 214]); *ні на дрібку* ('анітрохи, ніяк' [ФСУМ, кн. 1, с. 269]); *ані (і, ні) на йоту* ('ніскільки, нітрохи, зовсім' [ФСУМ, кн. 1, с. 360]); *ані (ні) капельки (крапельки)* ('ніскільки, анітрохи' [ФСУМ, кн. 1, с. 364]); *ні на краплинку* ('зовсім, ніскільки' [ФСУМ, кн. 1, с. 393]); *ні (ані, і) краплі (краплини, крапельки)* ('анітрохи, ніскільки' [ФСУМ, кн. 1, с. 394]); *ані (ні, і) крихти* ('анітрохи, ніскільки' [ФСУМ, кн. 1, с. 398]); *ні (і) на крихту* ('зовсім, ніскільки, анітрохи' [ФСУМ, кн. 1, с. 398]); *ані (ні, і) кришки* ('анітрохи, ніскільки' [ФСУМ, кн. 1, с. 398]); *ні (і) на [один] крок* ('1. Нітрохи, ніскільки' [ФСУМ, кн. 1, с. 401]); *ані (ні) кроку* ('1. Ніскільки, нітрохи' [ФСУМ, кн. 1, с. 401]); *ні на лепту* ('навіть трохи, зовсім, ніскільки, ніяк' [ФСУМ, кн. 1, с. 421]); *і (ні, ані) на макову росину* ('ніскільки, нітрохи' [ФСУМ, кн. 2, с. 762]); *ні (ані, й) тіні* ('аніскільки, зовсім' [ФСУМ, кн. 2, с. 885]); *хоча б тінь* ('нітрохи, ніскільки' [ФСУМ, кн. 2, с. 885]); *[І (ні, ані)] на волосину (на волос)* ('1. Ніскільки, зовсім, нітрохи' [ФСУМ, кн. 1, с. 144]); *ні (ані) цяточки (цяти)* ('2.

Абсолютно ніякого, ніскільки' [ФСУМ, кн. 2, с. 943]); *ні (ані) гич* ('2. Ніскільки' [ФСУМ, кн. 1, с. 172]); *ні на гран* ('ніскільки, нітрохи' [ФСУМ, кн. 1, с. 194]).

Протилежним за значенням до цих фразеологізмів є фразеологізм *лопатою горнути (гребти, загібати)*, значення якого 'мати у великій кількості' [ФСУМ, кн. 1, с. 190]. Тож опозиція на вертикальній градуальній шкалі виглядатиме так:

+I	лопатою горнути (гребти, загібати)
0	
-I	ні (ані) пилини

ФО *по Марусин поясок; з верхом; до краю; через верх; по (самі) вінця; з горою; з гаком; через край; битком набитий* мають градусему "кількість рідини". У Фразеологічному словнику української мови подано такі значення:

1 крок

- ✦ По Марусин поясок – 'не по вінця; до смужки на поверхні чарки, склянки' [ФСУМ, кн. 2, с. 686]

2 крок

- ★ До краю – '1. Зовсім, повністю' [ФСУМ, кн. 1, с. 395]

3 крок

- ★ По (самі) вінця – '2. + повний – до крайньої межі' [ФСУМ, кн. 1, с. 130]
- ★ З верхом – '1. Заповнений з налишком, вище країв якої-небудь тари (син.: з горою, через верх); 2. Набагато більше' [ФСУМ, кн. 1, с. 74]
- ★ Через верх – '1. Заповнений до краю, вище країв, дуже повний; 2. Надміру, занадто' [ФСУМ, кн. 1, с. 74]

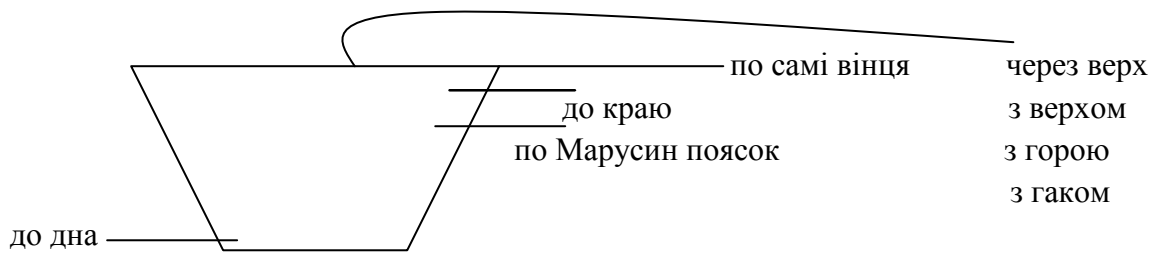
4 крок

- ❖ З горою – 'вище країв посудини або іншої тари; з надлишком (про що-небудь насипане, набране)' [ФСУМ, кн. 1, с. 191]
- ❖ З гаком – 'з перевищенням, поверх якої-небудь міри (при визначенні приблизної міри, величини)' [ФСУМ, кн. 1, с. 168]
- ❖ Через край – 'понад міру, дуже сильно' [ФСУМ, кн. 1, с. 393]

❖ Битком набитий – ‘переповнений’ [ФСУМ, кн. 1, с. 518]

Градація цих фразеологізмів матиме такий вигляд:

Протилежним за значенням цим фраземам є фразеологізм *до дна* ('1. До повного опорожнення посудини; до самого споду, до останньої краплини' [ФСУМ, кн. 1, с. 250]).

+I	через верх
0	
-I	до дна

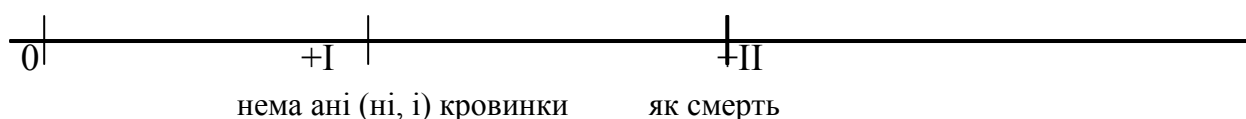
3.3.3. Фразеосемантичне поле «Якість»

У фразеосемантичному полі «Якість» виділяємо фразеологізми на позначення **кольору**.

Градосему "сивий" маємо у фразеологізмах *вмочити в молоко* ('стати сивим (про голову, вуса, бороду)' [ФСУМ, кн. 1, с. 139]) → *як голуб (голубка)* (+ сивий, сива – 'зовсім, повністю сивий' [ФСУМ, кн. 1, с. 188]); *як лунь* (+ сивий, білий – 'дуже, зовсім сивий' [ФСУМ, кн. 1, с. 450]) → *як сніг* (+ сивий, побіліти – 'дуже, надзвичайно сивий' [ФСУМ, кн. 2, с. 837]). Покажемо градацію на горизонтальній градуальній шкалі:

Градосема "блідий" є у фразеологізмах *як (мов, ніби) з воску зліплений* ('дуже виснажений, блідий, змарнілий' [ФСУМ, кн. 1, с. 337]); *без [жодної] кровинки* ('дуже блідий (перев. про обличчя, губи)' [ФСУМ, кн. 1, с. 400]); *нема ані (ні, і) кровинки* ('дуже блідий [ФСУМ, кн. 2, с. 542]) → *як смерть* (+ блідий, побіліти – 'дуже, надзвичайно блідий' [ФСУМ, кн. 2, с. 834]). Горизонтальна градуальна шкала складається із двох кроків:

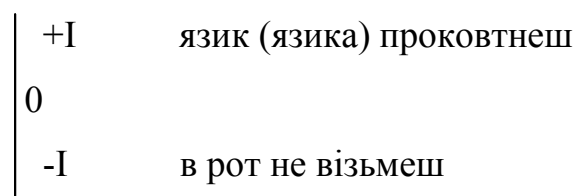
Фразеологізм *спадати/спастися з лиця (на лиці, на виду)* має значення ‘ставати блідим, змученим; худнути, марніти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 845].

Спільне значення ‘дуже, надзвичайно чорний» мають фразеологізми *як сім галок* [ФСУМ, кн. 2, с. 810] та *як смола* [ФСУМ, кн. 2, с. 836].

Жовтий, сірий та синій кольори передають фразеологізми *як віск* (+ жовтий – ‘дуже, надзвичайно жовтий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 131]), *як (мов, ніби) пилом (землею) припасти / [стати (почати) припадати]* (‘потемніти, набувати сірого кольору’ [ФСУМ, кн. 2, с. 696-697]), *як пуп (бубон, буз)* (+ синій, посинілий – ‘дуже, у великій мірі синій’ [ФСУМ, кн. 2, с. 717]).

У фразеосемантичному полі «Якість» виділяємо фразеологізми із антонімічними градосемами **"смачний" – "несмачний"**. Це *так і проситься в рот (на губу)* (‘дуже смачний, такий, що хочеться з’їсти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 712]); *язик (язика) проковтнеш* (‘дуже смачне що-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 707]) та *в рот не візьмеш* (‘що-небудь дуже несмачне або непридатне для споживання’ [ФСУМ, кн. 1, с. 128]); *хоч на собаку (на хвіст собаці) лий (вилий)* (‘дуже несмачний (про рідкі страви і напої)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 423]); *хоч голову мий* (‘дуже несмачний, рідкий, пісний (про страву)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 486]).

Покажемо антонімію на вертикальній шкалі. Зазначмо, що опозиція відбувається на рівні високого ступеня вияву ознаки дії (дуже).

Фразеологізми *як (мов, ніби) маслом по душі* (‘дуже приємне що-небудь комусь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 465]); *як (мов, ніби) медом по губах* (‘дуже приємне що-небудь комусь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 482]) – *ні в які ворота (двері) не лізе* (‘1. Що-небудь дуже неприємне, непристойне’ [ФСУМ, кн. 1, с. 435]); *собаки виють* (‘що-небудь дуже неприємно діє, викликає у когось відразу, огиду’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]) також належать до фразеосемантичного поля «Якість». У

них виділяємо антонімні градосеми "**приємно**" – "**неприємно**". Вертикальна шкала виглядатиме так:

+I	як (мов, ніби) медом по губах
0	
-I	ні в які ворота (двері) не лізе

До ФСП «Якість» належать фразеологізми із градосемою "працювати завзято". Це: *сідати/сісти каменем* ('починати виконувати якусь роботу наполегливо, без перерви' [ФСУМ, кн. 2, с. 808]) → *закачувати (засукувати) / закачати (засукати рукава (рукави)* ('ревно братися до роботи' [ФСУМ, кн. 1, с. 307]); *не заставляти / не заставити себе ждати* ('робити, виконувати, здійснювати що-небудь дуже швидко, без затримки' [ФСУМ, кн. 1, с. 318]) → *аж іскри летять* ('дуже енергійно, завзято, запально, докладаючи всіх зусиль' [ФСУМ, кн. 1, с. 351]); *[Аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть, крешуть) / посипались (полетіли, поскакали, скакнули)* ('1. Дуже сильно, надзвичайно енергійно' [ФСУМ, кн. 1, с. 351]).

До фразеосемантичної групи «Якість» включено фразеологізми, які мають сему градуальності "**зробити добре, якісно, сумлінно**". А саме: *[I] комар носа не підточить* ('дуже якісно; не буде до чого причепитися, прискіпатися' [ФСУМ, кн. 1, с. 388]); *(I) голки не підточивши* (+ зробити – 'дуже якісно зробити, так, щоб не було претензій' [ФСУМ, кн. 2, с. 640]); *попасти у масть* ('зробити щось дуже вдало' [ФСУМ, кн. 2, с. 675]); *на совість* ('1. Дуже добре, хороше' [ФСУМ, кн. 2, с. 842]); *не за страх, а за совість* ('дуже сумлінно, добросовісно, з повною відповідальністю' [ФСУМ, кн. 2, с. 866]); *що треба* ('дуже добре, найкраще' [ФСУМ, кн. 2, с. 894]); *від [усієї] душі* ('Дуже сумлінно, з надзвичайною старанністю' [ФСУМ, кн. 1, с. 284-285]); *від серця* ('дуже сумлінно, з надзвичайною старанністю' [ФСУМ, кн. 2, с. 800]). Сюди також належать антонімні фразеологізми *високої (найвищої, чистої) проби* ('1. Що-небудь високої якості; досконале, майстерно зроблене' [ФСУМ, кн. 2, с. 702]) – *низької (невисокої) проби* ('1. Що-небудь недосконале, недовершене' [ФСУМ, кн. 2, с. 702-703]). Зобразимо опозицію на вертикальній шкалі:

0	+I	високої (найвищої, чистої) проби
	-I	низької (невисокої) проби

У ФСП «Якість» виділено фразеологізми, які мають градосему "**одяг (старий, новий, порваний)**". А саме: *не першої свіжості* ('1. Не дуже чистий, трохи заношений (про одяг)) [ФСУМ, кн. 2, с. 781-782]); *дірка на дірці* ('дуже порваний, пошматований (про одяг) [ФСУМ, кн. 1, с. 248]); *латка на латці* ('рідко лата на латі) (1. Дуже старий, зношений, позашиваний у багатьох місцях (перев. про одяг) [ФСУМ, кн. 1, с. 418]); *рубець на рубці* ('дуже старий, латаний (про одяг) [ФСУМ, кн. 2, с. 763]); *світитися дірками* ('мати багато дірок, бути дірявим [ФСУМ, кн. 2, с. 787]); *світити дірками* ('бути дуже старим, не придатним до використання [ФСУМ, кн. 2, с. 786]); *[Як] з голочки (з голки)* ('1. Абсолютно новий і елегантно пошитий (про одяг, взуття) [ФСУМ, кн. 1, с. 188]).

Фразеологізми *латка на латці (рідше лата на латі)*; *рубець на рубці* вступають в антонімні відношення із фразеологізмом *[Як] з голочки (з голки)*. Зобразимо вертикальну градуальну шкалу:

0	+I	[Як] з голочки (з голки)
	-I	латка на латці (рідше лата на латі), рубець на рубці

3.4. Фразеотематична група (ФТГ) «Природа»

У ФТГ «Природа» виділено фразеосемантичне поле «Час».

До ФСП «Час» належать фразеологізми із градосемами "короткий відтинок часу" – "довгий відтинок часу". Це фраземи *якусь (рідко деяку) хвилину; на твалт; без тижня день; одним махом; в одну (єдину) мить; за [якусь (одну)] мить; на [якусь (одну)] мить; ні на мить; за одним махом; як (мов, ніби) вогню вхопити; одна хвилина (хвиля); по хвилині (по хвилі); за (в) один раз; за [через] [якусь] хвилину (хвилю, хвильку); ні (ані, і) на хвильку; без року (году) тиждень (неділю, три дні); як один день; як одна година; як (мов, ніби) із*

батога (з бича) тріснув (тряснув, ляснув); в один миг (мент, момент); у миг ока; [і] оком (вусом) не моргнеш; не встигнеш (не встиг, не встиєш, не встиєв) [і] оком моргнути (змигнути) [як]; і оком не змигнути; не моргнувши (не зморгнувши) [оком (бровою)]; як (тільки) оком моргнути (мигнути, кліпнути); не зглянувся (не зоглянувся, не зглянулись), як і...; з кожною хвилиною; в одну хвилину (хвилю); і не оглянутися; як (мов, ніби) чарами та не від учорашу; не [один] день та без кінця; без кінця і [без] краю; не [один] день; без кінця-краю; до білого снігу; до потопу; не перший рік; не рік, не два; рік у рік; як (мов, ніби) рік.

У Фразеологічному словнику української мови подані такі значення:

1 крок

- ✦ Якусь (рідше деяку) хвилину – ‘недовго, короткий відрізок часу’ [ФСУМ, кн. 2, с. 923]

2 крок

- ★ На гвалт – ‘1. У короткий строк, дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 171]
- ★ Без тижня день – ‘дуже малий, короткий термін’ [ФСУМ, кн. 1, с. 226]
- ★ Одним махом – ‘2. За короткий час, дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 480]
- ★ В одну (єдину) мить – ‘дуже швидко, миттєво’ [ФСУМ, кн. 1, с. 489]
- ★ За [якусь (одну)] мить – ‘1. Протягом дуже короткого відрізка часу; дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 489]
- ★ На [якусь (одну)] мить – ‘на короткий час; ненадовго’ [ФСУМ, кн. 1, с. 489]
- ★ Ні на мить – ‘навіть не на дуже короткий час; зовсім, нізащо, ніколи’ [ФСУМ, кн. 1, с. 489]
- ★ За одним махом – ‘2. За короткий час, дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 480]
- ★ Як (мов, ніби) вогню захопити – ‘на дуже короткий відрізок часу’ [ФСУМ, кн. 1, с. 166]
- ★ За (в) один раз – ‘1. Дуже швидко, за короткий час’ [ФСУМ, кн. 2, с. 726]

- * Одна хвилина (хвиля) – ‘дуже короткий відрізок часу’ [ФСУМ, кн. 2, с. 922]
- * По хвилині (по хвилі) – ‘через малий відрізок часу, дуже часу, дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 922]
- * За [через] [якусь] хвилину (хвилю, хвильку) – ‘через малий відрізок часу, дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 922-923]
- * Ні (ані, і) на хвильку – ‘навіть на найкоротший відрізок часу’ [ФСУМ, кн. 2, с. 923]
- * Без року (году) тиждень (неділю, три дні) – ‘зовсім недовго; дуже короткий час’ [ФСУМ, кн. 2, с. 881-882]
- * Як один день – ‘дуже швидко і непомітно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 227]
- * Як одна година – ‘дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 178]
- * Як (мов, ніби) із батога (з бича) тріснув (тряснув, ляснув) – ‘дуже швидко, непомітно (про швидкий плин часу)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 899]
- * В один миг (мент, момент) – ‘дуже швидко, миттю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 485]
- * У миг ока – ‘дуже швидко, миттєво’ [ФСУМ, кн. 1, с. 485]
- * [і] оком (вусом) не моргнеш – ‘дуже швидко, миттю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 505]
- * Не встигнеш (не встиг, не вспієш, не вспів) [і] оком моргнути (змигнути) [як] – ‘миттю, дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 155]
- * І оком не змигнути – ‘блискавично, швидко’ [ФСУМ, кн. 1, с. 338]
- * Не моргнувши (не зморгнувши) [оком (бровою)] – ‘1. Дуже швидко, відразу, не вагаючись, не задумуючись’ [ФСУМ, кн. 1, с. 505]
- * Як (тільки) оком моргнути (мигнути, кліпнути) – ‘дуже швидко, миттєво’ [ФСУМ, кн. 1, с. 505]
- * Не зглянувся (не зоглянувся, не зглянулись), як і... – ‘дуже швидко, непомітно наступило, почалося щось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 329]
- * З кожною хвилиною – ‘дуже швидко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 922]
- * В одну хвилину (хвилю) – ‘зараз же, дуже швидко; миттю’ [ФСУМ, кн. 2, с. 922]

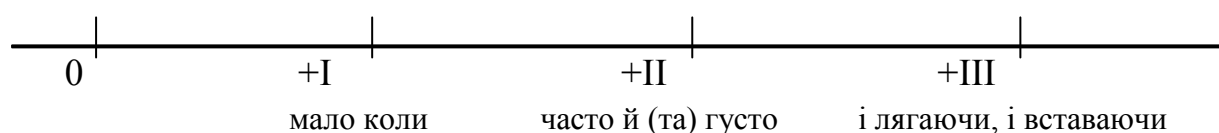

виросте трава на помості ('уживається для повного заперечення змісту речення; ніколи' [ФСУМ, кн. 2, с. 894]); *на маленького Юрія* ('уживається для повного заперечення змісту дієслова; ніколи не ...' [ФСУМ, кн. 2, с. 973]); *доки (поки) [ї] світу (світа, світ) [ї (та)] сонця* ('1. Ніколи' [ФСУМ, кн. 2, с. 788]); *ніяким світом* ('за яких обставин, ніколи' [ФСУМ, кн. 2, с. 787]); *хоч ти вбий* ('ні за якої умови, жодним чином, ніяк [ФСУМ, кн. 2, с. 881]); *віднині й довіку* ('1. Ніколи' [ФСУМ, кн. 1, с. 124]); *по віки вічні* ('ніколи' [ФСУМ, кн. 1, с. 129]); *у вічі* ('3. + не бачити – зовсім, ніколи' [ФСУМ, кн. 1, с. 133]); *до віку вічного* ('2. Ніколи' [ФСУМ, кн. 1, с. 129]); *ні на мить* ('навіть не на дуже короткий час; зовсім, нізащо, ніколи' [ФСУМ, кн. 1, с. 489]); *ні (й) разу* ('ніколи' [ФСУМ, кн. 2, с. 729]); *на віки вічні* ('2. Ніколи' [ФСУМ, кн. 1, с. 128]); *віднині й довіку* ('1. Ніколи' [ФСУМ, кн. 1, с. 124]). Ці фраземи також є синонімами. Протиставлення фразеологізмів із градосемами "завжди" – "ніколи" матиме такий вигляд:

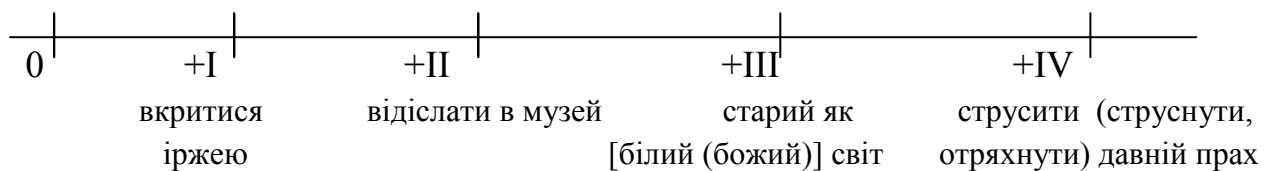
+I	що б там (то) не було (не коштувало, не стало)
0	
-I	як на долоні волосся виросте

ФО *мало коли* ('іноді, зрідка, не часто' [ФСУМ, кн. 1, с. 462]); *раз на віку* ('рідко, нечасто' [ФСУМ, кн. 2, с. 728]); *раз од разу* ('через певні проміжки часу; іноді' [ФСУМ, кн. 2, с. 728]); *раз у раз* ('1. Через певні проміжки часу' [ФСУМ, кн. 2, с. 728]) → *часто й (та) густо* ('майже постійно, майже весь час' [ФСУМ, кн. 2, с. 945]) → *у кожному (кожнім) разі* ('1. За будь-яких обставин; завжди' [ФСУМ, кн. 2, с. 729]); *і лягаючи, і вставаючи* ('весь час, постійно, завжди' [ФСУМ, кн. 1, с. 454]); *з (зо) дня на день* ('1. Постійно, весь час' [ФСУМ, кн. 1, с. 252]); *без упину (рідко спину)* ('весь час, не перестаючи; безперестанку' [ФСУМ, кн. 2, с. 915]); *доки світ стоїть* ('вічно, завжди' [ФСУМ, кн. 2, с. 783]) мають градосему "як часто".

Покажемо горизонтальну градуальну шкалу:

Зіпсованість речей позначають фразеологізми *вкритися іржею* ('довго не використовуватися, забутися, застаріти' [ФСУМ, кн. 1, с. 136]) → *відіслати в музей* ('що-небудь дуже старе чи зіпсоване настільки, що не можна ним користуватися' [ФСУМ, кн. 1, с. 121]) → *старий як [білий (божий)] світ* ('дуже давній, споконвічний' [ФСУМ, кн. 2, с. 858]); *три чисниці до смерті (до віку)* ('2. Що-небудь дуже старе, зруйноване' [ФСУМ, кн. 2, с. 948]); *струсити (струснути, отряхнути) давній прах* ('позбутися всього відживаючого, старого' [ФСУМ, кн. 2, с. 868]). Фразеологізм *струсити (струснути, отряхнути) давній прах* виражає вищий (граничний) ступінь вияву ознаки. Градуальна шкала матиме чотири кроки:

У ФСП «Час» окремо виділено групу фразеологізмів на позначення віку людини, а саме ранній вік – дитячий вік – юність – зрілість – старість. Тож, градусему "вік людини" бачимо у наступних фразеологізмах:

1 крок

В сповитку – 'у віці немовляти; немовлям' [ФСУМ, кн. 2, с. 851]

2 крок

Рачки лазити – '1. Бути в ранньому дитячому віці, бути малою дитиною' [ФСУМ, кн. 1, с. 412]

3 крок

На припічку кашу їсти – 'бути в дитячому віці, бути малолітнім' [ФСУМ, кн. 1, с. 358]

Смоктати мамину цицю – 'бути дуже малим' [ФСУМ, кн. 2, с. 836]

Під стіл пішки ходити (бігати) – 'бути дуже малим, малою дитиною' [ФСУМ, кн. 2, с. 929-930]

У колиці – '2. Хто-небудь малолітній, ще зовсім дитина' [ФСУМ, кн. 1, с. 386]

Через поріг не перелазити – 'перебувати в дитячому віці' [ФСУМ, кн. 2, с. 618]

4 крок

Вбиватися в колодочки (в палки, в пір'я) – ‘виростати, ставати дорослим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 69]

Вступати/вступити у вік – ‘ставати дорослим, мужніти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 156]

Входити/ввійти в літа – ‘ставати дорослим; мужніти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 164]

Вбитися в літа – ‘стати дорослим або старим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 70]

Вступати (входити) / вступити (ввійти) в [свої] права – ‘виявлятися повною мірою’ (подорослішати) [ФСУМ, кн. 1, с. 156]

Добиратися / добратися [до] розуму (глузду, толку, ума) – ‘1. Зростаючи, ставати розсудливим, розумним’ [ФСУМ, кн. 1, с. 253]

Доходити / дійти [до] літ [своїх] ([до] зросту) – ‘ставати дорослим, досягати повноліття’ [ФСУМ, кн. 1, с. 267]

На стану стати – ‘1. Вирости, змужніти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 859]

Стати (встати, звестися, знятися, піднятися, спинатися) / ставати (зводитися, зніматися, підніматися) на [свої (власні)] ноги – ‘1. Підрости, зробитися дужим, самостійним’ [ФСУМ, кн. 2, с. 859]

У цвіті літ – ‘у пору розквіту фізичних і духовних сил; у молоді роки’ [ФСУМ, кн. 2, с. 939]

5 крок

Виходити/вийти з літ (з років, з віку) – ‘ставати немолодим; старіти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 111]

Загнатися в літа – ‘постарішати, зробитися статечним, немолодим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 304]

З літ іти – ‘старіти, ставати старішим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 352]

Їхати (повертати) з ярмарку (з торгу) – ‘ставати немолодим; старіти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 358]

Обрости мохом – ‘постаріти, зістаритися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 574]

Порости мохом – ‘2. Зістаритися, постаріти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 678]

На заході літ (життя) – ‘у похилому віці’ [ФСУМ, кн. 1, с. 321]

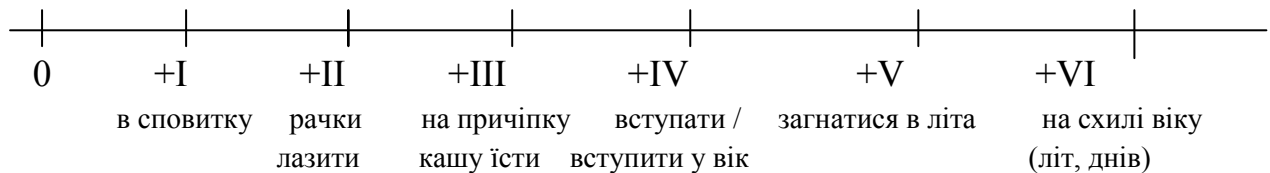
6 крок

На схилі віку (літ, днів) – ‘в кінці життя, на старості, при наближенні старості’
[ФСУМ, кн. 2, с. 872]

Побачити віку – ‘бути дуже старим’ [ФСУМ, кн. 2, с. 650]

На [крайньому (крайнім)] порозі життя – ‘у глибокій старості, доживаючи віку’
[ФСУМ, кн. 2, с. 677]

Горизогтальна гра дуальна шкала буде виглядати так:

До ФСП «Час» належать фразеологізмами, які мають протилежні градосеми **"рано"** – **"пізно"**. А саме: *ще й на світ не зоріло; з півнями; до білого дня; [Разом] із сонцем; на зорі; чуть (чим, ледь, як, скоро) світ; на світанку; ще [й] чорти навкулачки не б'ються; ні (чи) світ ні (чи) зоря; до світ сонця; позначається на світ (на ранок); займається / зайнялося на світ (на світання, на зорю, на день); благословлятися на світ; заводиться на світ; заходилося на день; на світ зводилося – на схилі дня; після третіх півнів; проти ночі; до перших півнів; після других півнів; глупа північ (ніч)*. У Фразеологічному словнику української мови подано такі значення:

1 крок

Ще й на світ не зоріло – ‘не розвиднялося, не світало’ [ФСУМ, кн. 1, с. 344]

2 крок

До білого дня – ‘до світанку, поки розвидниться’ [ФСУМ, кн. 1, с. 252]

Після третіх півнів – ‘на світанку’ [ФСУМ, кн. 2, с. 629]

3 крок

[Разом] із сонцем – ‘рано, удосвіта’ [ФСУМ, кн. 2, с. 843]

На зорі – ‘дуже рано, на світанку’ [ФСУМ, кн. 1, с. 344]

Чуть (чим, ледь, як, скоро) світ – ‘дуже рано, на світанку’ [ФСУМ, кн. 2, с. 785]

На світанку – ‘дуже рано’ [ФСУМ, кн. 2, с. 786]

Ще [й] чорти навкулачки не б'ються – ‘дуже рано’ [ФСУМ, кн. 2, с. 956]

Ні (чи) світ ні (чи) зоря – ‘дуже рано’ [ФСУМ, кн. 2, с. 784]

До світ сонця – ‘дуже рано, перед настанням дня’ [ФСУМ, кн. 2, с. 783]

З півнями – ‘надзвичайно рано, напередодні світанку’ [ФСУМ, кн. 2, с. 629]

4 крок

Позначається на світ (на ранок) – ‘починає світати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 662]

Займається / зайнялося на світ (на світання, на зорю, на день) – ‘починає розвиднятися, світати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 305]

Благословлятися на світ – ‘світати, розвиднюватися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 34]

Заводиться на світ – ‘розвидняється, світає’ [ФСУМ, кн. 1, с. 301]

Заходилося на день – ‘світало, розвиднялося’ [ФСУМ, кн. 1, с. 320]

На світ зводилося – ‘світало, розвиднялося’ [ФСУМ, кн. 1, с. 326]

1 крок

На схилі дня – ‘у кінці дня, перед заходом сонця’ [ФСУМ, кн. 2, с. 872]

2 крок

Проти ночі – ‘пізно увечері, у пізній час’ [ФСУМ, кн. 2, с. 559]

3 крок

До перших півнів – ‘до півночі’ [ФСУМ, кн. 2, с. 629]

4 крок

Після других півнів – ‘дуже пізно, далеко за північ’ [ФСУМ, кн. 2, с. 629]

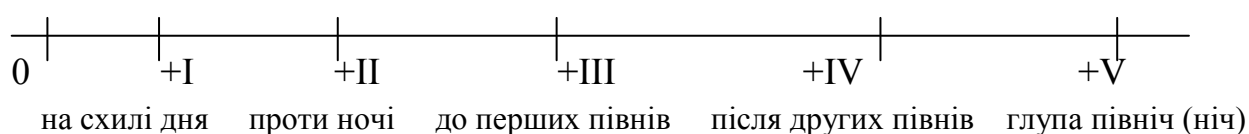
5 крок

Глупа північ (ніч) – ‘пізній час ночі’ [ФСУМ, кн. 2, с. 629]

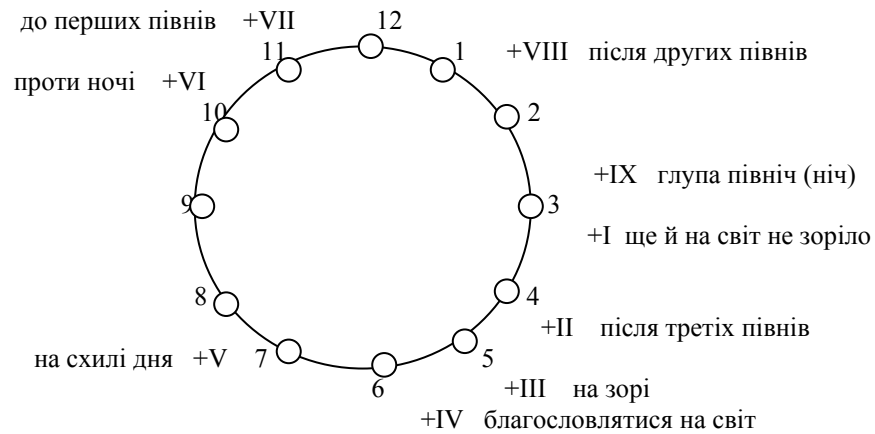
Градуальна шкала із градусною "рано" буде виглядати так:

Градуальна шкала із градусною "пізно" буде виглядати так:

Добу можна показати й у формі круга (годинника). Всі розміщення на годиннику є суб'єктивними.

Протилежними за значенням є фразеологізми *від (од) [самої] зорі* ('від самого ранку, зрання' [ФСУМ, кн. 1, с. 344]) – *до зорі* ('1. До пізнього вечора, ночі' [ФСУМ, кн. 1, с. 344]). Покажемо опозицію на вертикальній градуальній шкалі:

+I	від (од) [самої] зорі
0	
-I	до зорі

Антонімічними за значенням є фразеологізми *і вдень і вночі* ('завжди, постійно' [ФСУМ, кн. 1, с. 71]); *що не день; заст. що божий день* ('постійно, весь час, щодня' [ФСУМ, кн. 1, с. 227]); *день у день (крізь день, при дні)* ('кожного дня, щоденно' [ФСУМ, кн. 1, с. 226]); *дні і ночі* ('безперервно, постійно, протягом тривалого періоду; весь час' [ФСУМ, кн. 1, с. 251]); *з (зо) дня на день* ('1. Постійно, весь час' [ФСУМ, кн. 1, с. 252]) – *ні вдень ні вночі* ('ніколи' [ФСУМ, кн. 1, с. 71]).

+I	і вдень і вночі
0	
-I	ні вдень ні вночі

До ФТГ «Природа» зараховано також фразеологізми із градусею "цілодобово". Це такі фразеологізми, як *від білого світу до темної ночі* ('від ранку до вечора; цілий день' [ФСУМ, кн. 2, с. 787]); *від світанку (світання) до смеркання (до смерку)* ('з ранку до вечора; цілий день' [ФСУМ, кн. 2, с. 786]); *від білого світу до темної ночі* ('від ранку до вечора; цілий день' [ФСУМ, кн. 1, с. 787]); *від (з) зорі до зорі* ('з раннього ранку до пізнього вечора' [ФСУМ, кн. 1, с. 344]); *від світу до світу* ('від ранку до ранку, цілу добу' [ФСУМ, кн. 2, с.

787]); *від (з) рана до рана (до зорі, до ночі)* ('весь день' [ФСУМ, кн. 2, с. 730]); *з (від) [самого (раннього)] ранку (рання) до [самого (пізнього)] вечора (до смерку, до смеркання, до темна, до [пізньої] ночі)* ('весь день; протягом довгого часу' [ФСУМ, кн. 2, с. 731]). Сюди також належать фраземи *денно і нічно* ('постійно, весь час, цілодобово' [ФСУМ, кн. 1, с. 226]) та *як день, так ніч* ('цілодобово, безперервно' [ФСУМ, кн. 1, с. 227]).

До фразеотематичної групи «Природа» належать ФО, які мають градуальну сему "дощ". Це: *як (мов, ніби) з відра (з цебра)* (+ лити, іти – '1. Дуже сильно лити, потоками (про дощ)' [ФСУМ, кн. 1, с. 125]); *лити (литися) ливцем* ('іти (про великий, сильний дощ)' [ФСУМ, кн. 1, с. 425]); *як з луба* (+ лити – 'дуже сильно лити (про дощ)' [ФСУМ, кн. 1, с. 449]); *як з ринви* (+ лити – 'суцільним потоком, дуже рясно лити (про дощ)' [ФСУМ, кн. 2, с. 736]); *як (мов, ніби) із рукава* ('2. Дуже великий, густий (про дощ, сніг)' [ФСУМ, кн. 2, с. 765]); *як (мов, ніби) крізь (через) [густе] сито* ('1. + сіяти, сіятися – густо, безперервно (про дощ, мряку)' [ФСУМ, кн. 2, с. 807]).

Більше фразеологізмів із семою градуальності у ФТГ «Природа» див. додаток Ж.

Групування фразеологічних одиниць за параметрами характеристики фразеотематичних груп дає змогу висвітлити національну специфіку мовної картини світу, глибше усвідомити менталітет народу, сприяючи у такий спосіб взаєморозумінню й взаємозбагаченню.

3.5. Фразеологічна градуальність

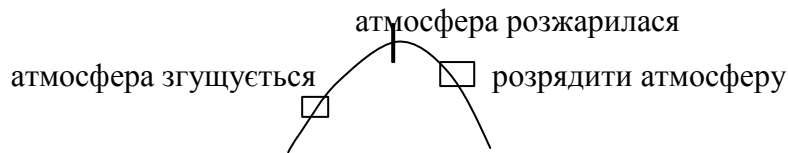
Доцільно окремо виділити градуальні групи фразеологізмів, градація яких відбувається не лише у значенні, а й у самих фразеологізмах. Ці стійкі сполуки знаходимо переважно на одній і ті й же сторінці у словнику.

1. ★ Атмосфера згущується – 'кому-небудь загрожує небезпека, чиєсь становище погіршується' [ФСУМ, кн. 1, с. 15]

★ Атмосфера розжарилася – 'створилося напружена обстановка' [ФСУМ, кн. 1, с. 15]

✦ Розрядити атмосферу – ‘зняти або послабити напруження; змінити становище на краще’ [ФСУМ, кн. 2, с. 758]

Градуальна шкала виглядатиме так:

2. 1 крок

Життя повернулося гострим боком – ‘хто-небудь зазнав труднощів, невдач, потрапив у скрутне становище’ [ФСУМ, кн. 1, с. 295]

2 крок

Життя притиснуло (притисло) – ‘хто-небудь зазнав труднощів, невдач, потрапив у скрутне становище’ [ФСУМ, кн. 1, с. 295]

3 крок

Життя провчило – ‘хто-небудь був покараний за певні вчинки, дії’ [ФСУМ, кн. 1, с. 295]

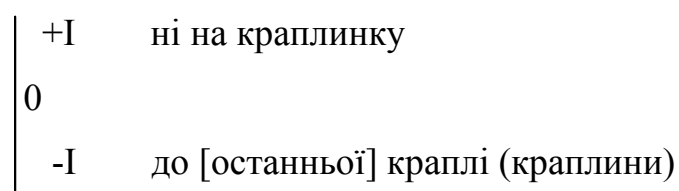
3. ★ На краплинку – ‘трохи’ [ФСУМ, кн. 1, с. 393]

★ Ні на краплинку – ‘зовсім, ніскільки’ [ФСУМ, кн. 1, с. 393]

❖ Ні (ані, і) краплі (краплини, крапельки) – ‘анітрохи, ніскільки’ [ФСУМ, кн. 1, с. 394]

Протилежним їм за значенням вважаємо фразеологізм *до [останньої] краплі (краплини)* (‘повністю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 393-394]). Вертикальна градуальна шкала виглядатиме так:

4. 1 крок

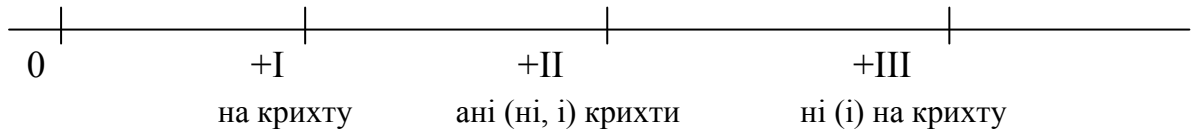
На крихту – ‘трохи, мало, у незначній мірі’ [ФСУМ, кн. 1, с. 398]

2 крок

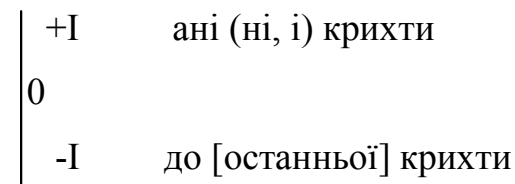
Ані (ні, і) крихти – ‘анітрохи, ніскільки’ [ФСУМ, кн. 1, с. 398]

3 крок

Ні (і) на крихту – ‘зовсім, ніскільки, анітрохи’ [ФСУМ, кн. 1, с. 398]

Антонімним їм за значенням є фразеологізм *до [останньої] крихти* (‘1. Повністю, геть усе’ [ФСУМ, кн. 1, с. 398]). Зобразимо опозицію на вертикальній градуальній шкалі:

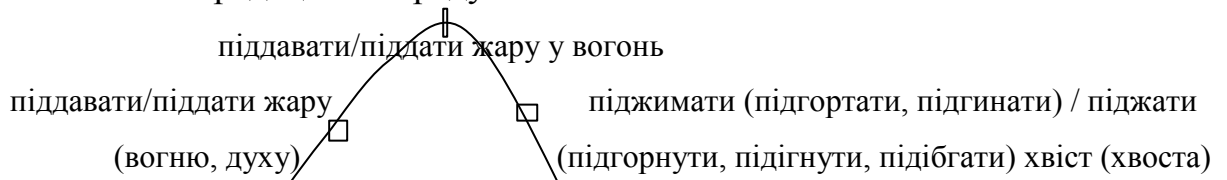

5. ★ Піддавати/піддати жару (вогню, духу) – ‘спонукати кого-небудь до інтенсивнішої дії, викликати, посилювати запал у когось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 632]

★ Піддавати/піддати жару у вогонь – ‘підсилювати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання, суперечку’ [ФСУМ, кн. 2, с. 632]

✦ Піджимати (підгортати, підгинати) / піджати (підгорнути, підігнути, підібгати) хвіст (хвоста) – ‘2. Угамовувати свій запал, затятість в чому-небудь; утихомирюватися, заспокоюватися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 633]

Покажемо градацію на градуальній шкалі:

6. 1 крок

Очі туманяться слізьми – ‘хто-небудь готовий заплакати, починає плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 600]

2 крок

Очі на мокрому місці (на солонці) – ‘хто-небудь часто плаче’ [ФСУМ, кн. 2, с. 599]

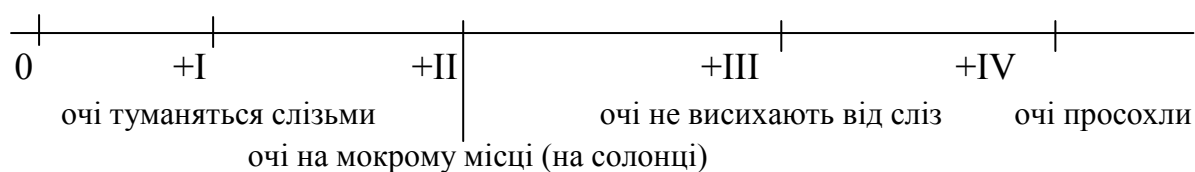
3 крок

Очі не висихають від сліз – ‘хтось постійно, безперервно плаче’ [ФСУМ, кн. 2, с. 599]

4 крок

Очі просохли – ‘у кого-небудь після злиднів, горя настало краще життя’ [ФСУМ, кн. 2, с. 600]

Градуальна горизонтальна шкала матиме такий вигляд:

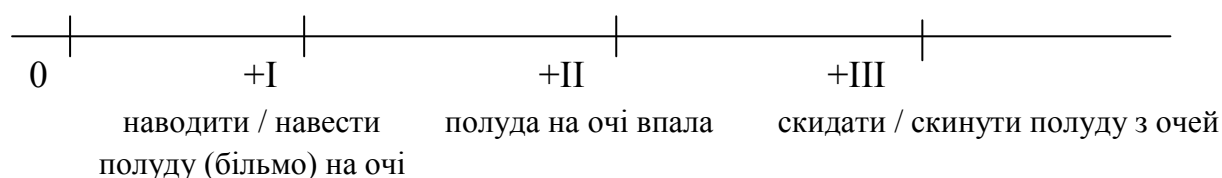
7. ★ Наводити / навести полуду (більмо) на очі – ‘навмисно неправильно інформувати, обдурювати кого-небудь; затуманювати чийось свідомість’ [ФСУМ, кн. 1, с. 520]

★ Полуда на очі впала – ‘2. Хто-небудь неправильно розуміє, усвідомлює певні явища дійсності’ [ФСУМ, кн. 2, с. 671]

❖ Як (мов, ніби) полуда (луда) з очей спадає (опадає, спливає) / спала (опала, спливла) – ‘хто-небудь починає правильно розуміти, усвідомлювати щось незрозуміле раніше’ [ФСУМ, кн. 2, с. 671]

❖ Знімати / зняти полуду (більма, пов’язку) з очей – ‘роз’яснювати кому-небудь справжню сутність чогось, повідомляти правду’ [ФСУМ, кн. 1, с. 343]

❖ Скидати / скинути полуду з очей – ‘1. Починати сприймати що-небудь таким, яким воно є в дійсності, насправді; 2. розкривати кому-небудь справжню суть чогось; робити відомою правду про кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 816]

8. 1 крок

Сльози в горлі застрягли – ‘хто-небудь не може заплакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

2 крок

Сльози давлять (душать) / удавили – ‘хто-небудь ледь стримується від сильного плачу, приглушує плач’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

3 крок

Киплять сльози в (на) очах – ‘хто-небудь готовий заплакати, близький до плачу’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

4 крок

Навертаються/навернулися сльози [на очі] – ‘хтось готовий заплакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

5 крок

Сльози закипіли (закрутилися) / закипають на (в) очах (рідко на віях) – ‘хто-небудь почав плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

9. 1 крок

Тремтять сльози на очах – ‘хто-небудь готовий заплакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

2 крок

У сльозах – ‘1. Заплаканий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

3 крок

У сльози – ‘починати плакати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 832]

4 крок

Котяться (линуть) / покотилися дрібні (рясні, пекучі) сльози [градом] – ‘хтось плаче гірко, невтішно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

5 крок

Сльози заливають/залили очі (лице) – ‘хтось дуже плаче, ридає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 831]

Горизонтальна градуальна шкала складається із 5 кроків:

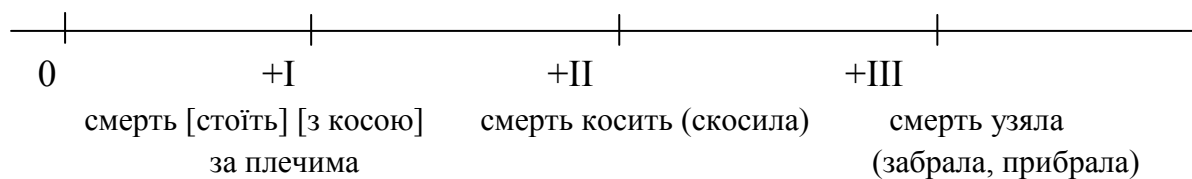

10. ★ Смерть [стоїть] [з косою] за плечима – ‘хто-небудь скоро помре, близький до кончини, загибелі’ [ФСУМ, кн. 2, с. 834]

★ Смерть косить (скосила) – ‘хто-небудь помирає (помер), гине (загинув)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 834]

❖ Смерть узяла (забрала, прибрала) – ‘хто-небудь помер чи загинув’ [ФСУМ, кн. 2, с. 834]

Зобразимо градацію фразеологізмів на градуальній шкалі:

11. 1 крок

Хміль б’є (ударяє) / ударив у голову – ‘хто-небудь починає п’яніти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 928]

Хміль розбирає / розібрав – ‘хто-небудь починає п’яніти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 928]

2 крок

Під хмільком – ‘у стані незначного сп’яніння’ [ФСУМ, кн. 2, с. 928]

3 крок

Хміль бродить у голові – ‘хто-небудь п’яний, сп’янів’ [ФСУМ, кн. 2, с. 928]

Протилежними за значенням є фразеологізми *хміль б'є (ударяє) / ударив у голову* ('хто-небудь починає п'яніти' [ФСУМ, кн. 2, с. 928]) – *хміль з голови вийшов (вискочив, вивітрився, вилетів) / виходить (вискакує, вивітрюється, вилітає)* ('хто-небудь швидко, раптово протверезився, став тверезим' [ФСУМ, кн. 2, с. 928]), а також *хміль розбирає / розібрав* ('хто-небудь починає п'яніти' [ФСУМ, кн. 2, с. 928]) – *хміль бродить у голові* ('хто-небудь п'яний, сп'янів' [ФСУМ, кн. 2, с. 928]).

Покажемо антонімію на вертикальній градуальній шкалі:

+I	хміль б'є (ударяє) / ударив у голову
0	
-I	хміль з голови вийшов (вискочив, вивітрився, вилетів) / виходить (вискакує, вивітрюється, вилітає)

Та

+I	хміль бродить у голові
0	
-I	хміль не бере

12. ✦ *Ходити у середняках* – 'не давати високих показників у роботі, займати звичайне місце' [ФСУМ, кн. 2, с. 932]

★ *Ходити чистим (правим) робом* – 'діяти, робити, поводитися як належить, як прийнято, по-справедливому' [ФСУМ, кн. 2, с. 932]

✦ *Ходити у передовиках (у передових)* – 'давати високі показники в роботі, випереджати інших у всіх справах' [ФСУМ, кн. 2, с. 932]

Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

13. 1 крок

Язык розв'язується / розв'язався – 'хто-небудь починає багато говорити, стає балакучим' [ФСУМ, кн. 2, с. 977]

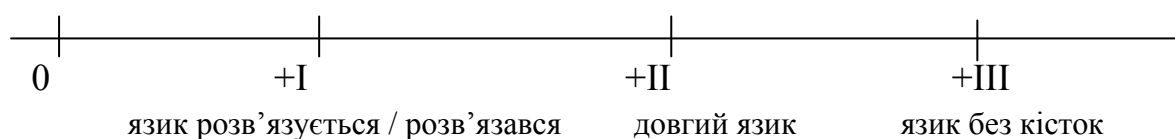
2 крок

Довгий язик – ‘1. Хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого’ [ФСУМ, кн. 2, с. 975]

Язик як помело (лопатень, млин) – ‘хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного’ [ФСУМ, кн. 2, с. 977]

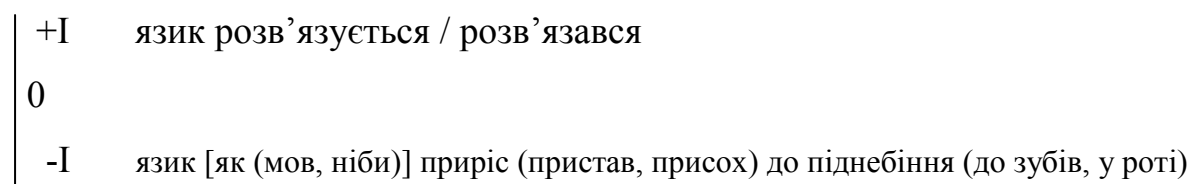
3 крок

Язик без кісток – ‘хто-небудь надмірно балакучий або говорить щось беззмістовне, неістотне, не варте уваги’ [ФСУМ, кн. 2, с. 976]

Антонімічними за значенням є фразеологізми *язик розв’язується / розв’язався* (‘хто-небудь починає багато говорити, стає балакучим’ [ФСУМ, кн. 2, с. 977]) – *язик [як (мов, ніби)] приріс (пристав, присох) до піднебіння (до зубів, у роті)* (‘хто-небудь замовк, утратив на деякий час з певних причин здатність говорити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 977]).

Зобразимо опозицію на вертикальній градуальній шкалі:

14. 1 крок

У тій чи іншій (якійсь, певній, деякій) мірі – ‘все-таки, трохи, частково’ [ФСУМ, кн. 1, с. 492]

2 крок

У значній (великій, більшій) мірі – ‘переважно, здебільшого’ [ФСУМ, кн. 1, с. 492]

3 крок

У вищій мірі – ‘уживається для вираження певного ступеня чого-небудь; дуже, надзвичайно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 492]

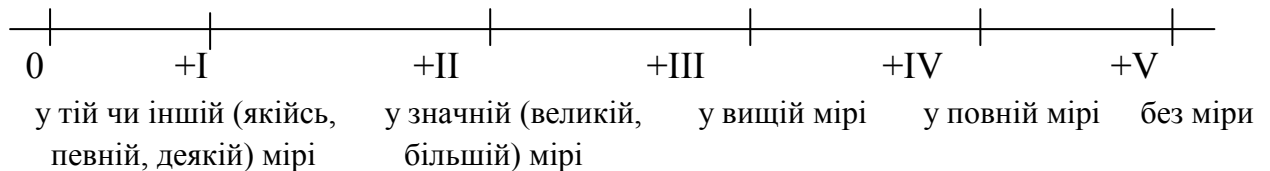
4 крок

У повній мірі – ‘цілком, повністю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 492]

5 крок

Без міри – ‘2. Уживається для підсилення; дуже, дуже сильно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 491-492]

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

Або

1 крок

Певною (якоюсь, тією чи іншою) мірою – ‘частково, трохи, все-таки’ [ФСУМ, кн. 1, с. 493]

2 крок

Великою (значною) мірою – ‘переважно, здебільшого’ [ФСУМ, кн. 1, с. 493]

3 крок

В міру – ‘1. Достатньо, скільки треба’ [ФСУМ, кн. 1, с. 493]

4 крок

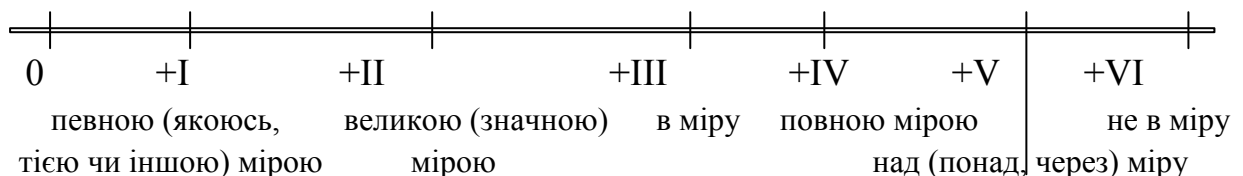
Повною мірою – ‘1. Цілком, повністю; 2. Сповна’ [ФСУМ, кн. 1, с. 493]

5 крок

Над (понад, через) міру – ‘більше, ніж треба; багато, забагато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 493]

6 крок

Не в міру – ‘більше, ніж треба; багато, забагато’ [ФСУМ, кн. 1, с. 493]

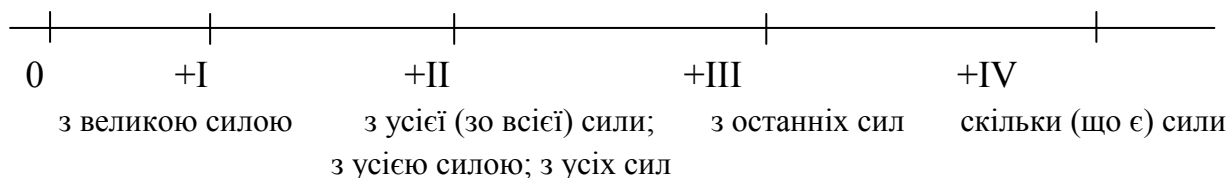
15. †3 великою силою – ‘долаючи перешкоди, докладаючи багато зусиль, із значними труднощами’ [ФСУМ, кн. 2, с. 803]

★ 3 усієї (зо всієї) сили; з усією силою; з усіх сил – ‘з максимальним

напруженням, з найбільшою інтенсивністю' [ФСУМ, кн. 2, с. 803]

★ З останніх сил – ‘з найбільшим, неймовірним напруженням’ [ФСУМ, кн. 2, с. 802]

❖ Скільки (що є) сили – ‘з максимальним напруженням’ [ФСУМ, кн. 2, с. 803]

Або

1 крок

На велику (превелику) силу – ‘із значними труднощами, дуже важко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 804]

2 крок

На повну силу – ‘з великим напруженням, з найбільшою інтенсивністю’ [ФСУМ, кн. 2, с. 804]

3 крок

Над (понад) силу – ‘1. З надзвичайно великими зусиллями’ [ФСУМ, кн. 2, с. 804]

Висновки до розділу 3

Аналіз фразеологічних одиниць на позначення градуальності засвідчив, що градуальність в сучасній українській мові репрезентована багатьма фразеологічними одиницями. Продуктивними в аналізованому матеріалі виступають ФО, які виражають вищий та найвищий ступені вияву ознаки. Менший ступінь продуктивності становлять ФО, які передають достатній ступінь вияву ознаки.

Найчисельнішою групою фразеологізмів є фразеотематична група «Людина». Антропоцентризм у фразеології – це спрямованість фразеологічних одиниць на позначення світу людини. Він пронизує усі сфери духовного, культурного, соціального життя людини. Увесь фразеологічний склад мови зосереджений навколо різноманітних характеристик людини, особистих якостей, зовнішності, психічних та емоційних станів, вчинків.

Фразеологізми на позначення відчуттів людини становлять вагому частку у досліджуваних фразеологізмах. Це пов'язано з тим, що вони позначають явища дійсності, де в центрі уваги завжди людина; вони дають змогу повніше, яскравіше передати інформацію, яку людина сприймає зовнішніми рецепторами про навколишній світ і відобразити своє відношення до нього.

ФО завжди спрямовані на суб'єкт, оскільки виникають вони не стільки для того, щоб описувати світ, а для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати і виражати до нього суб'єктивне ставлення.

Градаційна семантика найбільш характерна для дієслів на позначення психологічної діяльності, мовлення та звучання, дії, руху, які формують ядро словникового фонду дієслів із градаційним значенням.

Дослідження абстрактних, просторових, часових, кількісних фразеологізмів свідчить про багатство фразеологічного складу мови. Вони сприяють експресивному забарвленню мовлення і виражають суб'єктивну оцінку відстані, часу та ін.

Семантика образних фразеологічних одиниць зі значенням простору віддзеркалюється за допомогою семантичної моделі, що є сукупністю таких макрокомпонентів: денотативного, структурного, конотативного, культурно-національного. Основна мета фразеологізмів, які виражають значення простору в українській мові, – створити виразну, чуттєву мовну картину світу.

Багатство мови це багатство і його фразеології, тобто виразних і образних прислів'їв, оборотів, влучних і крилатих слів. Особливе значення має вивчення фразеології для вдосконалення мовної майстерності людини, для підвищення мовної культури.

ВИСНОВКИ

Фразеологізми є яскравим виразником культурно-національного коду кожного соціуму. Вони передають почуттєво-емоційну, експресивну сфери людини, звичаї, обряди, вірування, забобони, міфи. У стійких сполуках найбільшою мірою закарбований віковий досвід, етика й естетика, мудрість народу. Багатогранність історичного буття народу приховано саме у фразеології. Завдяки їм можна зобразити майже кожне з явищ дійсності не лише змістовно і виразно, а й дотепно, влучно, яскраво й оригінально, колоритно.

1. Здійснено теоретико-методологічний аналіз понять градації та градуальності. Відтак, проблемі дослідження градації, градуальності, градуальних відношень присвячені праці Л.Марчук, Т.Подуфалової, Г. Кутньої, Л.Павлюк, Ю.Ткаченко.

Зокрема, Т. Подуфалова розглядає градацію як ментальний процес і його результат та мовна градація як відбиття розумових операцій, а градуальність – це ознака градації, яка могла бути зафіксована у певний момент зміни градаційного значення, а Л.Марчук вважає, що градація виділяється у вигляді послідовно нагромаджуваних семантично близьких або семантично однотипних компонентів в напрямі поступового наростання, посилення або (значне рідше) спаду, послаблення (з відповідним наростанням або спадом інтонації) інтенсивності їхнього значення, а частіше – просто емоційно-експресивної характеристики всього висловлення.

2. Окреслено терміносистему категорії градації. Вжито терміни *градатор (сигналізатор), градосема, градуювання (крок), градуальна шкала, градуальні відношення, градуальний ряд, горизонтальна градуальна шкала, вертикальна градуальна шкала*.

Градосему тлумачимо, як елемент значення фразеологізму, який дозволяє зіставити значення різних фразеологізмів, які мають відношення до загальної ознаки. Під *градатаром* розуміємо лексичний або словотворчий засіб, що вказує на підвищення або зниження градації.

З'ясовано, що категорія градуальності ще не достатньо досліджена в українському мовознавстві і у фразеологічних одиницях, зокрема. Саме це зумовило вибір теми та наукову новизну дослідження.

Доведено, що градуальність пов'язана із виконанням градаційної функції і вказує на практичне вираження градації. Градація має ширше значення, ніж градуальність.

Градуальність як ознака градації, покладена в основу впорядкування уявлень про явища навколишнього світу та систематизації фактів мови. Виявлення комунікативно-прагматичного навантаження градації та градуальності забезпечує можливість глибокого осмислення механізмів породження і розуміння тексту, здійснення мовного впливу.

Проаналізовано зв'язок категорії градуальності з іншими мовними категоріями. Найбільше спільних ознак категорія градуальності має з категорією інтенсивності та категорією оцінки.

3. Репрезентовано різні думки мовознавців щодо терміна «фразеологізм», їхніх ознак, системних зв'язків.. Підтримуємо вузький підхід, за яким прислів'я і приказки не належать до фразеологізмів. Доречно вжитий та вміло акцентований фразеологізм здатний замінити багатослівну логічну побудову, образно узагальнити сказане, пожвавити мовлення й надати йому особливої емоційно-експресивної тональності.

Аналіз системних відношень фразеологізмів засвідчив, що фразеологічні сполуки можуть бути багатозначними й вступають в антонімні і синонімічні зв'язки.

Градуальність вказує на явище, процес зміни ознаки, форму вияву градаційної ознаки (більшу або меншу) та на фіксацію результату цього процесу на шкалі градації.

Градація є найбільш поширеним способом поєднання синонімів. Слова, пов'язані градаційним відношенням, можуть розташовуватися у двох напрямках щодо стрижневого слова – у висхідному (позитивне забарвлення) й у

спадному (негативне забарвлення). Кожен наступний член групи виражає більшу міру вияву певної характеристики, ніж попередній.

Антоніми перебувають на протилежних полюсах. Тут використано метод опозиції.

Також антоніми бувають з проміжними ступенями вияву якостей (коли між двома антонімічними поняттями розташовуються одне чи більше понять із менш вираженою інтенсивністю).

Окреслено специфіку творення фразеологічних одиниць. З'ясовано, що найбільше в українській мові дієслівних фразеологізмів. Проаналізовано думки дослідників щодо функціонування фразем у різних стилях мовлення та їхні стилістичні функції. Найбільше фразеологізмів зафіксовано у розмовно-побутовому стилі. У дослідженні звертаємо увагу на функцію синонімічного підсилення чи нагнітання ознак.

4. Укладено Словник фразеологічних антонімів із семою градуальності (додаток Б).

У Словнику проаналізовано антонімі фразеологізми із семою градуальності. Вони є простими за будовою і прозорими за внутрішньою формою. Завдання Словника полягає в тому, щоб охарактеризувати їхню семантику, показати наростання (або спадання) тієї чи іншої ознаки опорного слова, застосування цих фразеологізмів з навчальною метою. Тобто Словник дає змогу побачити градацію між самими ФО.

5. Проаналізовано різні принципи лексикографічного та ідеографічного опису. У роботі спираємось на ідеографічний опис мовознавців В. Ужченко і Д. Ужченко, які обрали таку схему класифікації ФО: синонімічні та варіантні ряди → варіантно-синонімічна група / варіантно-антонімічна група → фразеосемантичне поле → фразеотематичне поле (підгрупа) → фразеотематична група.

У дослідженні використано такий ідеографічний опис ФО: фразеосемантичне поле → фразеотематична підгрупа → фразеотематична група.

Усі фразеологізми розподілено між трьома фразеотематичними групами (ФТГ): «Людина», «Абстрактні відношення і поняття» і «Природа».

Проаналізовано 2220 фразеологізмів із семою градуальності.

Фразеотематична група «Людина» складається із фразеотематичних підгруп «Людина як жива істота», «Людина як розумна істота», «Людина як суспільна істота». ФТП «Людина як жива істота» має фразеосемантичні поля «Зовнішній вигляд», «Фізичний стан», «Психічний стан», «Рух». ФТП «Людина як розумна істота» має фразеосемантичні поля «Розум», «Характер, поведінка».

У фразеотематичній групі «Людина» нараховуємо 1462 фразеологізмів, з них – у фразеотематичній підгрупі «Людина як жива істота» – 919 фразеологізмів – у фразеосемантичному полі «Зовнішній вигляд» 99 фразем, у ФСП «Фізичний стан» – 337 фразеологізмів, у ФСП «Психічний стан» – 247, у ФСП «Рух» – 156 фразеологізмів; у фразеотематичній підгрупі «Людина як розумна істота» – 106 фразеологізмів, де у фразеосемантичному полі «Розум» 36 стійких сполук, а у ФСП «Характер, поведінка» 70 фразем; у фразеотематичній підгрупі «Людина як суспільна істота» - 605 фразеологізмів.

Фразеотематична група «Абстрактні відношення і поняття» включає фразеосемантичні поля «Простір», «Кількість», «Якість». У ФСП «Простір» налічуємо 113 фразеологізмів, у ФСП «Кількість» – 175, у ФСП «Якість» – 40 стійких сполук.

Фразеотематична група «Природа» включає 266 фразеологізмів.

Окремо виділено групу фразеологізмів, градація яких відбувається не лише у значенні, а й у самих фразеологізмах. Тут налічуємо 76 фразем.

6. Напрацьовано систему опису фразеологічних одиниць із семою градуальності.

Сему градальності знаходимо у значеннях фразеологізмів.

Поняття, які складають процес градуювання показуємо на градуальній шкалі. Це так звані «кроки». Градуальна шкала охоплює фраземи, в значенні яких наявні градатори (сигналізатори (прислівники)), які показують невисокий, середній, найвищий та граничний ступінь вияву ознаки.

У роботі використовуємо сигналізатори:

- для невисокого ступеня – *небагато, трохи, мало, ледве, майже*;
- для середнього й достатнього ступеня – *достатньо, значно, досить*.
- для високого ступеня – *дуже, зовсім, так, що*;
- для граничного (надвисокого, найвищого) ступеня – *зовсім, абсолютно, надзвичайно, надто (занадто), надмірно, безмірно, не в міру*.

Дуже часто у фразеологізмах використовуються *просторові означальні прислівники* (*близько, далеко, високо, низько, глибоко, мілко* та ін.).

Сему градуальності виділено також дієсловах, в якісних та якісно-оцінних прикметниках, прислівниках.

Процес градування – крок, від меншого до більшого, позначаємо рискою на прямій ($\rightarrow$) та римськими цифрами в порядку зростання або спадання зі знаком «+» або «-», що вказують на вектор прямої (+I, +II..., -I, -II...). Знаки «+» або «-» використовуємо для того, щоб показати антонімію між фразеологізмами, проте іноді знак «-» та вектор вліво мають фразеологізми із негативним відтінком.

Градуальна шкала показана у вигляді горизонтальної або вертикальної прямої, вектор якої направлений вліво/вправо або вгору/вниз. На вертикальній розташовані градаційні опозиції, на горизонтальній – синоніми. Інколи градуальна шкала показана у вигляді параболи для кращого наочного зображення і розуміння висхідної та спадної градації.

У дослідженні використовуємо саме стрілку, а не лінію, тому що стрілка показує зростання або спадання вияву ознаки дії.

Середина – норма – має слабе лексичне вираження, оскільки ці лексеми зазвичай є нейтральними і не виконують експресивної функції. Умовний нуль (0) – уявна точка, адже будь-який фразеологізм є експресивним.

Для кращого розуміння процесу градування (кроків), невеликі групи фразеологізмів марковано різними умовними позначеннями – $\blackstar$, $\star$, $\bigstar$, $\diamond$ відповідно до ступеня вияву ознаки.

Позначкою «✦» показано фразеологізми, які мають невисокий ступінь вияву ознаки.

Знаком «★» марковано фразеологізми, які позначають достатній ступінь вияву ознаки і вони розташовані між фраземами, які передають невисокий ступінь вияву ознаки та високий ступінь вияву ознаки – “посередині”.

Символом «✪» виділено фразеологізми, які є “на вершині” градуальної шкали та означають високий ступінь вияву ознаки дії.

Максимальний граничний ступінь вияву ознаки передають фразеологізми, які позначку «❖».

Тим чи іншим символом позначені кілька фразеологізмів, які складають так звану невелику групу (один крок). Фраземи однієї групи є синонімами. Для прикладу на градуальній шкалі беремо один будь-який фразеологізм.

Шкала градації об’єднує емоційне, оцінне, інтенсивне та соціальне поле мовця й відбиває кількісні та якісні ознаки об’єкта градації, які на основі соціальних уявлень, орієнтації щодо норми у свідомості мовця узагальнені в психологічне градаційне значення елемента шкали градації.

Фразеологічні одиниці варто вивчати не ізольовано, а в тісному зв’язку з іншими одиницями мови. Вступаючи у процесі мовлення в синтагматичні відношення, ФО виступають органічними елементами цілісної комунікативної одиниці, беруть активну участь у формуванні її змісту, надають їй особливої виразності, яскравого стилістичного забарвлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авксентьєв Л. Г. Особливості семантики фразеологічних одиниць сучасної української мови // Українська мова і література в школі. 1986. № 3. С. 29–32.
2. Авксентьєв Л. Г. Полісемія фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови // Питання фразеології східнослов'янських мов : тези респ. наук. конф. Київ : Наукова думка, 1972. С. 108–109.
3. Авксентьєв Л. Г. Про полісемію фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови // Українська мова і література в школі. 1981. № 12. С. 50–52.
4. Авксентьєв Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія : навч. посібник для філол. фак. ун-тів. 2-ге вид., допов. і перероб. Харків : Вища школа, 1988. 134 с.
5. Ажнюк Б. Англійські фразеологізми з власне іменним компонентом // Мовознавство. 1984. № 6. С. 61–65.
6. Алексахіна Т. О. Визначення фразеологізму та його властивостей // Нова філологія. 2014. № 65. С. 80–87.
7. Алефіренко М. Ф. До питання про структуру компаративних фразеологізмів української мови // Питання словотвору і граматичної структури української мови : зб. наук. ст. Дніпропетровськ. 1976. С. 43–52.
8. Алефіренко М. Ф. Проблеми фразеологічного рівня мови // Мовознавство. 1984. № 5. С. 42–47.
9. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища школа, 1987. 136 с.
10. Алефіренко М. Ф. Співвідношення синтаксичних і фразеологічних словосполучень // Українська мова і література в школі. 1989. № 3. С. 37–42.

11. Бабич Н. Д. Антонімія у фразеології східно-слов'янських мов // Українське мовознавство. 1984. № 12. С. 25–32.
12. Бабич Н. Д. Стилїстика фразеологічних одиниць // Українська мова і література в школі. 1979. № 11. С. 17–22.
13. Бабич Н. Д. Фразеологічна омонімія і полісемантизм // Українське мовознавство. Київ : Вища школа. 1980. Вип. 8. С. 113–118.
14. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови : автореф. дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.15. Київ, 1999. 32 с.
15. Баран Я. А., Зимомря М. І. Теоретичні основи фразеології. Ужгород, 1999. 176 с.
16. Баранник Д. Х. Фразеологія в усному монологічному мовленні // Питання мовної культури. Київ : Наукова думка. 1968. Вип. 2. С. 34–38.
17. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
18. Бердіна О. Методика опису семантики дієслів з градаційним компонентом в англійській мові // Одеський лінгвістичний вісник. 2016. №7. С. 19–23.
19. Бердіна О. Семантична еволюція дієслів з градаційним значенням в англійській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Запоріжжя, 2018. 24 с.
20. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ : Наукова думка. 1989. 156 с.
21. Близнюк К. Р. Аналіз опозицій як метод дослідження лексичної семантики // Граматичні студії, 2017, С.70–74. – URL: <https://jgrst.donnu.edu.ua/article/view/3525/3559>
22. Боярова Л. Г. Синонімічні відношення як один із видів семантичних зв'язків фразеологізмів // Вісник Харківського університету. 1979. № 183. Філологія. Вип. 12. С. 16–23.
23. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Київ : Радянська школа, 1955. 248 с.

- 24.Булаховський Л.А. Фразеологія : вибр. праці в 5 томах. Київ : Наукова думка. Т.1: Загальне мовознавство. С. 68–70.
- 25.Вакалюк І. В. Семантична структура фразеологічних одиниць на позначення інтенсивності дії. Записки з українського мовознавства. Одеса, 2017. Вип. 24. Т.1. С. 190–200.
- 26.Венжинович Н. Ф. Позитивна репрезентація людини у фразеологізмах української мови // Українська мова : науково-теоретичний журнал Інституту української мови НАН України. Київ. 2010. № 2. С. 33–43.
- 27.Венжинович Н. Ф. Українська фразеологічна картина світу (на матеріалі лексикографічних джерел) // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. праць. Ужгород : Говерла. 2008. Вип.12. С. 84–86.
- 28.Венжинович Н.Ф. Концептуальна й семантична репрезентація стійких словосполучень в українській мові // Українська мова : науково-теоретичний журнал Інституту української мови НАН України. Київ, 2008. № 1. С.117–124.
- 29.Висоцький А. Функціонально-синтаксичні сфери означальних прислівників в українській літературній мові // Українська мова : науково-теоретичний журнал Інституту української мови НАН України 2013. № 2. С. 29–37.
- 30.Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / ред. І. Вихованець. Київ : Університетське видавництво "Пульсари", 2004. 398 с.
- 31.Гаврилюк А. П. Метафора, її природа та роль у мові та мовленні // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія: Філологія. Педагогіка. 2013. Вип. 2. С. 29–33
- 32.Гамзюк М. В. Емотивний компонент значення у процесі створення фразеологічних одиниць (на матеріалі німецької мови) : монографія /

- Микола Васильович Гамзюк. Київ : Видавничий центр КДЛУ, 2000. 256 с.
33. Гапченко О. Фразеологічні одиниці як фрагмент національної мовної картини світу // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика. 2008. Вип. 19. С. 35–37.
34. Гаращенко О. Фразеологічні одиниці та проблеми їх класифікацій // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія «Філологічні науки». 2010. Вип. 89(3). С. 176–180.
35. Гетьман І. М. Теоретична і практична ідеографія: принципи побудови тезаурусів. Київ : Наукова думка, 1993. 186 с.
36. Груба Т. Реалізація функціонально-комунікативного підходу у процесі формування мовної особистості // Нова педагогічна думка. №3. С. 57–59.
37. Гурко М. З. Категорія інтенсивності в сучасній німецькій фразеології (на матеріалі фразеологічних одиниць групи «інтелектуальні здібності людини») : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови». Запоріжжя, 2003. 17 с.
38. Давиденко Л. Б. Синтаксичні функції і структурно-семантичні модифікації фразеологічних одиниць : дис. ... к. філол. н. : 10.02.02. Київ, 1992. 159 с.
39. Дем'яненко Н. Б. Фразеологічні одиниці як засіб вираження національного і культурного надбання народу (на матеріалі польської мови) // Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського. 2007. Серія «Філологія». Том 20 (59). №6. С. 62–66.
40. Демський М. Т. Граматичні особливості української дієслівної фразеології // Мовознавство. 1984. №2. С. 24–32.
41. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів : Просвіта, 1994. 62 с.

42. Демський М. Т. Дериваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу // Українська діалектна лексика : зб. наук. праць. Київ : Наукова думка. 1987. С. 45–61.
43. Денисенко С. Н. Мотиваційна база фразеологічної деривації // Мовознавство. 1993. № 5. С. 49–55.
44. Дерев'янка О., Тронь А. Реалізація категорії кратності у межах граничної/неграничної дії // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. 2011. №2. С. 12–16.
45. Дзюба Т. Відтворення англійських прислівників-інтенсифікаторів дії українською мовою // Наукові записки. Серія : Філологічні науки. Київ. Випуск 89 (1). С. 160–163.
46. Дідун Л. І. Втілення семантики інтенсивності у фразеологізмах з нумеративним компонентом // Лінгвостилістичні студії : наук. журн. / редкол. : С. К. Богдан (голов. ред.) та ін. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 2016. Вип. 4. С. 6–14.
47. Дідун Л. І. Інтенсивність як градуйована семантична категорія // Волинь філологічна: текст і контекст. Лінгвостилістика ХХІ ст.: Стан і перспективи. Луцьк. 2013. Вип. 15. С. 84–92.
48. Дідун Л. І. Фразеологізми із семантикою інтенсивності в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01. Київ, 2016. 21 с.
49. Дудик П. С. Видозміни у структурі розмовних фразеологізмів // Українське мовознавство : міжвід. наук. зб. 1973. Вип. 1. С. 63–71.
50. Дудик П. С. Стилістика української мови : навчальний посібник. Київ : Академія, 2005. 368 с.
51. Дюська А. П. Фразеологізми в аспекті когнітивного підходу // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2014. Вип. 37. С. 14–17.
52. Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я. 2002. №32. С. 51–53.

53. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: нариси. Київ, 2007. 262 с.
54. Жарікова Ю. В. Структурно-семантичні особливості адвербіальних фразеологізмів у новогрецькій мові // Вісник Донецького національного університету. Серія Б : Гуманітарні науки. 2014. № 1–2. С. 104–108.
55. Живіцька І. А. Мовна картина як відображення реальності // Структура і семантика мовних одиниць. Філологічні студії. Вип. 4. С. 20–25.
56. Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : монографія. Луцьк : Редакційно-видавничий відділ "Вежа" Волинського державного університету ім. Лесі Українки. 2007. 416 с. – URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/14104/1/frazeolohija_Zhujkova.pdf
57. Жуйкова М. В. Типологія ідіом в когнітивно-генетичному аспекті // Мовознавство. 2004. № 4. С. 72—80.
58. Забуранна О. В. Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української, перської, японської мов зі значенням відносного часу) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Львів, 2002. 197 с.
59. Заремська І. М. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичних досліджень // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2011. Вип. 7. С. 396–402. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2011_7_90
60. Застровський О. А. Семантико-прагматичні властивості градуальних часток сучасної німецької мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Харків, 2006. 20 с.
61. Зінченко С. Семантико-граматичні категорії якісних прикметників // Література та культура Полісся. Випуск 84. Серія "Філологічні науки" № 7. С. 72–77.

62. Івченко А. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. Харків : ФОЛІО, 1999. 304 с.
63. Ігнатенко Д. Категорія інтенсивності у фразеології // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах. Вінниця. 2015. Випуск 30. С. 5–17.
64. Ігнатенко Д. Є. Фразеологічні одиниці на позначення інтенсивності дії та стану в англійській, німецькій, російській та українській мовах : дис. канд. філол. наук : 10.02.17. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2018. 257 с.
65. Їжакевич Г. П. Стилістика фразеологічних одиниць // Сучасна українська літературна мова: Стилістика / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1973. С. 150–210.
66. Кардаш Л. В. Протиставлення з експліцитно представленим лише одним компонентом // Мовознавчий вісник. 2013. Вип. 16-17. С. 188–195.
67. Качайло К. А. Особливості семантики фразеологізмів із компонентом-назвою явища природи // Структура і семантика мовних одиниць. Серія : Філологічні студії. Вип. 7. Ч. 2. С. 44–55.
68. Качура О. В. Ступенювання ознаки предмета в семантико-функціональному аспекті // Мовознавство. 1991. №1. С. 38–42.
69. Клименко Н. Ф. Українська мова в контексті сучасної славістики : Монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ : Інститут української мови НАН України, 2019. 660 с.
70. Колеснікова І. Є. Фразеологічна мікросистема «Риси характеру людини» в українській та англійській (ідеографічний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Сімферополь, 2010. 22 с.
71. Комар Л. Суть та значення фразеологічних одиниць в іншомовному спілкуванні // Молодь і ринок. 2011. № 5 (76). С. 107–110.

72. Конобродська В. Мовні засоби градації вираження понять в обрядовому тексті // *Język ukraiński: współczesność – historia. Українська мова: сучасність – історія* / Redakcja Feliks Czyżewski, Paweł Hrycenko. Lublin. 2003. Т. 4. С. 171–182.
73. Кононенко В. І. Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) // *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 39–46.
74. Кононенко В. І. Синонімія конструкцій із порівняльними сполучниками // *Українська мова і література в школі*. 1968. № 1. С. 24–30
75. Кононенко В. І. Словесні символи в семантичній структурі фрази // *Мовознавство*. 1991. № 6. С. 30–36.
76. Кононенко В. І. Українська народна фраземіка: трансформації образу // *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 21–27
77. Конопленко Є. Г. Функціонування фразеологізмів, співвідносних з прислівником // *Українська мова і література в школі*. 1986. №1. С. 41–43.
78. Корунець І. В. Порівняльна типологія англійської та української мов : навчальний посібник. Вінниця: Нова книга, 2003. 458 с.
79. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01. Харків, 2001. 37 с.
80. Котнюк Л.Г. Выражение градуальности признака в семантике имён прилагательных со значением размера : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Киев, 1986. 23 с.
81. Коціпак М. М. Структурно-семантичні особливості фразеологічних одиниць (на матеріалі американського детективу ХХІ ст.) // *Філологічні трактати*. 2010. Т.2. №1. С. 52–56.
82. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. 464 с.

83. Краснобаєва-Чорна Ж. Ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови // Лінгвістичні студії. Випуск 22. С.289–298.
84. Краснобаєва-Чорна Ж. Сучасна концептологія: концепт життя в українській фраземіці : монографія. Донецьк : ДонНУ. 2009. 201 с.
85. Краснобаєва-Чорна Ж. Фраземіка та фраземографія в сучасній лінгвопарадигмі : підручник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів / за ред. А.П. Загнітка. Вінниця : Видавництво, 2018. 200 с.
86. Краснобаєва-Чорна Ж., Усенко О. Семантико-граматична класифікація фразеологізмів у словнику фразеологічних термінів сучасної української мови // Лінгвістичні студії. 2010. Вип. 21. С. 124–133.
87. Красуцький О. М. Особливості творення і функціонування фразеологізмів в офіційно-діловому та професійному мовленні // Професійно-прикладні дидактики. 2017. Вип. 3. С.136–141.
88. Купіна І. О. Семантична структура фразеологічних одиниць зі значенням «граничність інтенсивності дій людини» // Закарпатські філологічні студії, Вип. 13 (2020), т. 1. С. 68–72. – URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/32565/15.pdf>
89. Купіна І. Фразеологічна вербалізація семантичного поля “граничність” в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Харків, 2017. 24 с.
90. Кутня. Г. Градуальність як структурно-семантична ознака дієслівних предикатів процесу на тлі аспектуальних понять // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2012. Випуск 57. С. 54–61.
91. Куценко Л. В. Вигуківі фразеологізми в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ. 1995. 19 с.
92. Левченко О. П. Дослідження вербальних символів у лінгвокультурологічному аспекті // Культура народів Причорномор'я. 2004. № 49. Т. 1. С. 27–29.

93. Левченко О. П. Концептуальний аналіз фразеологічної символіки // Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті професора Костянтина Трофимовича. Львів : Літопис. 1998. Т. 1. С. 373–377.
94. Левченко О. П. Метафоричні принципи у фразеології (Смак – концепт і метафоричний принцип) // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. праць / Редкол.: В. І. Гончаров та ін. Київ : Товариство «Знання» України. 2003. С. 212–220.
95. Левченко О. П. Принцип зооцентризму у фразеотворенні // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. статей. Київ : КДЛУ. 2001. Вип. 5. С. 206–209.
96. Левченко О. П. Фразеологічна репрезентація світу // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. Київ 2002. С. 307–315.
97. Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 265 с.
98. Лисиченко Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти: Наукова монографія. Харків: ВГ «Основа», 2008. 272 с.
99. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Видання друге, доповнене. – Харків : ХНПУ, 2006. 150 с.
100. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу : Монографія. Харків : ВГ «Основа», 2009. 192 с.
101. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2001. 16 с.
102. Любченко Т. Семантична основа видового протиставлення // *Studia Linguistica*. 2014. Випуск 8. С. 361–364.
103. Мамчич І. П. Стилiстичне вживання фразеологічних одиниць живої народної мови в художніх творах В. Чапленка // На ниві української філології : зб. наук. праць / за заг. ред. І. С. Попової, Ю. Ф. Прадіда. Дніпропетровськ : Пороги. 2003. С. 159–171.

104. Марчук Л. М. Категорія градації в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... д-ра. філол. наук : спец. 10.02.01. Київ, 2008. 29 с.
105. Марчук Л. М. Категорія градації в сучасній українській літературній мові : дис. доктора філол. наук : 10.02.01. Київ, 2008. 355 с.
106. Марчук Л. М. Проблема умовності категорій градації (кількості та якості) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. 2011. Вип. 28. С. 274–277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2011_28_77
107. Марчук Л. М. Роль прислівників міри і ступеня у вираженні градаційного значення в українській мові // Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження і засіб навчання мови : зб. наук. доп. : у 2 т. Полтава : Освіта. 2007. С. 160–162.
108. Марчук Л. М. Семантична модель градації в сучасній українській літературній мові // Мова і культура : наук. журн. Київ : Видав. дім Дмитра Бураго. 2007. Вип. 9. т. VI (94) : Національні мови і культури в їх специфіці та перспективі. С. 38–45.
109. Марчук Л. М. Семантична модель метафоричної градації в романі Галини Вдовиченко «Тамдевін» // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. 2011. Вип. 7. С. 342–347.
110. Марчук Л.М. Прагматичний та синтагматичний аспекти ядра та периферії поля градації в сучасній українській мові // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія. Івано-Франківськ. 2007. Вип. XI-XVIII. С. 333–337.
111. Матвієнко А. М. Фразеологічні синоніми і варіанти // Українська мова і література в школі. 1965. № 8. С. 16–20
112. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. Харків : Вища школа, 1978. 231с.

113. Межжеріна Г. В. Структурна організація семантичних одиниць (поле – лексико-семантична група – слово) // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. 2002. Вип. 5. С. 114–126.
114. Митяй З. О. Лінгвістичний статус категорії інтенсивності в сучасній українській мові // Вісник Запорізького національного університету. Філологічна науки. Запоріжжя. 2018. №2. С. 40–46.
115. Митяй З. О. Семантико-функціональна специфіка префіксів прикметників на позначення ступеня вияву ознаки в сучасній українській мові // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. Запоріжжя. 2012. № 1. С. 310–317.
116. Мокієнко В. М. Варіантність як одно з джерел утворення фразеологізмів // Мовознавство. 1970. №5. С. 39–40.
117. Мокієнко В. М. Історико-етимологічний аналіз фразеології та етимологія лексики // Мовознавство. 1990. № 5. С. 3–11.
118. Мокієнко В. М. Класти зуби на полицю // Укр. мова і л-ра в шк. 1987. № 2. С. 73–75.
119. Мороз В. Я. Компонентна структура категорії експресивності // Франція та Україна: науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур : матеріали IV Міжнар. конф. Т. I. Ч. I. Дніпропетровськ. 1997. С. 92–93.
120. Мороз О. А. Семантика та структура номінативних фразеологічних одиниць з компонентом «власне ім'я» // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2011. Вип. 8. С. 353–360.
121. Найда А. М. Стійкі народні порівняння як об'єкт фразеології (семантичний і структурний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Дніпропетровськ, 2002. 23 с.

122. Неровня Н. М. Як змінюється фразеологізм // Культура слова. – Київ : Наукова думка. 1985. Вип. 29. С.64–67.
123. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. – Київ : Либідь, 1993. 768 с.
124. Норманн Б. Ю. Градация в русском языке // *Quantitat und Graduierung als kognitiv-semantische Kategorien*. Wiesbaden. 2001. С. 381–403.
125. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Абрис, 1991. 272 с.
126. Онкович Г. Фразеологізми як національно-культурний компонент українознавства // *Дивослово*. 1994. № 9. С. 12–16.
127. Павлюк Л. С. Риторика, ідеологія, персуативна комунікація. Львів : ПАІС, 2007. 168 с.
128. Паламар Л. М. Лінгводидактичні основи формування україномовної особистості. Київ : НПЦ «Київський університет», 1997. 235 с.
129. Паламар Л.М. Функціонально-комунікативний принцип формування мовної особистості : автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Київ. 1997. 45 с.
130. Панасенко А. Склад і функціонування порівняльних фразеологізмів // *Урок української*. 2005. № 5-6. С. 25–26.
131. Патен І. М. Лінгвокультурологічна специфіка фразем на позначення руху (на матеріалі української, російської, польської та англійської мов) // *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред.-упор.: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря*. Дрогобич : Посвіт. 2015. Вип. 12. С. 162–168.
132. Подуфалова Т. Когнітивно-семантичні та функціональні особливості градації в російській мові : автореф. дис. ... канд. філол.

- наук / Харківській національній педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2007. 20 с.
133. Пономарів О. Д. Теоретичні питання фразеології. Київ : Вища школа, 1987. 230 с.
134. Пономарів О. Д. Фразеологія (мовно-стилістичні поради) // Урок української. 2002. № 7. С. 22–25.
135. Прадід Ю. Ф. Засади укладання фразеологічного словника ідеографічного типу // Мовознавство. 1995. №4-5. С. 35–40.
136. Прадід Ю. Ф. Значення фразеологізму та його тлумачення в словнику (на матеріалі іменникових фразеологізмів) // У царині лінгвістики і права. Сімферополь : Еліньо. 2006. С. 76–80.
137. Прадід Ю. Ф. Історія української фразеографії // Мовознавство. 2012. № 1. С. 31–39.
138. Прадід Ю. Ф. Національно-культурні особливості українських і російських фразеологічних одиниць // Культура народів Причорномор'я. 2003. № 37. С. 11–15.
139. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія: Проблематика досліджень : монографія. Київ : Сімферополь, 1997. 252 с.
140. Редін П. О. Проблема ідеографічного опису фразеологізмів // Лінгвістичні дослідження. 2018. Вип. 49. С. 55–58.
141. Розгов В. В. Фразеологізми сучасної української мови: проблемні аспекти // Актуальні проблеми філології та перекладознавства. 2015. Випуск дев'ятий. С. 148–153.
142. Романюк С. А. Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові. Варшава, 2012. 225 с.
143. Савчук К. Ю. Фразеологічна картина світу як культурний код нації (на прикладі американських фразеологічних одиниць) // Нова філологія. 2012. № 54. С. 108–110.
144. Сагата Ю. І. Соціолінгвістичні та корпусні методи дослідження інноваційних процесів у фразеології (на прикладі польських

- фразеологізмів з компонентом-назвою тварини) // Наукові записки. Серія «Філологічна». 2012. Вип. 67. С. 80–84.
145. Самойлович Л. В. Традиції та обряди народу як джерело виникнення фразеологізмів // Лінгвістика : зб. наук. праць. Луганськ : Альма-матер. 2005. №2 (5). С. 82–87
146. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). Київ; Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
147. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
148. Семотюк О. Сучасні технології лінгвістичних досліджень. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. 152 с.
149. Скрипник Л. Г. Від дошки до дошки : із скарбів фразеології // Українська мова та література в школі. 1980. № 6. С. 72–76.
150. Скрипник Л. Г. З таємниць фразеології // Мовознавство. 1968. №2. С. 75–76.
151. Скрипник Л. Г. Розвиток полісемії у фразеологічній системі української мови // Мовознавство. 1972. № 3. С. 3–12.
152. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ : Наукова думка, 1973. 279 с.
153. Соловець Л. О. Джерела фразеологізмів етнокультурознавчого змісту // Українська література в загальноосвітній школі. 2004. №8. С. 52–56.
154. Спільник Т. Висхідний і спадний різновиди градаційного відношення в семантичній структурі складних синтаксичних конструкцій // *Studia methodologica*, No. 40. 2015. URL <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6379/1/spilnyk.pdf>
155. Спільник Т. Значення градації в аспекті комунікативної перспективи висловлення // *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 32. С. 229–231.

156. Спільник Т. М. Градаційне відношення в структурі складних сполучникових конструкцій сучасної української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2004. 19 с.
157. Степаненко М. І. Прикметник ово-прислівникові словосполучення в
158. Супрун А. П. Семантико-стилістичні особливості фразеологічних одиниць : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 1999. 19 с.
159. Тарануха Т. Структурно-семантичні та граматичні характеристики субстантивних фразеологічних одиниць на позначення рис характеру людини в українській та німецькій мовах // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство). 2015. Вип. 21. С. 385–390.
160. Теклюк В. Я. Українська фразеологія: деякі питання теорії // ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія філологія. В. 1999. № 1. С. 33–37.
161. Тепляков І. Фразеологічна семантика (на основі деяких слов'янських мов) // Проблеми слов'янознавства. 2005. Вип. 55. С.156–163.
162. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. Київ, 2004. 272 с.
163. Ткаченко Ю. В. Градаційні опозиції дієслів // Структура і семантика мовних одиниць. Філологічні студії . Вип. 7. С. 147–158.
164. Ткаченко Ю. В. Дієслівна вербалізація градуальної семантики в сучасній українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2016. 226 с.
165. Ткаченко Ю. В. Прислівник як засіб вираження гра дуальних значень дієслів на синтагматичному рівні // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. 2015. Випуск 12. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов. С. 166–174.

166. Тодорова Н. Ю. Фразеологічні одиниці просторової семантики в українській та англійських мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.07. Львів, 2018. 244 с.
167. Удовиченко Г. М. Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів // Українська мова і література в школі. Київ. 1965. № 2. С. 20–24.
168. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській мові. – Київ : Наукова думка, 1968. 227 с.
169. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку з внутрішньою формою слова // Мовознавство. 1993. № 3. С. 23–30.
170. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму. Київ : Радянська школа, 1988. 278 с.
171. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2003. 362 с.
172. Ужченко В. Д. Фразеологічні словники як зібрання фонової інформації // Лінгвістика : зб. наук. праць. Луганськ : Альма-матер 2006. № 4 (10). С. 47–56.
173. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. Харків : Основа, 1990. 166 с.
174. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 494 с.
175. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови. Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Луганськ : Альма-матер, 2005. 400 с.
176. Ужченко Т. Г. Значення фразеологізму. Походження будова фразеологізмів // Дидактичний матеріал з української мови. Лексика і фразеологія. Київ : Либідь. 1995. С. 184–218.
- українській мові (синтаксичний і семантичний аналіз) // Українське мовознавство. 1991. Вип. 18. С. 59–65.

177. Устенко Л. Ф. Особливості функціонування фразеологічних одиниць у різних стилях української мови // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Мовознавство. Філологічні науки. 2011. С. 40–44.
178. Філь Г. Національно-культурна конотація фразеологічних одиниць української мови // Рідне слово в етнокультурному вимірі. 2012. С. 267–271.
179. Чабаненко В.А. Стилiстичне увиразнення фразеологiзмiв [Вивчення в школі] // Українська мова і література в школі. 1981. №9. С. 60–62.
180. Шевченко О. Ф. Именные сочетания-интенсификаторы качественного признака (на мат. совр. англ. яз.) : автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Київ, 1978. 22 с.
181. Школяренко В. І. Розвиток багатозначності фразеологічних одиниць (на матеріалі фразеосемантичного поля «розумова діяльність») // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Полтава. 2001. Вип. 4–5. С. 235–243.
182. Школяренко В. І. Становлення фразеологічної картини світу німецької мови (на матеріалі писемних пам'яток УІІ – ХУІІ ст.). Суми, 2008. 316 с.
183. Шостак К. А. Етнолінгвістичний аспект вивчення фразеологізмів української мови // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство). 2014. Випуск 6. С. 227–233.
184. Юрченко О. С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови (кінець ХVІІІ — поч. ХІХ ст.). Харків : Вища школа, 1984. 208 с.
185. Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови // Мовознавство. 1983. №5. С. 23–32.
186. Arystoteles: Zoologia, VII, 583. W: Arystoteles: Dzieła wszystkie. T. 3. Tłum. P. Siwek. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003 : 514.

187. Lewicki A. M., 1987, Problemy opracowania słownika frazeologicznego, [w:] A. M. Lewicki, A. A. Pajdzińska, B. Rejakowa, *Z zagadnień frazeologii*, Warszawa: PWN, s. 5–38.
188. Lewicki A. M., Pajdzińska A., 2001, *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 315-334.
189. Madeja A., 2007, Co należy wiedzieć, chcąc uczyć cudzoziemców frazeologii?, [w:] *Sztuka czy rzemiosło? Nauczyć Polski i polskiego*, red. A. Achteplik, J. Tambor, Katowice: Wydawnictwo Gnome, s. 71–78.
190. Mlacek J., 1975, Z problematyki slovenskey frazeologickej terminologie, „Kultura Słowa”, t. 10, s. 329-332.
191. Nowakowska A., 2003, Człowiek jako zwierzę. Sfrazologizowane porównania doczasownikowe na podstawie Słownika frazeologicznego języka polskiego, „Język a Kultura”, t. 15: Opozycja homo – animal w języku i kulturze, red. A. Dąbrowska, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 97–102.
192. Sapir Edward. Gradacja: Studium z semantyki [w:] *Semantyka i słownik*, red. A. Wierzbicka, 1972. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
193. Szerszunowicz J. Elementy komparatystyki w kształceniu językowym, [w:] *Z problematyki kształcenia językowego*, t. 3, red. P. Wróblewski, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008. s. 125–151.
194. Szerszunowicz J. Stylistyczna polisemia frazeologizmów w ujęciu konfrontatywnym, [w:] *Styl a semantyka*, red. I. Szczepankowska, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008. s. 369–377.

Словники

195. Деркач П. Короткий словник синонімів української мови / передмова д-ра філол. наук Л. Полюги. Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. 208 с.
196. Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови. Київ, 2001. 284 с.

197. Коломієць М.П., Регушевський Є.С. Словник фразеологічних синонімів / за ред. В.О.Винника. Київ : Рад. школа, 1988. 200 с.
198. Космеда Т. А. Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів'я та приказки [Текст] / Тетяна Космеда, Олена Гоменюк, Тетяна Осіпова ; [за заг. ред. Т. А. Космеди] ; Ун-т ім. Адама Міцкевича в Познані, Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. - Харків ; Познань ; Дрогобич : Коло, 2017. 407 с.
199. Краснобаєва-Чорна Ж. В., Боровик А. В. Сучасна українська фразеографія : довідник. Донецьк : ДонНУ, 2011. 93 с.
200. Словник градаційної лексики сучасної української літературної мови. Кам'янець-Подільський : Буйницький О.А., 2009. 100 с.
201. Словник стійких народних порівнянь / уклад. : О. С. Юрченко, А. О. Івченко. Харків : Основа, 1993. 176 с
202. Словник української мови: в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
203. Універсальний словник української мови / авт. уклад. Куньч З. Й. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2017. 848 с.
204. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. 833 с.
205. Фразеологічний словник української мови : у 2 т. / за ред. Г. М. Удовиченка. Київ, 1984. 210 с.
206. Фразеологічний словник української мови : книга 1, друге видання / Укладачі: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець. Київ : Наук. думка, 1999. 1–528 с.
207. Фразеологічний словник української мови : книга 2, друге видання / Укладачі: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець. Київ : Наук. думка, 1999. 529–980 с.

208. Bańko M., 2004, Słownik porównań, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
209. Skorupka S., 1987, Słownik frazeologiczny języka polskiego, t. 1–2, Warszawa: Wiedza Powszechna.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список праць у наукових фахових виданнях України

1. Сціра М. Вияви семантики граничності в одиницях фразеологічного рівня. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2019. Випуск 68. С. 319–327.

<http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/philology/article/view/9043>

2. Сціра М. А. Фразеологізми у навчанні української мови як іноземної: системність та доцільність. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Випуск 13. 2017. С. 224–213.

<http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/ukrinos/article/view/2000>

3. Сціра М. А. Градуальність у фразеологізмах з онімним компонентом. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2019. Випуск 74. Ч.ІІ. С. 345–350.

<http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/philology/article/view/10344>

4. Сціра М. А. Фразеологічні засоби вираження категорії градуальності. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Випуск 14. 2019. С.190–196

<http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/ukrinos/article/view/2733>

Статті в закордонних наукових періодичних виданнях:

5. Сціра М. А. Фразеологізми як об'єкт вивчення в іншомовній аудиторії (доцільність використання і критерії добору). Часопис «Studia Ukrainica Posnanensia». VII/2. С.157–166 (Польща, Познань, 2018).

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/sup/article/view/23731>

Додаткові публікації:

6. Сціра М. А. Мультимедійні технології в навчанні фразеологізмів у курсі української мови як іноземної // Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційні ініціативи організації навчання іноземних здобувачів вищої освіти». Харків. 2020. С.135–139.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Положення й результати дослідження обговорено на науково-методичних семінарах та щорічних звітних конференціях кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2017–2020 рр.).

Матеріали дисертації були представлені в доповідях на:

1) XXVI Щорічній науковій франківській конференції (Львів, 23 жовтня 2015 р., очна форма участі);

2) Міжнародних наукових конференціях «Теорія і практика викладання української мови як іноземної» (19–20 жовтня 2017 р., 7–8 травня 2019 р., Львів, очна форма участі);

3) IV міжнародній науковій конференції «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» (Познань (Польща), 25–27 жовтня 2018 р., очна форма участі);

4) Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Теоретичні та практичні проблеми мовної підготовки іноземців в аспекті міжнародної комунікації» (16 травня 2019 р., Одеса, заочна форма участі);

5) Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні ініціативи організації навчання іноземних здобувачів вищої освіти» (Харків, 15 квітня 2020 р., заочна форма участі).

Додаток Б

Словник фразеологічних антонімів із семою градуальності

Фразеологічними антонімами називаються фразеологізми з протилежними конкретними і спільними загальними значеннями та з однорідною категоріально-граматичною характеристикою. Фразеологічна антонімія – це протиставлення значень фразеологізмів при їх семантичній спільності.

У Словнику досліджуються антонімічні фразеологізми із семою градуальності. Завдання Словника полягає в тому, щоб охарактеризувати семантику фразеологізмів, показати наростання (або спадання) тієї чи іншої ознаки опорного слова, застосування цих фразеологізмів з навчальною метою.

Словник складають 17 фразеологічних антонімічних пар, як налічують 90 стійких сполук.

Фразеологізми пов'язані з лексико-комунікативною темою. Це дозволить полегшити й зробити більш ефективним процес розуміння, запам'ятовування та практичного застосування фразем у звичних ситуаціях.

Ступінь вияву ознаки дії реалізується через лексичні одиниці (прислівники міри і ступеня). Функційне значення таких елементів – указівка на ступінь величини ознаки чи міру її вияву: невисоку (низьку), середню, високу, найвищу (межову, або граничну).

Будова словника

Структура словникової статті включає:

- 1) алфавітний покажчик;
- 2) антонімічні опорні слова;
- 3) фразеологічні антоніми із семою градуальності у порядку зростання чи спадання;
- 4) тлумачення кожного із компонентів рядка;
- 5) синоніми фразеологічних антонімів.

Наприклад:

гарний / негарний

1. Очі відбирає – 1. Хто-небудь вродливий, гарний [ФСУМ, кн. 1, с. 114] (... *Он яка струнка та строга. Сукня на ній синя, шовкова – очі відирає, черевики лаковані, хоч видивляйся, як у дзеркало...*) [Микола Щепенко. Два постріли. С. 64])
  2. Як картина – хто-небудь дуже гарний, вродливий [ФСУМ, кн. 1, с. 365]
Синонім: як (мов, ніби) намальований (Йде, бувало, улицею який – як картина! Так би на його все й дивилася, нікуди очей не зводила.... (- *Гарний як картина! Чоло високе, брови високі, подумала Навроцька* [Іван Нечуй-Левицький. Над Чорним морем. Львів, 1891. 279 с. 206 с.])
- ↓
1. Ні з плечей, ні з очей – зовні непривабливий, непоказний (про людину) [ФСУМ, кн. 2, с. 646] (*Хоч хлопець і був ні з плечей, ні з очей, але всі його любили за його лагідну вдачу.* [З газети]).
Синонім: ні з лиця, ні з росту.
  2. І глянути гидко – дуже поганий [ФСУМ, кн. 1, с. 174] (- *Або милуй та цілуй якусь товсту морду, що й глянути гидко, сказала Мурашкова: це теж світлий рай!*) [Іван Нечуй-Левицький. Над Чорним морем. Львів, 1891. 279 с. 12 с.]

1. близько / далеко

1. За два кроки; за десять кроків – зовсім недалеко, на невеликій відстані [ФСУМ, кн. 1, с. 401] (...Через декілька років я вийшла заміж, і після того, як дуже коротко пожила за два кроки від автовокзалу на Стрийській, аж до 2002 року жила в гуртожитку на Таджицькій... [То є Львів. Колекція міських історій : упорядник Мар'яна Савка. Львів : Видавництво Старого Лева. 2017. 240 с. с. 86]).

Синонім: не за морями.

2. Дістати рукою – дуже близько [ФСУМ, кн. 1, с. 249] (*За Мстислава Чернигів став столицею лівобічної Русі, як Київ правобічної; пам'яткою по ній лишилася церква свв. Спаса, розпочата ним і виведена над землею «як можна було дістати рукою на коні»...* [Михайло Грушевський. Істрія України-Руси : XI-XIII в. Т. 2. с. 249]).

Синоніми: під (перед) самим носом; за плечима; перед очима; рукою подати.

1. На відстані гарматного пострілу – досить далеко [ФСУМ, кн. 1, с. 126] (*Татари в'южились на відстані гарматного пострілу* [Юрій Мушкетик. Яса. Т. 2. Харків : Фоліо. 2012. 429 с. с. 238]).
2. Як куцому до зайця + далеко – дуже далеко, зовсім недоступно [ФСУМ, кн. 1, с. 407] (*А нам далеко тепер до гімназій, як куцому до зайця* [Іван Нечуй-Левицький. Зібрання творів. Т. 7. 1966. с. 281]).

Синоніми: аж геть; не близький (далекий, такий) світ; [і] за синім морем.

2. журитися / радіти

1. Опустити/опускати голову – зажуритися [ФСУМ, кн. 2, с. 588] (... *Суворий погляд директора примусив Юрка ще нижче опустити голову. Перемінався з ноги на ногу. Що сказати? Сказати правду – значить, гірко доведеться...* [Василь Ковач. Доля : роман. – Вид-во : Карпатська вежа . 2002. 227 с. с. 190]).
2. Як за стіну засунутися – дуже посмутніти, зажуритися [ФСУМ, кн. 1, с. 318] (*Вийшла заміж – як за стінку засунулась: змарніла, зв'яла, моя рибочка* [Марко Вовчок. Твори. Т. І. К. : Наукова думка. 1955. с. 39]).
3. Вішати/повісити голову – журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачати надію, зневірюючись у чомусь [ФСУМ, кн. 1, с. 134] (... *Сто раз правий був Микола Віталійович, коли у найтяжчі хвилини свого життя говорив: «Нічого вішати голову. Все, що в на Україні здоровее, сильне ...»* [Остап Лисенко. Спогади про батька. – Вид-во : Музична Україна. 1991. 364 с. с. 349]).

1. [Аж (наче, неначе)] світ [вгору] піднявся – у кого-небудь поліпшився настрої, моральний стан [ФСУМ, кн. 2, с. 782] (*Він не зогледів, що я тут, коло хатніх дверей ховаюсь поза дубом, а мені вже байдуже, що я по пояс мокрий, — я за ним у хату.*

Тітка Мокрина і Катря стрепенулись, аж не дихають, дожидають, що він скаже.

Сам батько, що по йому не дуже то пізнати, чи йому холодно, чи тепло, і той ніби трохи блисконув очима.

А Максим поздрастувався, усіда на лавці та й каже:

— Оце уступив до вас трохи відпочити.

І такий якийсь він... не походить на того, що сидів тут позавчора, білий та понурий, схиливши голову; наче світ йому угору піднявся... [Марко Вовчок. Твори. Т. 6. К. : Наукова думка. 1964. с. 263]).

2. Вибрикувати гопки – дуже радіти [ФСУМ, кн. 1, с. 81] (*– Півтора то й півтора ... хай вибрикує ваш хлопчик гопки!* [Олександр Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця : український химерний оман з народних уст. Київ : Радянський письменник. 1958. 545 с. с. 243]).
3. Мов собака, який зірвався з цепу + радіти – дуже, нестримно [ФСУМ, кн. 2, с. 838] (*... і дрібнобуржуазна особиста природа , і радість ... мов собака , який зірвався з цепу, щиро вірячи, що вже всі люди брати ...* [Олександр Довженко. Зачарована Десна. Вид-во худ. літ «Дніпро». 1969. 581 с. с. 571]).

3. дурний / розумний

1. Без голови – не здатний добре мислити, нерозумний, некмітливий [ФСУМ, кн. 1, с. 184] (... *Голова керує людиною і наказує ногам, кудий йти, а без голови ноги дурні і нічого не знають...* [Ганна Черінь. Хитра макітра : збірка гуморесок. Вид-во : Український золотий хрест. 1973. 319 с. с. 28]).

Синонім: лобом неширокий.

2. Порожньо у голові (у лобі) – 2. Хто-небудь дуже нерозумний, нетямущий [ФСУМ, кн. 2, с. 677] (*У голові було напрочуд порожньо. Затулити голву. Дихати...* [Наталія Матолінець. Керамічні серця. Вид-во Vivat. 395 с.]).
3. Аж світиться + дурний – надзвичайно, дуже [ФСУМ, кн. 2, с. 787] (– *Ото дурний, аж світиться! Та воно ж не живе, а мідне! – підбадьорив Пинтя кума...* [Олександр Гаврош. Розбійник Пинтя у заклятому місті. К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 2013. 281 с. с. 86]).

1. З головою – 1. Здатний добре мислити, розумний, кмітливий [ФСУМ, кн. 1, с. 185] (*Видимо, козак з головою, хоч на прізвище Гуляй-день, а щоб гуляти любтв, того не видно* [Рибак]).
Антонім: без голови
2. Світла (ясна) голова – 1. Дуже розумна людина [ФСУМ, кн. 1, с. 184] (*У цього чоловіка світла голова і добре, чуйне серце...* [Р. Федорів. Вишневі заграви. Львів : Каменяр. 1972. 216 с. с. 131]).
3. Як (мов, ніби, наче) всі розуми поїсти – уживається для підсилення ознаки у значенні дуже, надто, занадто [ФСУМ, кн. 2, с. 663] (*Ну біс, він, скажемо, на цей бік дурненькі, а наші – такі вже розумні, наче всі розуми поїли, – чи ж тими цяцечками не хапаються?...* [Марко Вовчок. Твори. – К. : Наукова думка. 1964. Т. 6. с. 234]).

4.жити добре / жити погано

1. Жити можна – що-небудь мінімально задовольняє [ФСУМ, кн. 1, с. 294] (– *Ну що-ж, не погано я влаштувавсь? Нічого? Можна жити? – Можна, але ж...* [Твори Василя Чайченка. Т. 1. Львів. 1892. 207 с. с. 122]).
2. Ситий і вкритий – забезпечений усім необхідним для існування – їжею, одягом, житлом [ФСУМ, кн. 2, с. 807] (*Наш брат увечь вік ходив ситий і вкритий* [С. Шанич, О. Дей, М. Пазяк. Народні оповідання. Усна народна творчість. Т. 18. К. : Наукова думка. 1983. 501 с. с. 258]).
3. На всю губу – 2. + жити, пожити – дуже добре, розкішно, багато, без ніяких обмежень [ФСУМ, кн. 1, с. 201] (*Минув час, сотник Горбуша повернувся у ці місця і купив цю землю, заклав маєток, збудував палац. І став жити на всю губу* [Всеволод Нестайко. Тореадори з Васюківки : вибрані твори. Вид-во Веселка. 1980. 485 с. с. 357]).

Синоніми: купатися в золоті (в розкошах, в розкоші); як (мов, ніби) у меду; як мед пити.

1. Не з медом – 1. Нелегко, погано комусь живеться; 2. + живеться, доводиться – скрутно, тяжко комусь [ФСУМ, кн. 1, с. 482] (*І от з'ясовується, що життя в нього — не мед: він змушений був покинути рідний Ольстер, оскільки йому, протестантові з діда-прадіда, нестерпно важко було...* [Андрій Бондар. Ласощі для Медора. Львів : Видавництво Старого Лева. 2021. 272 с. с. 68]).
2. Перебиватися з копійки на копійку – жити дуже бідно, терпіти нестатки (перебиватися з хліба на воду, зводити кінці) [ФСУМ, кн. 2, с. 612] (*Тато дивився на мене зажурено: от Ганьця колись, якби була послухала, мала би нині чистий спокій, не перебивалася б з копійки на копійку на тій своїй роботі...* [Марія Кривенко. Дорога опівдні. Львів : Видавництво Старого Лева. 2017. 352 с. с. 159]).

3. Як голому в терну + добре – уживається для вираження повного заперечення змісту слова добре; зовсім не (хочеться) [ФСУМ, кн. 1, с. 187] (*Який розквіт? ... коли сорочку воші з'їли, і щоб завжди йому було добре, як голому в терну, щоб голому грибку маслянку і розбій був не страшний* [Євген Гуцало. Твори: романи. Вид-во : Дніпро. 1996. с. 452]).

5.іти швидко / іти повільно

1. Показувати/показати п'ятки – швидко йти геть, тікати [ФСУМ, кн. 2, с. 665] (*Тут тільки прискочила наша кавалерія, підоспіла ї піхота ї примусила ворога показати п'ятки* [Березіль: літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України. 1991. с. 136]).
2. Конем не доженеш (не догнати) + тікати, бігти – дуже швидко [ФСУМ, кн. 1, с. 258] (*І сина держать коло неї, щоб не влізнув, бо знало все село, що його ї конем не доженеш* [Пантелеймон Куліш. Українські оповідання. Львів. 1904. 151 с. с. 24]).

Синоніми: як вітер; летіти / полетіти вітром (як вітер); без оглядки (без огляду); аж спотикатися; [Як (мов, ніби)] на крилах.

1. Нога за ногою – повільно, неквапливо, ледве-ледве [ФСУМ, кн. 2, с. 553] (*Ступав нога за ногою, брів через моє дитинство, яке вривалося в моє горе, як весняна вода у висохле озеро...* [Юрій Мушкетик. Гетьманський скарб. Харків : Фоліо. 2006. 415 с. с. 117]).
2. Як (мов, ніби) черепаха – дуже повільно, незграбно [ФСУМ, кн. 2, с. 946] (*Дозорцям здавалося, що Овсень повзе мов черепаха, що він так і не встигне дістатися до пагорба — купальники випередять його і вилізуть на берег раніше...* [Віталій М. Кулаковський. Володимир Мономах: історичний роман. Вид-во: Український письменник. 1992. 313 с. с. 228]).

Синоніми: крок за кроком; як волами; як (мов, ніби, наче) три дні (тиждень) [хліба] не їв; як (мов, ніби) [той] слимак.

6.любити / ненавидіти (перестати любити)

1. Запалилося серце – кого-небудь охопило сильне почуття (кохання, ненависті) [ФСУМ, кн. 2, с. 793] (*Зате челядь знала красу лісу у неділю пісня до ночі лунала по усьому лісі, та не одне, мабуть, серце запалилося у тім лісі коханням.* [Микола Стороженко. З мого життя. К. : Либідь. 2005. 428 с. с. 103]).
2. Як свою душу + любити – дуже, до самозабуття [ФСУМ, кн. 1, с. 287] («*Не ховайсь од мене, серденько*», каже Петро. «*Будь мені за рідну сестру. Не судив нам Бог жить із тобою, нехай отдають тебе за иншого, а я до віку не перстану тебе любити, як свою душу*» [Твори Пантелеймона Куліша: повісті і оповідання. Т. 5. Львів : Просвіта. 1910. 560 с. с. 130]).
3. Не чути серденька – дуже кохати кого-небудь [ФСУМ, кн. 2, с. 959] (*Через місяць, як вернувся з Січі, я так закохався в сестру, що душі в собі не чув, і вона, бідна, не дивилась на мене як на брата...* [Олекса Стороженко. Твори. Т. 1. 1957. с. 350]).

Синонім: душі [в собі] не чути

1. Серце прохоллоло (охололо) – у кого-небудь зменшилася сила вияву якохось почуттів (кохання, ненависті) [ФСУМ, кн. 2, с. 796] (*В Ліди серце охоллоло й спинилось на одну мить. Вона зблідла на виду, аж пополотніла.* [Іван Нечуй-Левицький. Зібрання творів. Т. 8. 1967. с. 416]).
2. Викинути зі свого серця – перестати любити кого-небудь [ФСУМ, кн. 1, с. 91] (*Хіба я винна, що не можу зразу викинуть із свого серця...* [Володимир Панченко. Будинок з химерами: творчість Володимира Винниченка 1900-1920 рр. у європейському літературному контексті. 1998. 271 с. с. 70]).
3. Ненавистю дихати – до краю ненавидіти кого-небудь [ФСУМ, кн. 1, с. 240] (*Можна дратувати людей, кидати їм злі слова, дихати ненавистю, а можна радувати, звеселяти серця, сподіваючись на добро...* [Павло Загребельний. Роксолана. Вид-во : Радянський письменник. 1980. 583 с. с. 70]).

7. мовчазний / балакучий

1. Скупий на слова (на слово, на мову, у мові) – 1. Який не любить багато говорити; небагатослівний, небалакучий (про людину) [ФСУМ, кн. 2, с. 822] (*Був скупий на слова, стареча балакливість обминула його; на неї хворіють люди марнославні...* [Юрій Мушкетик. Яса. Т. 1. Харків : Фоліо. 2012. 414 с. с. 273])
2. І слова не почуєш – хто-небудь дуже мовчазний, сором'язливий, неговіркий [ФСУМ, кн. 2, с. 685] (– *Е, ні, так діло не піде. Так більше ти від мене і слова не почуєш* [Юрій Кочерга. На голубі ймежі під Волопасом: повість. Вид-во : Молодь. 1980. 207 с. с. 143]).

Синонім: не видавши слова.

1. Хапкий на мову – красномовний, вправний у розмові; який вміє багато й швидко говорити (син.: проворний на язик) [ФСУМ, кн. 2, с. 920] (*Ой, Микито, Вовк могучий,
А хоч хитрий ти та рвучий
І проворний на язик,
То все ж легко бути може,
Що пропадеш ти, небоже.
Жартувати Вовк не звик!* [Іван Франко. Зібрання творів в п'ятдесяти томах: поезія. Т. 4. К. : Наукова думка. 1976. с. 159]).
  2. Довгий язик – 1. Хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого [ФСУМ, кн. 2, с. 975] (– *Гляди, щоб твій довгий язик не зашкодив твої ніжній шиї! – тихо мовив владика...* [Валентин Чемерис. Ольвія: роман. Харків : Фоліо. 2008. 412 с. с. 242]).
- Синонім: язик без кісток.

8. плакати / сміятися

1. Тремтять сльози на очах – хто-небудь готовий заплакати [ФСУМ, кн. 2, с. 831] (*Оришка узяла хустку, стромляє міні за пояс, а руки дрожать, сльози тремтять на очах...* [Олекса Стороженко. Оповідання. Львів. 1905. 144 с. с. 100]).
  2. Пускати/пустити сльозу (сльози) – 1. Плакати [ФСУМ, кн. 2, с. 720] (*Арсен пригонув хлопця, що здригався від плачу. Хотів сказати йому втішне слово і знову не зміг. Щось болючо-терпке здушило зашморгом горло. Стримувався, щоб і собі не пустити сльозу...* [Володимир Малик. Таємний посол. Тетралогія. Харків : Фоліо. 2008. 412 с. с. 32]).
  3. Давати / дати волю сльозам – нестримно плакати, ридати [ФСУМ, кн. 1, с. 204] (*Ображена Наталя вийшла з аудиторії в коридор, забилася в якийсь закуток і готова була дати волю сльозам, але стрималася, бо помітила свого однокурсника ...* [Микола Мачківський. Дві вежі червленої: роман-життєпис. Вид-во : Поділля. 2005. 446 с. с. 152]).
- ↓
1. Обтерти сльози (очі) – заспокоїти, втішити кого-небудь; повернути комусь радість [ФСУМ, кн. 2, с. 576] (*Директор поклав руку Хавчакові на стрижену голову, шморгнув носом і спробував обтерти сльози хустинкою...* [Юрій Смолич. Твори: Дитинство. Наші тайни. Вісімнадцятилітні. Вид-во худ. літ «Дніпро». 1971. с. 330]).
  2. Лупити / полупити зуби – 1. Сміятися, реготати [ФСУМ, кн. 1, с. 450] (... *а, може, його прогнали оці хлопці, що, здається, прагнули одного – полупити зайвий раз зуби та позбиткуватися над новеньким...* [Юрій Збанацький. Кирилові острови. 1973. 490 с. с. 80]).
  3. [аж] лягати [покотом] (падати) / [аж] лягти [покотом] від сміху (зі сміху, з реготу) – дуже сміятися, реготати [ФСУМ, кн. 1, с. 454] (... *Коли б мертвий чув, як вона баляси точить, то і той би розреготався, не то вже живий, що так і лягають від сміху, де вона у бесіді...* [Григорій Квітка-Основ'яненко.

Конотопська відьма. Вибрані твори. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2011. 384 с. с. 54]).

9.мало / багато

1. Не гурт – мало [ФСУМ, кн. 1, с. 202] (*Ми досі дуже мало знали про поета. Те, що подав у «Зорі» 1886-го року Одессит, долучивши три листи Руданського до Ковальова, – от і все, що ми знаємо, бо з дрібненької заміточки Бориса Познанського довідатись можна не гурт...* [Житє і слово // Вістник літератури, історії і фольклору. Т. 4. Львів : З друкарні Інститута Ставропігійського. 1895. 488 с. с. 266]).
2. Як (мов, ніби) кіт наплакав – дуже мало, зовсім незначна кількість [ФСУМ, кн. 1, с. 378] (– *Е, тільки того зарібку як кіт наплакав...* [Іван Франко. Украдене щастя. Харків : Фоліо. 2011. 639 с. с. 548]).
Синоніми: на макове зерно; і котові на сльози нема; із заячий хвіст; на (по) пальцях (можна, легко) перелічити (порахувати).
3. Як у голомозого чуприни + багато – уживається для вираження повного заперечення змісту слова багато; зовсім не (багато) [ФСУМ, кн. 1, с. 187] (... *Видно, зовсім хана тобі, Хомо, коли в тебе тями так багацько, як у голомозого чуприни.* [Євген Гуцало. Позичений чоловік. Приватне життя феномена: роман-диалогія. К. : Радянський письменник. 1982. 709 с. с. 179]).

1. Не лічбою – багато кого-, чого-небудь; у великій кількості [ФСУМ, кн. 1, с. 442]
*(Де багато ще не сила,
Дужість міряй не лічбою;
Перевага там, де сміла
Сила духа в правім бою.* [Борис Грінченко. Дзвоник. Вид-во : Веселка. 1969. 162 с. с. 38]).
Синонім: [Як] повна чаша

2. Не (можна) перелічити – дуже велика кількість кого-, чого-небудь [ФСУМ, кн. 2, с. 619] (*Не можна перелічити всіх випробувань, які несе людям війна.* [Трофим Прошак. Марсове поле: роман. Вид-во : Каменяр. 1973. 222 с. с. 97]).

Синоніми: повна хата; ложкою не поїсти; не лічити / не злічити; видимо і невидимо; рук не вистачить; по [саме] горло; як маку; повна торба; по [саму (самісіньку)] шию; ні (не) зміряти (змірити), ні (не) злічити; нема (немає) ліку (числа); нема кінця-краю.

3. Без числа – дуже багато, сильно, незмірно [ФСУМ, кн. 2, с. 948] (*Без числа повбивали їх...* [Микола Аркас. Історія України-Русі. 1908. 385 с. с. 178]).

Синоніми: як сміття; як бджіл по весні; скільки видно; і оком не скинути; як листу на дереві; як зірок на небі.

10.сильний / кволий

1. Як (мов, ніби) не снідав – слабосилий, млявий [ФСУМ, кн. 2, с. 837] (*Отут кладімо [колесо]! – виводячи хлопця з заціпенілості, вказує Тоня місце на межівнику [межнику]. – Та жсвавіш повертайсь! Не снідав, чи що?* [Олесь Гончар. Тронка. 1963. с. 34]).
2. (І) голосу не відтягне – дуже слабкий [ФСУМ, кн. 1, с. 127] (*Уже й охрипла Полінка, уже й голосу не відтягне, а не перестає кричати: «Мамо, мамочко!» А ліс усе густішає, усе темнішає...* [Петро Панч. Твори в семи томах. Т. 5. Вид-во худ. літ «Дніпро». 1983. с. 167]).

1. Обростати/обрости пір'ям – набувати сили, впевненості в собі; мужніти, міцніти [ФСУМ, кн. 2, с. 574] (*...Михайлик досить виразно відчував, мовби хутко весь обростає пір'ям, такі мурашки бігали по всьому тілу, – і він, як і всі вперше без тями закохані молодики, вже не боявся інчого в світі...* [Олександр Ольченко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця. К. : Радянський письменник. 1958. 586 с. с. 143]).
2. Кулаком вола вб'є – дуже сильний [ФСУМ, кн. 1, с. 69] (*Зовнішність у нього імпіозантна, людина середнього віку, міцного складу, кулаком вола вб'є.* [Юрій Яновський. Вибране. 1949. 378 с. с. 131]).

Синоніми: важка рука; добрі руки.

11.сон / безсоння

1. Клювати носом – дрімати, засипати сидячи, час від часу опускаючи на мить голову [ФСУМ, кн. 1, с. 382] (*Місто миготіло за шибкою, хлопець помалу втрачав гостроту відчуттів і, мабуть, через недоспану ніч, незабаром почав клювати носом.* [Ольга Максимчук. Світ у вулкані. Книга перша: срібний і червоний: повість. Львів : Видавництво Старого Лева. 2021. 304 с. с. 164]).

2. Як (мов, ніби) мертвий – 3. + спати – міцно, непробудно [ФСУМ, кн. 1, с. 483]

(*Другу ніч проспав як мертвий: в дім забрався злодій,*

А на ранок пса побито, щоб стеріг господи. [Микола Зеров. Вибране. Вид-во : Дніпро. 1966. 539 с. с. 431]).

Синоніми: очі аж злипаються; як (мов, ніби) убитий (забитий).

1. Сон не бере / не взяв – кому-небудь не спиться [ФСУМ, кн. 2, с. 843] (*Світло горить в хаті, Марину сон не бере. Гуде, не перестас в вушах бубон, риплять скрипки, перед очима манячать веселі лиця...* [Іван Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я. Повісті. П'єса. Харків : Фоліо. 2010. 605 с. с. 52]).

2. Не змикати (не стуляти) / не зімкнути (не стулити) очей (повік) – зовсім не спати [ФСУМ, кн. 1, с. 339] (*Ніч тривала вічність. Не зімкнувши очей, як маленька дитина з молочним зубо під подушкою в очікуванні «Зубної феї», я ссекала світанку...* [Іванна Харандюк. Багряні очі. Івано-Франківськ : Лілея-НВ. 2017. 55 с. с. 7]).

12. сумний / веселий

1. Убитий (прибитий) горем – засмучений, пригнічений, сильно засмучений [ФСУМ, кн. 2, с. 909] (*Ваша величність, король убитий горем. – Горем? Яким? Від чого? – Вмерла його кохана жона королева Барбара, і світ для нього потьмарився.* [Павло Загребельний. Роксолана. Вид-во : Радянський письменник. 1980. 584 с. с. 498]).
2. Як (мов, ніби) [чорна (грозова)] хмара (туча) – дуже сумний, похмурий, невеселий, невдоволений [ФСУМ, кн. 2, с. 927-928] (*Я ж дивлюся, що ти ходиш, як чорна хмара, коли він тобі подзвонить, ти сердишся, кидаєш трубку...* [Людмила Таран. Яблуня. Львів : Видавництво Старого Лева. 2019. 176 с. с. 37]).

Синонім: як (мов, ніби) холодною водою облитий.

1. Підноситися / підвестися духом – ставати веселішим, бадьорішим, енергійнішим [ФСУМ, кн. 2, с. 638] (*Думала, що всяка кляса чи нація, яка хоче підвестися з занепаду, має передусім підвестися духом, має видати з себе нову людину...* [Дмитро Донцов. Дві літератури нашої доби. К. : Просвіта, 1991. 295 с. с. 162]).
2. Все співає – хто-небудь перебуває в дуже доброму, радісному настрої [ФСУМ, кн. 1, с. 152]
*(Серце в мене
 все співає:
 бо й зимою ж глиця
 юна.
 Свіжо-тьмяно-юна... [Павло Тичина. Іній]).*

13. товстий / худий

1. Запливати / запливти жиром (салом) – ставати гладким, повніти [ФСУМ, кн. 1, с. 315] (– *Погано, пане Гнате, жиром ми стали запливати, до панів ласкатись, – відказав Кривоніс, хмурячи брови.* [Петро Панч. Гомоніла Україна: роман. Вид-во : Радянський письменник. 1979. 538 с. с. 61]).
  2. Як не лусне – гладкий, товстий [ФСУМ, кн. 1, с. 451] (*Іде ся згряя поліцаїв, а на чолі пристав (комісар), червоний, пика як не лусне, відпасишся на хабарях.* [Гнат Хоткевич. Твори в двох томах. Т. 1. К. : Вид-во худ. літ. «Дніпро». 1966. 536 с. с. 214]).
  3. Не втовпиться (потовпиться) в двері (в шкуру) – дуже товстий [ФСУМ, кн. 1, с. 158] (*Інша добродійка у двері не втовпиться.* [Марко Вовчок. Повісті та оповідання. Вид-во худ. літ «Дніпро». 1966. 325 с. с. 125]).
  4. І конем не об'їдеш – товстий, огрядний – дуже, надмірно, занадто, непомірно [ФСУМ, кн. 2, с. 567] (*Фаталізм! Судженої конем не об'їдеш. Сказати вам по правді, мені навіть зовсім не треба було женитися.* [Іван Франко. Украдене щастя. Харків : Фоліо. 2011. 639 с. с. 309]).
- ↓
1. Позбувати / позбути жир (жиру) – худнути [ФСУМ, кн. 2, с. 662] (*А позбутися жиру згодом буде досить важко, та й рухатися стане набагато складніше.* [Юля Смаль. Лесеві історії: Експериментуй і дізнавайся. Львів : Видавництво Старого Лева. 2019. 135 с. с. 101]).
  2. Показувати/показати (свої) ребра – бути худим, виснаженим [ФСУМ, кн. 2, с. 665] (*Огорожа погана, у дворі мало будівлі, ще менше живого: тільки коняка показувала там свої ребра* [Б. Грінченко]).
  3. [Аж] ребра світяться – 1. Дуже худий 2, с. 734] (*Він худючий аж ребра світяться, наче Федорин плетений тин кинули сушити рудувате простирадло й вітер його до пруття притис.* [Володимир Яворівський. З висоти вересня: повісті, оповідання. К. : Радянський письменник. 1984. 317 с. с. 274]).

4. Як (мов, ніби) скіпка + сухий, худий – дуже, надзвичайно [ФСУМ, кн. 2, с. 817] (*Чи від природи, чи від надмірного перевантаження, він був худий, як скіпка...* [Микола Тарновський. Дев'ятий вал: повість. К. : Радянський письменник. 1970. 242 с. с. 19]).

14. бідний / багатий

1. Руб'ям (дрантям) трясти – бути бідним, убогим, погано вдягненим [ФСУМ, кн. 2, с. 901] (*Раніше б треба було прясти, щоб руб'ям не трясти, – невдоволено буркнув Остапенко.* [Михайло Латишев. Ратаї: роман. Вид-во: Молодь. 1969. 228 с. с. 70]).
2. Тільки душа в тілі – хто-небудь дуже бідний, убогий [ФСУМ, кн. 1, с. 282] (*Отак увесь вік свій прожила, – дума далі баба Сикліта, – тільки душа в тілі, ні по тих балах, ні по тих весіллях ніколи не ходила, все дома сиділа ...* [Грицько Григоренко. Вибрані твори. Держ. вид-во худож. літ. 1959. 493 с. с. 29]).

1. Вибиватися (вибитися) із злиднів – переставати бідувати; ставати заможнішим [ФСУМ, кн. 1, с. 80] (*Ширилися глухі чутки, нібито Губерт, син ессенського жерстяника й прачки, аби вибитися із злиднів і доскочити високого суспільного щабля, ще в середині...* [Олекса Мусієнко. Багряна вежа: роман. Вид-во худ. літ «Дніпро». 1988. 524 с. с. 357]).
2. [і] кури не клюють + грошей – хто-небудь дуже багатий, у когось багато грошей [ФСУМ, кн. 1, с. 406] (*Чоловік — агроном, авто і хата, грошей кури не клювали. Того й соромилася такого непутячого брата.* [Оксана Сайко. Забута мелодія: роман. Львів : Видавництво Старого Лева. 2019. 271 с. с. 128]).

15. тихо / шумно

1. [Як (мов, ніби)] під сурдинку – стишено, глухо [ФСУМ, кн. 2, с. 870] (*Голос сей був тихий, мов під сурдинкою, –наче боявся когось потурбувати.* [Марко Вовчок. Вибрані твори: оповідання, повісті, роман. Вид-во худ. літ «Дніпро». 1968. 536 с. с. 327]).
2. Як (мов, ніби) у вусі – дуже тихо, спокійно [ФСУМ, кн. 1, с. 161] (*В хаті стало тихо, як у вусі. Керосинова невеличка лампа без скла блимала на столі.* [Іван Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я. Повісті. П'єса. Харків : Фоліо. 2010. 605 с. с. 206]).

1. Справляти/справити галас (гомін) – здіймати шум, крик [ФСУМ, кн. 2, с. 854] (*«Жіноче пекло» звістує про себе галасом:*
Що аж кричали на чім світ стоїть;
Оці то галас і справляли... [Віктор Неборак. Перечитана «Енеїда»: спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія. Львів : Астрон. 2001. 283 с. с. 77]).
2. Як у вулику – дуже шумно, гамірно [ФСУМ, кн. 1, с. 161] (*На станції гул, як у вулику. Усі поспіхом виходять з вагонів...* [Марія Морозенко. Я закохалася: повість. К. : ВЦ «Академія». 2019. 128 с. с. 21])

16.хвилюватися / заспокоїтися

1. Заворушилося у серці – пробудилось якесь почуття (збентеження, хвилювання) [ФСУМ, кн. 1, с. 301] (... їй чомусь згадалися слова писареві, й якесь передчуття болісно заворушилося в серці. [Михайло Старицький. Твори: повісті. Т. 7. Держ. вид-во худ. літ. 1965. с. 101]).
2. Нерви здають – хто небудь починає втрачати спокій, рівновагу, хвилюється, непокоїться [ФСУМ, кн. 2, с. 547] (*Геть нерви здають з тією роботою... Усі тепер дуже нервові...* [Оксана Сайко. Птахи завжди повертаються: повість для підлітків. К. : ВЦ «Академія». 2021. 127 с. с. 103]).
3. Душа (серце) не на місці – хто-небудь дуже хвилюється, перебуває в стані тривоги, занепокоєння [ФСУМ, кн. 1, с. 279] (*Іде Хведір за паном у двір, серце тремтить, душа не на місці.* [Панас Мирний. Лихо давне і сьогочасне. Львів. 1900. 79 с. с. 14]).

Синоніми: серце обривається (обірвалося); [Аж] серце (душа) тремтить (трепече, трепечеться).

1. Як (мов, ніби, наче) камінь з душі (з грудей) спав (скотився, звалився) – кому-небудь стало легко, спокійно, хтось заспокоївся [ФСУМ, кн. 1, с. 363] (... *І на другий день хлопця як підмінили: він усміхався, спілкувався з усіма, жартував. Тобто, у нього спав камінь з душі і він повернувся до світу.* [Наталка Позняк-Хоменко. Волонтери: сила небайдужих. Київ – Тернопіль. Джура. 2020. 359 с. с. 169]).
2. Як (мов, ніби) скинути (звалити) гору (тягар) з плечей – відчутти велике полегшення [ФСУМ, кн. 2, с. 816] (*Коли вийшов на вулицю, відчув, що ніби гору з плечей скинув – так усе напружено було.* [Оксенія Бурлака. Розірваний кадр: повість. К. : ВЦ «Академія». 2020. 160 с. с. 67]).
3. Аж вага з грудей впала – стало набагато легше, спокійніше [ФСУМ, кн. 1, с. 65] (*Серце моє, я так втішився, коли дістав від тебе листа, аж легше*

дихати мені, аж вага з грудей спала. [Михайло Коцюбинський. Твори. Т. 3. Держ. вид-во худ. літ. 1956. с. 194]).

17. тепло / холодно

1. Циганське тепло – низька температура повітря; холод [ФСУМ, кн. 2, с. 880] (*До неї коли взимку не прийдеши, то все в хаті циганське тепло; бо вона поштурхає коцюбою в печі та й затикає каглу заткалом з головешками в попелі* [Іван Нечуй-Левицький. Зібрання творів. Т. 5. 1966. с. 66]).

2. Хоч вовків (собак, псів) гони (ганяй) – дуже холодно [ФСУМ, кн. 1, с. 188]

(*–Та й у тебе в хаті, – хоч вовків гони!.. – привітався Лушня. – Чи немає хоч чарки горілки погрітися? – Чортма! Лізь на піч, коли хоч.* [Панас Мирний. Твори. Т. 2. Вид-во Академії наук УРСР. 1954. с. 207])

Синонім: і собаку не вдержиш

1. Як в сіряку (в сіряках) – тепло, добре [ФСУМ, кн. 2, с. 810]

(*Ні холодно було, ні душно,*

А саме так, як в сіряках,

І весело, і так не скучно,

На великодніх як святках [Петро Волинський. Іван Котляревський: життя і творчість. Вид-во: Дніпро. 1969. 267 с. с. 176]).

2. Пече вогнем – дуже жарко [ФСУМ, кн. 2, с. 625] (*Ох, братці рідні, подайте води хоч краплину: пече... вогнем жеруцим пече...* [Михайло Старицький. Твори. Т. 4. Держ. вид-во худ. літ. 1963. с. 249

Додаток В

Словник спеціальних термінів

1. Градуальна шкала – лінійне розташування поділок, що відповідають фразеологічним значенням із семою градуальності.

- вертикальна градуальна шкала – лінія, на якій розташовані фразеологічні антоніми із семою градуальності.

- горизонтальна градуальна шкала – лінія, на якій розташовані фразеологічні синоніми із семою градуальності.

2. Градація – поступовість переходу від одного до іншого; послідовний перехід від нижчого ступеня до вищого і навпаки (СУМ, т. 2, ст. 153).

3. Градуальність – практичне вираження градації, передача більшого або меншого ступеня вияву ознаки.

4. Градатор (градуатор, сигналізатор, маркер) – це лексичний і словотворчий засіб, що вказує на підвищення або зниження градації.

5. Градосема – це сема міри, ступеня вияву ознаки, якості, властивості.

6. Градування – це зіставлення якісної ознаки з нульовою точкою, точкою виміру (нормою) на градаційній (градуальній) шкалі.

7. Градуальна лексика – слова або словосполучення, які вживаються в мовленні для вираження градуального значення.

8. Градуальні відношення – різний ступінь вияву ознаки дії, її інтенсивності тощо синонімічними й антонімічними лексемами.

9. Гранд-відтінок – це нюанс, яким відрізняються слова і який укажує на міру вияву ознаки дії.

10. Крок – поступ, рух, який складають фразеологізми на градуальній шкалі у порядку зростання або спадання.

11. Норма – центральна і найважливіша точка відліку, відносно якої визначають значення градуальних слів

Додаток Г

Індекс фразеологізмів

1. [Аж (наче, неначе)] світ [вгору] піднявся (782)
2. [Аж (хоч, геть)] на край світу (світа, землі) (392)
3. [Аж] волосся (чуб) піднімається (підіймається, встає, лізе, подерлося, стає) / піднялося (встало, полізло, подерлося, стало) вгору (догори); [аж] чуб піднявся (встав, поліз, подерся, став) вгору (догори) (144)
4. [Аж] до [самих] хмар (до [самої] хмари); під [самі (самісінькі) хмари] (927)
5. [Аж] дур голови береться (273)
6. [Аж] душа (серце) радіє (радується) (277)
7. [Аж] з горла лізе (пре, преться) (434)
8. [Аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть, крешуть) / посипались (полетіли, поскакали, скакнули) (351)
9. [Аж] крається серце, душа (792)
10. [Аж] кров кинулася до обличчя (в обличчя, в лице) (398)
11. [аж] кувати вухналі зубами (404)
12. [аж] мило [клубками] падає (котиться, летить) (486)
13. [аж] мило встало (486)
14. [аж] мороз іде (проходить, пробігає) / пішов (пройшов, пробіг) поза шкірою (поза шкурою, поза спиною, поза шкуру, поза спину, по шкірі, по тілу, по спині, по кожі) (507-508)
15. [Аж] морозом сипнуло (сипонуло) [за (поза) спиною (шкірою), по спині] (806-807)
16. [Аж] не тямитися (908)
17. [Аж] піт очі заливає (642)
18. [Аж] рвати [ногами] землю (732)
19. [Аж] рвати, дерти, скубти на собі [на] на голові волосся (патли, чуба) (732)
20. [Аж] ребра світяться (734)
21. [Аж] свистить (гуде) у кишені (у кишенях) (781)
22. [Аж] серце (душа) тремтить (трепече, трепечеться) (792)
23. [Аж] сипати вогнем (806)
24. [Аж] слина [в роті (з рота, по губах, на язик)] котиться (тече, набігає) / покотилася (потекла, набігла) (825)
25. [Аж] у роті чорно (950)
26. [Аж] холоне/захололо (захолонуло, похолонуло) серце (в серці); [аж] захолола (захолонула, похолонула) душа (792)
27. [аж] шкура репає (340)
28. [Ані] ні слова (826-827)
29. [Жодної] живої душі (285)

30. [Й] курці ніде [було] клюнути (382)
31. [І (аж, наче)] світ поширшав (роз'яснився, попросторішав) (783)
32. [І (ні, ані)] на волосину (на волос) (144)
33. [і (ні, жодної)] ріски (макової краплини) в роті не мати (469)
34. [І] в ложці води не спіймаєш (не піймаєш) (849)
35. [І] в підметки ([і] на латку) не годитися (178-179)
36. [І] в ступі не влучиш (не втовчеш, не потрапиш, не спіймаєш) (138)
37. [І] вгору глянути ніколи (нема коли, немає часу) (174)
38. [І] вовк не пролізе (139)
39. [І] вуж не пролізе (160)
40. [І] гадки не мати (468-469)
41. [І] дихнути не давати / не дати (215)
42. [І] дихнути ніколи (немає коли) (240)
43. [І] духу не залишиться (не лишиться) (311)
44. [і] за синім морем (506)
45. [І] кісток не зібрати (334)
46. [І] комар носа не підточить (388)
47. [І] кури не клюють (406)
48. [і] мертвий устав би з домовини (проснувся б) (483)
49. [І] місце застигло (495)
50. [і] муха крилом уб'є (514)
51. [І] на краю світу (395)
52. [І] над копійкою труситься (901)
53. [І] не гадки [собі] (167)
54. [і] оком (вусом) не моргнеш (505)
55. [і] оком (очима) не зглядиш (не згледеш, не зогледиш) (329)
56. [І] рота ([і] вуст) не розтулити (759)
57. [І] рота не розкривати (не роззявляти) / не розкрити (не роззявити) (752)
58. [І] руками й ногами [й зубами] (767)
59. [І] собака не перескочить (838)
60. [І] собаки не їдять (839)
61. [І] туди і сюди (903)
62. [І] ціни не [можна] скласти (не складеш) (818)
63. [Не лізе (не йде) в рот (у горло, грубо в пельку) (435)
64. [ні (і)] мушка (муха) не забринить (515)
65. [ні (і)] рук, [ні (і)] ніг не чути (не почувати, не відчувати) (959)
66. [ні] пером не списати (описати) [ні словом не сказати] (847)
67. [Одні (самі, тільки)] кістки (кості) та шкіра (шкура) (377)
68. [остання] смертна мить (489)

69. [Разом] із сонцем (843)
70. [самому] чортові в зуби (956)
- 71.[Сира] земля [до себе] прибрала (прийняла) (333)
- 72.[сира] могила узяла (прийняла) (500)
- 73.[Старій] жабі (горобцеві, горобцю) по коліна (386)
- 74.[Там (туди, відтіля)], де козам роги правлять (687)
- 75.[Тільки] мокре місце лишилося (залишиться) (496)
- 76.[Тільки] по смерть (добре) посилати (680)
- 77.[Тільки] тепле місце лишилося (496)
78. [Трохи не] по кісточки (378)
- 79.[уже й] мох поріс (511)
- 80.[Хоч] по три (по сім) за цибулю (895)
- 81.[ще] [материне] молоко на губах (рідко коло губів, під вусами) не обсохло (не висохло) (201)
82. [ще] мак росте (цвіте) в голові (460)
- 83.[Що] аж лихо (429)
- 84.[Що] любо оком глянути (174)
- 85.[Що] хоч обіддя гни (174)
- 86.[Як (мов, ніби)] з голодного краю (395)
87. [Як (мов, ніби)] на живіт (292)
- 88.[Як (мов, ніби)] на крилах (397)
- 89.[Як (мов, ніби)] під сурдинку (870)
- 90.[як (мов, ніби)] сам не свій (779-780)
- 91.[Як] з голочки (з голки) (188)
- 92.[Як] палицею (шапкою, заст. штихом) докинути (258)
- 93.[Як] повна чаша (945)
- 94.А там хоч [і] не розвидняйсь (744)
- 95.Аж (і) шкура говорить (964)
- 96.Аж (так і) кишить (374)
- 97.Аж вага з грудей впала (65)
- 98.Аж виляски пішли/йшли (94)
- 99.Аж вогню дає (219)
100. Аж вогню креше (396)
101. Аж геть (171)
102. Аж голому поза пазухою повно (655)
103. Аж душа болить (277)
104. Аж животи позатягло (661)
105. Аж за (поза) вухами (ушами) лящить (тріщить) (457)
106. Аж зорі побачити (650)

107. Аж із шкури вибиватися (80)
108. Аж іскри летять (351)
109. Аж кишки болять (374)
110. Аж кістки торохтять (377)
111. Аж курява з-під ніг зривається (406)
112. Аж луна йде (розлягається) / пішла (розляглася) (450)
113. Аж луск пішов (451)
114. Аж носом баньки дме (250)
115. Аж око в'яне (582)
116. Аж п'яти губити (201)
117. Аж пашіти вогнем (полум'ям) (610)
118. Аж пищить (629)
119. Аж пищить (629)
120. Аж ребра ходять [здухвинами] (734)
121. Аж світиться (787)
122. Аж синій (805)
123. Аж спотикатися (852)
124. Аж стіни (двері, вікна) дрижать (трясуться) (862)
125. Аж у вухах лящить (457)
126. Аж у землю вкипіти (135)
127. Аж у ноги лоскоче (449)
128. Аж шкура болить (964-965)
129. Акорд заключний (останній, завершальний) (14)
130. Ані (і, ні) на йоту (360)
131. Ані (ні) гадки [собі (ані думки)] (167)
132. Ані (ні) капельки (крапельки) (364)
133. Ані (ні) кроку (401)
134. Ані (ні) рудої миші (490)
135. Ані (ні) слихом [не] слухати, ані (ні) видом (у вічі) не видати (825)
136. Ані (ні, і) крихти (398)
137. Ані (ні, і) крихти (398)
138. Ані (ні, і) кришки (398)
139. Атмосфера згущується (15)
140. Атмосфера розжарилася (15)
141. Багато води вибігло (утекло, сплигло) (16)
142. Бас урвався (17)
143. Без [жодної] кровинки (400)
144. Без голови (184)
145. Без задніх ніг (550)

146. Без кінця (376)
147. Без кінця і [без] краю; без кінця-краю (376)
148. Без копійки (389)
149. Без ліку (лічби) (440)
150. Без міри (491-492)
151. Без міри (491-492)
152. Без оглядки (без огляду) (578)
153. Без останку (590)
154. Без пам'яті (605)
155. Без півлітри (без півлітра) не розбереш (не розберешся) (743)
156. Без просипу (711)
157. Без року (году) тиждень (неділю, три дні) (881-882)
158. Без рук, без ніг (763)
159. Без слів (слова) (825)
160. Без тижня день (226)
161. Без упину (рідко спину) (915)
162. Без числа (948)
163. Без шеляга за душею (962)
164. Битий козир (384)
165. Битком набитий (518)
166. Біла ворона (145-146)
167. Біс узяв (ухопив) (31)
168. Бісової віри (130)
169. Благословлятися на світ (34)
170. Блигом світ (783)
171. Блоха на аркані (35)
172. Бодай він не знав ні дна ні покоришки (130)
173. Бодай пропадом пішло (644)
174. Боже теля (879)
175. Болюча (слаба, слабка) струна (868)
176. Болюче місце (495)
177. В (при) тілі (884-885)
178. В горілці киснути (373)
179. В дим (238)
180. В дриг (269)
181. В кишені пусто [аж гуде] (723)
182. В літах (442)
183. В мініатюрі (491)
184. В міру (493)

185. В обріз (574)
186. В один миг (мент, момент) (485)
187. В одну (єдину) мить (489)
188. В одну хвилину (хвилю) (922)
189. В пух і прах (723)
190. В рот не візьмеш (128)
191. В сповитку (851)
192. В тіні (885)
193. В чотири ока (582)
194. В ячню (975)
195. В'істися/в'їдатися в печінки (135)
196. Важка рука (764)
197. Важкий на руку (65)
198. Важким (недобрим) духом дихати (239)
199. Вбиватися (вбиратися) в силу (69)
200. Вбиватися в колодочки (в палки, в пір'я) (69)
201. Вбитися в літа (70)
202. Ввіритися ногам (70)
203. Вдень з вогнем (з свічкою, з свічками) не знайти (340)
204. Велике серце (792)
205. Великого розуму (760)
206. Великою (значною) мірою (493)
207. Верства келебердянська (пирятинська, чугуївська, мальована) (73)
208. Взяла вода (141)
209. Вибивати (бити) дрижаки (дроб) (78)
210. Вибиватися (вибитися) із злиднів (80)
211. Вибрикувати гопки (81)
212. Вигріватися на печі (85)
213. Видимо і невидимо (87)
214. Видіти в кишені (801)
215. Викинути з свого серця (91)
216. Вилітати/вилетіти в трубу (94)
217. Вильнути наверх денцем (95)
218. Вимотувати (висотувати) / вимотати (висотати) жили (95)
219. Винести/виносити ногами вперед (наперед) (96)
220. Виправити щелепи (98)
221. Випустити дух (100)
222. Випустити душу (100)
223. Випустити кишки (100)

224. Виривати (викорчовувати) / вирвати (викорчувати) з коренем (корінням) (101)
225. Виростати/вирости в очах (102)
226. Вирушати/вирушити в останню путь (102)
227. Висисати (висмоктувати, витягати, випивати) / виссати (висмоктати, витягти, випити) (всю) кров (силу, сили, (усі) соки) (102)
228. Висіти на язиці (на язичку, на кінчику язика) (103)
229. Вискалювати (вискаляти) / вискалити зуби (104)
230. Високі пороги (677)
231. Високої (найвищої, чистої) проби (702)
232. Висолопивши (виваливши) язик (язика) (105)
233. Висхлий на тараню (106)
234. Витерти ворсу (107)
235. Витрясти душу (109)
236. Витягти (витягнути, простягти, простягнути, протягнути, випростати) / витягати (витягувати, простягати, випростувати) ноги (110)
237. Витягтися (витягнутися) вздовж лави (110)
238. Виходити/вийти з літ (з років, з віку) (111)
239. Вишептатися як рак у торбі (112)
240. Від (з) зорі до зорі (344)
241. Від (з) рана до рана (до зорі, до ночі) (730)
242. Від (од) [самої] зорі (344)
243. Від [усієї] душі (284-285)
244. Від а до я (13)
245. Від Адама (13)
246. Від білого світу до темної ночі (787)
247. Від вітру точиться (893)
248. Від горшка два вершка (75)
249. Від дзвінка до дзвінка (234)
250. Від дошки до дошки (267-268)
251. Від і до (113)
252. Від потопу (683)
253. Від пуза (717)
254. Від рядка до рядка (777)
255. Від світанку (світання) до смеркання (до смерку) (786)
256. Від світу до світу (787)
257. Від серця (800)
258. Від сотворіння світу (844)
259. Відбирати (віднімати) / відібрати (відняти) життя (114)

260. Відбирати/відібрати серце (й душу) (114)
261. Відбити (надсадити) бебехи (печінки, рідко бельбахи) (115)
262. Відважити кия (115)
263. Відважити потиличника (116)
264. Відвернути серце (116)
265. Відводити/відвести очі (116)
266. Віддавати/віддати кінці (118)
267. Віддати (покласти) / віддавати (покладати) душу (119)
268. Віддати останній подих (119)
269. Віддати чортові (дідькові) душу (119)
270. Віддати/віддавати Богу (Богові) душу (118)
271. Віддати/віддавати дух (119)
272. Віддати/віддавати життя (119)
273. Відігравати/відіграти роль (119)
274. Відігрівати/відігріти серце (душу) (120)
275. Відійти (відступити, відсунутися) /
276. Відійти у небуття (539)
277. Відійти/відходити в тінь (120)
278. Відійти/відходити у вічність (у довічний сон) (120)
279. Відіслати в музей (121)
280. Відкинути/відкидати ноги (копита, ратиці) (121)
281. Відкривати/відкрити рота (122)
282. Відлягло (відійшло) від серця (від душі, на серці, на душі) (123)
283. Віднині й довіку (124)
284. Відпочивати/відпочити (спочити) серцем (душею) (124)
285. Відправити (спровадити, відпровадити) / відправляти (спроваджувати)
на той світ (124)
286. Відправити чортам на сніданок (124)
287. Відправитися на той світ (124)
288. Відправна (вихідна) точка (893)
289. Відривати/відірвати очі (погляд) (125)
290. Відтанути серцем (душею) (126)
291. Відтоптати ряст (127)
292. Відходити (відступати, відсуватися) на задній (другий) план (120)
293. Відходити/відійти серцем (127)
294. Вітер у кишнях (у кишені) свистить (свище, гуде, гуляє, віє, ходить)
(131-132)
295. Вішати (хнюпити, опускати) / повісити (похнюпити, опустити) носа
(ніс, рідко вуха) (на квінту) (134)

296. Вішати/повісити голову (134)
297. Вкинути в рот (135)
298. Вклонятися чарці (135-136)
299. Вкоротити віку (життя) (136)
300. Вкритися іржею (136)
301. Вкритися ногами (136)
302. Влізати (залізати) / влізти (залізти) в борг (в борги, в позички) [по вуха (по шию, по горло)] (137)
303. Влучити в живу рану (138)
304. Вмочити в молоко (139)
305. Во дні они; в час оний; во время оно (251)
306. Вовк кишки догризає (139)
307. Вогнем (полум'ям) горіти (189)
308. Вогнем (полум'ям, пеклом, чортом, бісом, гаспидом) дихати (239-240)
309. Вола б з'їв (336)
310. Волові шию (роги) скрутить (822)
311. Волос у волос (144)
312. Волю (волові) роги скрутити може (501)
313. Ворухнутися в серці (146)
314. Впекти у живе (148)
315. Врізати дуба (151)
316. Все співає (152)
317. Всипати перцю (патиків, на галушки) (153)
318. Всі розуми поїсти (663)
319. Всім серцем (798)
320. Вступати (входити) / вступити (ввійти) в [свої] права (156)
321. Вступати/вступити в голову (156)
322. Вступати/вступити у вік (156)
323. Входити/ввійти в літа (164)
324. Гаряче серце (792)
325. Глупа північ (ніч) (629)
326. Гнути (згинати) / зігнути спину (карк, хребет) (175)
327. Гнути горба (горб) (175)
328. Годувати з ложечки (179)
329. Годувати злидні (злиднів) (179)
330. Голий, босий і простоволосий (180)
331. Голий, як бубон (як турецький святий) (180)
332. Голими руками не візьмеш (128)
333. Голкою (шилом, пальцем) ніде (нікуди) ткнути (886)

334. Голова злетіла (впала) [з плечей (з плеч, з пліч)] (181)
335. Голова лягла (полягла, покотилася) (182)
336. Голодний і голий (187)
337. Голці (яблуку, яблукові) ніде впасти (147)
338. Горить (палає, пламеніє, палахтить) серце (душа) / запалало (запроменіло) серце; запалала (запроменіла) душа (792-793)
339. Горлом пхає (724)
340. Гору (гори) труда витрудити (109)
341. Гребти (загрібати, горнути) гроші (золото) лопатою (жменею) (196)
342. Грובה (могильна, мертва) мовчанка (500)
343. Грошовий (золотий) мішок (498)
344. Губи вмочити (промочити) / мочити (промочувати) (139)
345. Давай / дай Боже (Бог) ноги [а чорт колеса] (202)
346. Давати (завдавати) / дати (завдати) духу (212)
347. Давати (задавати) / дати (задати) жару (213)
348. Давати (задавати) / дати (задати) перцю (213)
349. Давати (підносити) / дати (піднести) дулю [з маком (під ніс)] (214)
350. Давати / дати (надавати) чортів (208)
351. Давати / дати дрозда (205-206)
352. Давати / дати прочуханки (прочухана) (210)
353. Давати / дати тягу (212)
354. Давати видавцем (202)
355. Далеко куцому до зайця (220)
356. Дати (всипати) березової каші (221)
357. Дати (задати, завдати) гарту (222)
358. Дати вічного хропака (221)
359. Дати дуба (221)
360. Дати залізного бобу з'їсти (222)
361. Дати на горіхи (222)
362. Дати наминачки (222)
363. Дати табаки понюхати (223)
364. Дати чиньби (223)
365. Дати швабу (шкварка) (223)
366. Де (вже) і перець не росте (624)
367. Де (куди) й (і) дівся (241)
368. Де (куди) не повернутися (652)
369. Де Макар телят пасе (460)
370. Де не візьмись (128)
371. Де попало (674)

372. Де тільки під руку попадається (673)
373. Денно і нічно (226)
374. День у день (крізь день, при дні) (226)
375. Держати (тримати) в своїй кишені (228)
376. Держати (тримати) коло свого пояса (229)
377. Держати (тримати) на прив'язі (на припоні) (229)
378. Дерти горло (горлянку) (232)
379. Дерти рота (пельку) (232-233)
380. Дертися на стіну (233)
381. Десята спиця в колесі (848)
382. Джмелі гудуть у голові (233-234)
383. Дзвонити зубами (234)
384. Дзвонити зубами (234)
385. Дивитися в руки (235)
386. Диявол йому (їм, тобі) в печінки (241)
387. Дідька лисого (242)
388. Дідько взяв (забрав, захопив) (242)
389. Дірка з бублика (248)
390. Дірка на дірці (248)
391. Дістати рукою (249)
392. Діткам на молочко (250)
393. Дмухни і розсиплеться (похилиться, полетить) (250)
394. Дні і ночі (251)
395. Дні полічені (пораховані) (251)
396. До [зелених] чортиків (956)
397. До [останньої] краплі (краплини) (393-394)
398. До [останньої] крихти (398)
399. До [самих] кісток (377)
400. До [самої] сорочки (844)
401. До білого дня (252)
402. До білого снігу (837)
403. До віку вічного (129)
404. До гибелі (171)
405. До глибини душі (173)
406. До десятого (сього) поту (683-684)
407. До дідька в зуби (242)
408. До дідька лисого (242)
409. До дна (250)
410. До дошки (268)

411. До жаги (288)
412. До живого тіла (884)
413. До зарізу (316)
414. До зеленого (блакитного) змія (339)
415. До зір (335)
416. До зорі (344)
417. До ката (366)
418. До кореня (390)
419. До краю (395)
420. До кривавого поту (684)
421. До крику (397)
422. До лиха (426)
423. До любові (452)
424. До найменших подробиць (660)
425. До нитки (550)
426. До нігтя (551)
427. До перших півнів (629)
428. До пілочки (641)
429. До пня (650)
430. До потопу (683)
431. До решти (735)
432. До рубця (763)
433. До самісінських риз (736)
434. До світ сонця (783)
435. До сивого волоса (волосу) (144)
436. До сивої (до сідої) коси (391)
437. До сивої (сидої) бороди (46)
438. До сина (805)
439. До скруту (822)
440. До сорочки (844)
441. До сьомого (десятого, третього) коліна (386)
442. До тла (886)
443. До упаду (915)
444. До хрипоті (935)
445. До цурки (рідко до цури) (942)
446. До чорта (до біса) в зуби (955)
447. До чорта (до гаспида) (955)
448. До ширця (971)
449. Добивати / добити віку (252)

450. Добирати / добрати до самого серця (253)
451. Добиратися / добратися [до] розуму (глузду, толку, ума) (253)
452. Добиратися / добратися до [самих] печінок (до живого) (253)
453. Добрі руки (768)
454. Добувати / добути розуму (254)
455. Довгий язик (975)
456. Доводити / довести до крайнощів (до крайності) (256)
457. Доводити / довести до ладу (256)
458. Доводити / довести до скону (257)
459. Доки (поки) [й] світу (світа, світ) [й (та)] сонця (788)
460. Доки світ стоїть (783)
461. Доля увірвала нитку (261)
462. Допікати (дошкуляти, діймати, дозольовати) / допекти (дошкулити, дійняти, дозолити) до живих печінок (до живого, до душі, до серця) (262)
463. Доходить / дійти [до] літ [своїх] ([до] зросту) (267)
464. Дріботіти язиком (269)
465. Дрімота хилить (269)
466. Дубом одубитися (581)
467. Дуля з маком [під ніс] (270)
468. Думки розривають мозок (череп) (273)
469. Дутеля з'їсти (336)
470. Дух вийшов (вискочив, випер) (275)
471. Дух у п'яти ховається (лізе, заходить) / сховався (заліз, зайшов) (275)
472. Душа (серце) не на місці (279)
473. Душа болить (ниє, щемить, ятриться) / заболіла (занила, защеміла, зятрилася) (277)
474. Душа в п'яти (п'ятки) тікає (заглядає, лізе, ховається) / втекла (полізла, сховалася, вскочила) (278)
475. Душа вилітає (відлітає, тікає, вискакує) / вилетіла (відлетіла, втекла, вискочила) (278)
476. Душа обливається кров'ю (278)
477. Душа перетліла (перемліла) (279)
478. Душа покинула (279)
479. Душа преставилася (279)
480. Душа прощається (розлучається) / попрощалася (розлучилася) з тілом (279)
481. Душа так і покотилася (280-281)
482. Душі [в собі] не чути (959)
483. Душі не стало (858)

484. Є де розвернутися (744)
485. Живіт присох до спини (до хребта) (292)
486. Живого місця не знайдеш на тілі (в душі, в собі) (340)
487. Жила тонка (293)
488. Жити можна (294)
489. Жити не горювати (не журитися) – бути повністю задоволеним своїм життям (294)
490. Жити та (і) Бога (долю, доленьку) хвалити (294)
491. Життя обірвалося (перервалося) (295)
492. Життя повернулося гострим боком (295)
493. Життя притиснуло (притисло) (295)
494. Життя провчило (295)
495. Жовтороте пташеня (пташа) (716)
496. З (від) [самого (раннього)] ранку (рання) до [самого (пізнього)] вечора (до смерку, до смеркання, до темна, до [пізньої] ночі) (731)
497. З (від) [самого] роду (742)
498. З (від) голови [аж] до ніг (до п'ят) (184)
499. З (зо) дня на день (252)
500. З (із) [самого] сповитка (851)
501. З (на) заячий (гороб'ячий, горобиний) скік (817)
502. З (як) наперсток (531)
503. З азів (13)
504. З вареної крашанки курча висидить (вилупить) (102)
505. З великою силою (803)
506. З верхом (74)
507. З віку (129)
508. З вітерцем (132)
509. З гаком (168)
510. З головою (185)
511. З горобину душу (286)
512. З горою (191)
513. З давніх-давен (219)
514. З далекого далека (219)
515. З діда-прадіда (з дідів-прадідів, рідко з діда й прадіда, з дідів і прадідів) (241)
516. З душі пре (688)
517. З іншого тіста (886)
518. З кожною хвилиною (922)
519. З колиски (386)

520. З круга (з пуття) спитися (848)
521. З лиця землі (431)
522. З літ іти (352)
523. З маленьства (462)
524. З мізинець (490)
525. З молоком матері (503)
526. З одного (такого ж) тіста (886)
527. З останніх сил (802)
528. З пелюшок (611)
529. З перцем (624)
530. З перших кроків; з першого кроку (401)
531. З першого кілка (375)
532. З півнями (629)
533. З піску мотузки сучить (871)
534. З повивача (653)
535. З пуп'янка (з пуп'янку) (717)
536. З пустою (з порожньою, з бідною) кишенею (373)
537. З сивини віків (століть) (800)
538. З усієї (зо всієї) сили; з усією силою; з усіх сил (803)
539. З усіх ніг (551)
540. З усього маху (481)
541. З шкірою не відірвати (не відірвеш) (121)
542. З'явитися на світ (божий) (349)
543. За (в) один раз (726)
544. За [через] [якусь] хвилину (хвилю, хвильку) (922-923)
545. За [якусь (одну)] мить (489)
546. За горобця (191)
547. За давніх-давен (219)
548. За два кроки; за десять кроків (401)
549. За день не перевішаєш (614)
550. За дідів-прадівів (242)
551. За ламаний гріш (199)
552. За милю (487)
553. За одним махом (480)
554. За півціни (за півдарма) (630)
555. За плечима (646-647)
556. За тридев'ять (рідко за сім, за тридесять) земель (895)
557. За трьох (902)
558. За тьху (908)

559. За царя Гороха (Панька, Тимка, Митрохи, Хмеля) (939)
560. Зав'язати голову (301)
561. Зав'язнути (зав'язти, нав'язнути, нав'язти) в зуби (в зубах) (302)
562. Заводиться на світ (301)
563. Заворушилося серце (793)
564. Заворушилося у серці (301)
565. Заганяти / загнати душу в п'яти (302)
566. Загинати / загнути ціну (суму) (302)
567. Заглядати (зазирати) в чарку (пляшку) (303)
568. Загнатися в літа (304)
569. Загрузнути / рідко загрузати в злиднях (304)
570. Загубити себе (305)
571. Задерти (задрати) ноги (305); замовкнути навіки (навік) (313)
572. Займається / зайнялося на світ (на світання, на зорю, на день) (305)
573. Займатися / зайнятися полум'ям (306)
574. Зайтися (закраситися, залитися) рум'янцем (фарбою) (306)
575. Зайшло сонце навіки (843)
576. Закачувати (засукувати) / закачати (засукати рукава (рукави) (307)
577. Закладати (заливати) / закласти (залити) за галстук (307)
578. Закладати / закласти підвалини (основи, фундамент) (307)
579. Закропити душу (308)
580. Закрутилося колесо (385)
581. Заламувати (заломлювати) / заламати (заломити) ціну (309)
582. Заливати / залити (залляти, рідко налити) за шкуру сала (310)
583. Заливати / залити голову (очі) [горілкою] (310)
584. Заливати / залити за комір (310)
585. Заливати / залити кров'ю (310)
586. Заливатися / залитися (заллятися) потом (310)
587. Заморити черв'яка (313)
588. Замутити серце (душу) (314)
589. Западати / запасти в душу (в серце) (314)
590. Запалилося серце (793)
591. Запасти в око (315)
592. Запливати / запливти жиром (салом) (315)
593. Заплющувати (закривати, замикати) / заплющити (закривати, замкнути) очі (316)
594. Запхнути / запихати рот (316)
595. Засівати землю слізьми (317)
596. Затикати / заткнути за пояс (318)

597. Заходилося на день (320)
598. Зачіпати / зачепити за живе (322)
599. Збавляти / збавити віку (життя) (322)
600. Збивати / збити оскому (оскомину) (323)
601. Збувати / збути із світу (324)
602. Звернути в'язи (шию, голову) (325)
603. Зверху донизу (325)
604. Звестися до нитки (325)
605. Звестися на [воскову] свічку (325)
606. Зводити (зв'язувати) / звести (зв'язати) кінці [з кінцями (докупи)] (327)
607. Зводити (зганяти) / звести (зігнати з світу) (327)
608. Зводити / звести в могилу (в труну) (326)
609. Згладити з світу (світа) (329)
610. Згортати (складати) / згорнути (скласти) руки (329)
611. Згоряти / згоріти (спопеліти) від (з) сорому (329)
612. Згоряти / згоріти на виду (329)
613. Згубити з світу (з світа) (329-330)
614. Здирати (знімати, здійсмати, лупити) / зідрати (зняти, здійсняти, злупити) шкуру (дві шкури, по три шкури, сім шкур, десяту шкуру) (331)
615. Зживати / зжити з світу (з світа) (333)
616. Зимувати на кожному (кожнім) слові (334)
617. Зі смаком (832)
618. Зійти / сходити в могилу (в землю) (335)
619. Зійти / сходити з ума (з розуму, з глузду) (335)
620. Зійти з світу (334)
621. Зімкнути очі (335)
622. Зімкнути уста навіки (навік) (335)
623. Зір (очі, погляд) тоне (335)
624. Зложити (покласти) голову (338)
625. Зложити (покласти) життя (338)
626. Змерзнути (змерзти) на качан (на кістку) (338)
627. Знайти кінець (могилу, вічний спочинок) (340)
628. Знизувати / знизати очима (поглядом) (343)
629. Знімати (стягати) / зняти (стягти) останню сорочку (343)
630. Знімати / зняти полуду (більма, пов'язку) з очей (343)
631. Знімати / зняти стружку (343)
632. Золоте руно (775)
633. Золотий лоб (443)
634. Золотий фонд (918)

635. З-під стоячого підошву випоре (98)
 636. Зривати очі (345)
 637. Зрівняти з землею (345)
 638. Зрошувати / зросити [своїм] потом землю (346)
 639. Зуб на зуб не попадає (347)
 640. Зуби дзвонять (347)
 641. Зуби скриплять (скрегочуть) (348)
 642. Зуби цілі (348)
 643. Й ноги не сунне (870)
 644. (І) голки не підточиш (640)
 645. (І) голосу не відтягне (127)
 646. (І) за вуха не відтягнеш (не відтягнути, не відтягти) (127)
 647. (І) зубів не позбирати (661)
 648. (І) курки ніде (нікуди) випустити (100)
 649. (І) льоду (криги) серед (посеред) зими не випросиш (98)
 650. (І) на зуб нічого покласти (666)
 651. (І) не (ані, хоч би) писнути (627)
 652. (І) обіруч не піднести (635)
 653. (І) порога (поріг) не переступати/не переступити (622)
 (опала, спливла) (671)
 654. І (ані) слова (словом) не писнути (627)
 655. І (ні, ані) [ламаного (щербатого, залізного)] шага (961)
 656. І (ні, ані) копійки нема за душею (541)
 657. І (ні, ані) на макову росину (762)
 658. І [оком] не мигнути (485)
 659. І близько не пахне (609)
 660. І босий і голий (46)
 661. І в (на) гадці (рідше в думці, на думці, в мислі) [собі] не мати (468)
 662. І в вус не дме (250)
 663. І вдень і вночі (71)
 664. І вода відсвятиться (141))
 665. І води не замутиє (314)
 666. І глянути гидко (174)
 667. І горобець у роті не наслідив (190)
 668. І зуби визбираєш (89)
 669. І кістки живої (цілої) не оставити (590)
 670. І кішки нема чим годувати (180)
 671. І конем не об'їдеш (567)
 672. І котові на сльози нема (541)

673. І крихти (ріски, росинки, дрібки) в роті не було (63)
674. І лягаючи, і встаючи (454)
675. І не оглянутися (578)
676. І оком не змигнути (338)
677. І оком не проглянути (705)
678. І оком не скинути (816)
679. І очі видивився б (86)
680. І пальцем (пучкою) не торкнутися (не ткнути, не зачепити) / не торкати (891-892)
681. І слід захолював (захов, застиг, пристиг, загуб, прохолонув, прохолов, прочав) (826)
682. І слід пропав (запав) / пропадає (826)
683. І слова не почуєш (685)
684. І словом не перекинутися (617)
685. І собаку не вдержиш (72)
686. І точка (893)
687. І хоч під землею (332)
688. І чорт лизне (злиже) (951)
689. І чутка пропала (960)
690. Їда не береться (356)
691. Із заячий хвіст (923-924)
692. Із сирію землею повинчатися (654)
693. Із тьми віків (908)
694. Їм [же] ім'я – легіон (350)
695. Їсти (поїдати, жерти, пожирати) очима (оком) (357)
696. Їсти хліб (358)
697. Іти (летіти) / піти (полетіти) до чорта (к чорту, під три чорти, к бісу) (353)
698. Іти (лягати) / піти (лягти) в [сиру] землю (353)
699. Іти (переходити) / піти (перейти) на той світ (353)
700. Іти (розлітатися) / піти (полетіти, розлетітися) прахом (356)
701. Іти / піти вгору (353)
702. Іти / піти з [цього] світу (світа) (354)
703. Іти / піти на небо (355)
704. Іти в далеку дорогу (352)
705. Їхати (повертати) з ярмарку (з торгу) (358)
706. Канути у вічність (у безвість, у небуття) (364)
707. Кидає / кинуло в жар (в пал) (368)
708. Кидає / кинуло в краску (368)

709. Кидати (класти) / кинути (покласти) на зуб (на зуби) (370-371)
710. Кидати / кинути в дрож (в холод, в лихоманку, в трясцю) (369)
711. Кидатися / кинутися в безодню (371)
712. Киплять сльози в (на) очах (831)
713. Кишеня не сходиться (374)
714. Кишки грають / заграють марш (374)
715. Кількома (небагатьма) словами (827)
716. Кінці [з кінцями] не сходяться / не зійшлися (376)
717. Кінчати вік (життя) (376)
718. Кістки зложити (338)
719. Класти / покласти голову (душу) (379)
720. Класти / покласти життя (живіт) (380)
721. Класти / покласти зуби на полицю (на мисник) (380)
722. Класти / покласти край (кінець) (380)
723. Класти / покласти трупом (380)
724. Клювати носом (382)
725. Кований на всі чотири ноги (копита) (383)
726. Кожною жилкою (293)
727. Коліно в коліно (386)
728. Колотися з лихо (387)
729. Конем не доженеш (не догнати) (258)
730. Котяться (линуть) / покотилися дрібні (рясні, пекучі) сльози [градом] (831)
731. Краєм (краєчком) ока (392)
732. Крапля (капля, краплина) в краплю (в каплю, в краплину) (394)
733. Краяти ремені зі шкіри (395)
734. Крик (лемент) душі (397)
735. Кров холоне (крижаніє, застигає) / захолола (застигла) у жилах (400)
736. Кров'ю сходити/зійти (872)
737. Крок за кроком (400)
738. Крутилася як (мов, ніби) білка (білочка) в колесі (403)
739. Куди і ворон кісток (кості) не заносить (145)
740. Куди кому до кого (404)
741. Куди Макар телят не ганяв (не гонить, не гнав) (460)
742. Куди не кинь / не скинь (не глянеш, не окинеш) оком (372-373)
743. Куди не кинься (373)
744. Куди не поглянь (657)
745. Куди не подайся (658)
746. Куди там (404)

747. Куди чорти не посилали (956)
748. Кулаком вола вб'є (69)
749. Купа (купою) на купі (405)
750. Купаний в окропі (405)
751. Купатися в золоті (в розкошах, в розкоші) (405)
752. Купатися як сир у маслі (405)
753. Купило притупило (405)
754. Курці ніде (немає де) голови простромити (712)
755. Ламати / поламати хребта (414)
756. Ламати ціну (415)
757. Лантух (мішок) з кістками (з маслами) (415)
758. Латка на латці (рідше лата на латі) (418)
759. Легкий на слово (418)
760. Легко (погано) лежить (420)
761. Ледве (ледь) триматися (держатися, стояти) на ногах (898)
762. Ледве (ледь, насилу) переставляти ноги (621-622)
763. Ледве (ледь, насилу) тягти (тягнути, тягати, волочити, волокати) ноги
[по світу] (905)
764. Ледве (ледь, тільки) живий [та теплий] (291)
765. Ледве совати ногами (ноги) (841)
766. Ледве триматися [купи] (898)
767. Лежати на лаві (на столі) (419)
768. Лежати на смертному (смертнім) ложі (одрі) (420)
769. Лепетливий на язык (421)
770. Летіти / полетіти вітром (як вітер) (421)
771. Летіти / полетіти галопом (421)
772. Летіти / полетіти сторч головою (сторчака) (421-422)
773. Летіти / полетіти стрілою (як стрілі) (422)
774. Лити (литися) ливцем (425)
775. Лити (проливати) / пролити [кривавий (солоний, сьомий)] піт (426)
776. Литися річкою (рікою, річками, ріками) (426)
777. Лиха година носить / розносила (177)
778. Лихе око (583)
779. Лихий на їжу (427)
780. Лихом об землю (429)
781. Лице (обличчя) горить ([аж] пашить) (430)
782. Лицем в лице (до лица) (430)
783. Лишати / лишити світ (432)
784. Лишитися живота (434)

785. Лізти (залазити) / полізти (залізти) у петлю (437)
786. Лізти / полізти на стінку (стінки, стіну, стіни) (439)
787. Лізти у пани (440)
788. Літа (роки) виходять / вийшли (441)
789. Літа обсіли (441)
790. Лоб до лоба (443)
791. Лобом в лоб (444)
792. Лобом неширокий (549)
793. Ловити (брати) / зловити (піймати, впіймати, взяти) на гачок (444)
794. Ловити (хапати, схоплювати, перехоплювати) на льоту (на лету) (447)
795. Ловити [носом] окунів (окуні) (446)
796. Ловити рибку (447)
797. Ложкою не поїсти (663)
798. Лопатою горнути (гребти, загібати) (190)
799. Лопотіти язиком (449)
800. Лунь ухопив (ухопила) (450)
801. Лупати очима (450)
802. Лупнути (липнути) очима (451)
803. Луснути з серця (зі злості) (452)
804. Лягати / лягти (звалитися) на плечі (454)
805. Лягати / лягти [важким] тягарем на плечі (454)
806. Лягти (полягти) трупом (456)
807. Лягти / лягати в могилу (в яму, в домовину, в труну, в гріб) (455)
808. Лягти / лягати кістями (кістками) (455)
809. Лягти вздовж лави (на лаву, на лаві, на столі) (455)
810. Лягти головою (455)
811. Макітра розуму (461)
812. Мало де (462)
813. Мало каші з'їв (336)
814. Мало коли (462)
815. Мало не з'їсть (336)
816. Мати вільні руки (470)
817. Мати зглядь (471)
818. Мати олію (лій, смалець, діал. олій) в голові (рідко під чубом) (474)
819. Мати порожню макітру на плечах (474)
820. Мати хліб (шматок, кусок хліба) (476-477)
821. Медові [ї] та молочні [ї] ріки (739)
822. Мерзлого в петрівку (483)
823. Мертвою (смертельною, залізною) хваткою (922)

824. Мести від воріт (484)
825. Мести до воріт (484)
826. Мізки перечищаються (прочищаються) (491)
827. Міряти мірками (міркою, ковшем) гроші (494)
828. Міцно збитий (324)
829. Мов громом ударило (910)
830. Мов собака, який зірвався з цепу (838)
831. Мозолити [свій] язик (502)
832. Мокрого місця не залишити (не лишити) (311)
833. Молодість грає (503)
834. Молодник із миски (504)
835. Молоко на губах витри (108)
836. Молочні ріки і киселеві (масляні) береги (739)
837. Море по коліна (по коліно) (506)
838. Морить на сон (506)
839. Мороз (холод) пробирається / пробрався до тіла (до [самих] кісток, за плечі) (508)
840. Мороз поза (за) спиною (за плечима, поза шкірою, поза шкурою) ходить (бігає) (508)
841. Мороз пробігає / пробіг (508)
842. Мороз хапає / захопив за плечі (508)
843. Мотузки (мотуззя, свічки) можна скати (870)
844. Мохом вкрився (136)
845. Мухи не зобидить (343)
846. На (в) дрізки (друзки) (269)
847. На (по) пальцях (можна, легко) перелічити (порахувати) (618)
848. На (рідко в) один лад (409)
849. На [крайньому (крайнім)] порозі (677)
850. На [тій] останній межі (482)
851. На [якусь (одну)] мить (489)
852. На бантину (17)
853. На бобах (36)
854. На божій (останній) дорозі (264)
855. На велику (превелику) силу (804)
856. На весь (на повний, у повний) голос (187)
857. На весь рот (762)
858. На відлюдді (123)
859. На відльоті (123)
860. На відстані гарматного пострілу (126)

861. На відході (127)
862. На відшибі (на відчепі) (127)
863. На віки вічні (128)
864. На все (ціле) горло; на всю горлянку (190)
865. На всі боки приступний (699)
866. На всі лопатки (449)
867. На всіх (повних) парах (608)
868. На всю (цілу) хату (921)
869. На всю вулицю (161)
870. На всю губу (201)
871. На всю пельку (611)
872. На всьому готовому (193)
873. На гамуз (169)
874. На гвалт (171)
875. На голову вищий (113)
876. На горі блаженства (189)
877. На два вершки (75)
878. На дві коцюби (392)
879. На диво (238)
880. На заході літ (життя) (321)
881. На зорі (344)
882. На зуби (на зуба) (348)
883. На кожному кроці (401)
884. На копійку (390)
885. На кореню (390)
886. На краплинку (393)
887. На краю могили (395)
888. На крихту (398)
889. На крихту (398)
890. На ламаний гріш не набереш (516)
891. На макове зерно (333)
892. На маленького Юрія (973)
893. На мізинець (490)
894. На ногах не стоїть (не тримається) (863)
895. На один манір (463)
896. На одне лице (430)
897. На одну понюшку (673)
898. На останню прясти (714)
899. На п'ятак (724)

900. На перший раз (727)
901. На перших порах (початках) (676)
902. На першому плані (644)
903. На півдорозі (629)
904. На півпальця (629)
905. На під'їзді (633)
906. На повне горло (190)
907. На повну силу (804)
908. На порох (678)
909. На прах (у прах) (688)
910. На припічку кашу їсти (358)
911. На рідкість (737)
912. На світ зводилося (326)
913. На світанку (786)
914. На світі нема (542)
915. На скіпки (817)
916. На славу (824)
917. На смертному ложі (448)
918. На совість (842)
919. На спаді (845)
920. На стану стати (859)
921. На сухар (870)
922. На схилі віку (літ, днів) (872)
923. На схилі дня (872)
924. На сьомому небі (539)
925. На тому (тім) світі (787)
926. На тріски (899)
927. На цьому крапка (393)
928. На чім (на чому) [тільки] світ стоїть (783)
929. На шабатурку (961)
930. На широку ногу (556)
931. На щербатий гріш (199)
932. Набачитися (навидатися) світу (516)
933. Набивати (напихати) / набити (напхати) [собі] кишені (калитку, капшук) (517)
934. Набирати / набрати води в рот (517)
935. Набиратися / набратися розуму (ума, уму-розуму) (518)
936. Набиратися / набратися сили (сил) (518)
937. Набитий (битий, непоправний, безнадійний, заплішений) дурень (273)

938. Набитий (повний) гаманець; повна (набита, непорожня) кишенья (калитка) (374)
939. Навертатися / навернутися на язик (519)
940. Навертаються/навернулися сльози [на очі] (831)
941. Наводити / навести красу (520)
942. Наводити / навести полуду (більмо) на очі (520)
943. Наганяти (нагонити) / нагнати холоду (521)
944. Нагнати дрижаків (521)
945. Нагнати трусу (521)
946. Нагодувати дрижаками (521)
947. Нагулювати (набувати) / нагуляти (набути) жир (жиру) (522)
948. Над (понад) силу (804)
949. Над (понад, через) міру (493)
950. Над життя (295)
951. Надривати (надсаджувати) / надірвати (надсадити) сили (523)
952. Надривати / надірвати пупа (523)
953. Наказати довго жити (525)
954. Накидати (накладати, надівати) / накинути (накласти, надіти) ярмо (петлю, вуздечку) [на [свою] шию (довкола шиї, на себе)] (526)
955. Накладати / накласти (наложити) життям (душею, головою) (527)
956. Накладати / накласти (наложити) руки (руку, лапу) (527)
957. Наливатися / налитися (наллятися) жаром (вогнем, фарбою, краскою) (528)
958. Наливатися / налитися (наллятися) кров'ю (528)
959. Намилити шию (529)
960. Народитися без сорочки (533)
961. Народитися в сорочці (533)
962. Начепити торби (538)
963. Начухати язика (538)
964. Нашого полку прибуло (689)
965. Не (можна) перелічити (619)
966. Не [один] день (226)
967. Не бачити вільної хвилини (129)
968. Не близький (далекий, такий) світ (784)
969. Не в міру (493)
970. Не видавши слова (85)
971. Не видати в світі (86)
972. Не видержить (не витримає) кишенья (374)
973. Не випустити (не пустити) (ні (ані, і)) пари (слова) з вуст (100)

974. Не витягнеш і копійки (109)
975. Не виходити з горілки (112)
976. Не від учорашу (917)
977. Не відриваючи (не відводячи) очей (погляду) (125)
978. Не встигнеш (не встиг, не встигнеш, не встиг) [і] оком моргнути (змигнути) [як] (155)
979. Не втовпиться (потовпиться) в двері (в шкуру) (158)
980. Не годен у слід ступити (175)
981. Не гук (202)
982. Не гурт (202)
983. Не давати / не дати [і (ні, ані)] кроку ступити (216)
984. Не давати / не дати [і] волоску (волосині, волосу) впасти з голови (216)
985. Не давати / не дати [і] пилині (пороху, порошині) впасти (сісти) (216)
986. Не давати / не дати і вгору глянути (215)
987. Не давати / не дати спокою (рідко покою, супокою, упокою) (217)
988. Не до Петра, а до різдва (625)
989. Не жаліти / не пожаліти рук (сил, пупа) (289)
990. Не жарт (не жарти) (289)
991. Не з медом (486)
992. Не з моєю (не з твоєю) кишенею (373)
993. Не з нашої парафії (607)
994. Не за горами (188)
995. Не за морями (510)
996. Не за страх, а за совість (866)
997. Не заставляти / не заставити себе ждати (318)
998. Не зглянувся (не зоглянувся, не зглянулись), як і... (329)
999. Не змигаючи (не змигуючи) / не змигнувши [оком] (338)
1000. Не знати землі (341)
1001. Не знати ліку (341)
1002. Не знаходити / не знайти [собі] місця (342)
1003. Не зносити голови (343)
1004. Не ївши, не пивши (356)
1005. Не лишилося (не залишилося) каменя на камені (433)
1006. Не лишити (не залишати) / не лишати (не залишати) каменя на камені (433-434)
1007. Не лишити (не залишити) живого місця (433)
1008. Не лишити (не zostавити) / не лишати (не zostавляти) [і] на насіння (434)
1009. Не лишиться (не залишиться) і насіння (434)

1010. Не лічбою (442)
1011. Не лічити / не злічити (443)
1012. Не м'яти трави (515)
1013. Не мати (не знати) просвітку (478)
1014. Не мати коли [й] дихнути (угору глянути, на стелю глянути) (478)
1015. Не мати ціни (479)
1016. Не мати чим хребта (хребет) прикрити (479)
1017. Не міряно (493)
1018. Не моргнувши (не зморгнувши) [оком (бровою)] (505)
1019. Не нашого пера (пір'я) пташка (716)
1020. Не обмовитися і словом (573)
1021. Не остання спиця в колесі (848)
1022. Не переводитися/не перевестися (615)
1023. Не переводячи/не перевівши духу (подиху) (615)
1024. Не перший рік (738)
1025. Не першої молодості (503)
1026. Не першої свіжості (781-782)
1027. Не продихнути (705-706)
1028. Не рік, не два (738)
1029. Не розгинати спини (747)
1030. Не розгинаючи спини (747)
1031. Не своїм (нелюдським, несамовитим) голосом (188)
1032. Не так давно (219)
1033. Не тямити (не пам'ятати) [самому] себе (907)
1034. Не чути (не відчувати) ніг (під собою) – 1. Дуже швидко (959)
1035. Не чути серденька (959)
1036. Не шили не пороли (962)
1037. Нема (немає) ліку (числа) (542)
1038. Нема (немає) царя в голові (546)
1039. Нема ані (ні, і) кровинки (542)
1040. Нема кінця-краю (543)
1041. Нема кінця-краю (543)
1042. Нема коли й слова вимовити (95)
1043. Нема чого в рот покласти (546)
1044. Немає і кісточки (542)
1045. Ненавистю дихати (240)
1046. Непочатий край (393)
1047. Нерви здають (547)
1048. Нехай (хай) прахом ляже (456)

1049. Низької (невисокої) проби (702-703)
1050. Нитка увірвалася (549)
1051. Ні (ані) в казці сказати (розказати), ні (ані) пером описати ([не] списати) (812)
1052. Ні (ані) гич (172)
1053. Ні (ані) гу-гу (202)
1054. Ні (ані) дати ні взяти (224)
1055. Ні (ані) за які гроші (200)
1056. Ні (ані) лялечки (456)
1057. Ні (ані) мур-мур (513)
1058. Ні (ані) пари з вуст (з рота, з губи) (162)
1059. Ні (ані) пилини (626)
1060. Ні (ані) цяточки (цяти) (943)
1061. Ні (ані, й) тіні (885)
1062. Ні (ані, і) краплі (краплини, крапельки) (394)
1063. Ні (ані, і) на хвильку (923)
1064. Ні (й) разу (729)
1065. Ні (і) на [один] крок (401)
1066. Ні (і) на крихту (398)
1067. Ні (не) зміряти (змірити), ні (не) злічити (339)
1068. Ні (чи) світ ні (чи) зоря (784)
1069. Ні [живої] душі (285)
1070. Ні [і] духу (духа) [живого] (276)
1071. Ні в які ворота (двері) не лізе (435)
1072. Ні вдень ні вночі (71)
1073. Ні вуха ні ри́ла (163)
1074. Ні гаряче ні зимно (170)
1075. Ні дня, ні ночі (252)
1076. Ні живий ні мертвий (рідко вмерлий) (291-292)
1077. Ні з плечей, ні з очей (646)
1078. Ні за понюшку (за понюх, за нюх) табаки (тютюну) (673)
1079. Ні за холодну воду (143)
1080. Ні за цапову (пухлу) душу (286-87)
1081. Ні за які скарби [в світі] (814)
1082. Ні звуку (328)
1083. Ні знобить, ні гріє (343)
1084. Ні к лихій годині (178)
1085. Ні кілка, ні дрючка (375)
1086. Ні кінця ні краю (376)

1087. Ні копійки (ні копійчки, ні коп'я) (389)
1088. Ні лягти, ні сісти (456)
1089. Ні мед ні кутя (481)
1090. Ні на гран (194)
1091. Ні на грі (199)
1092. Ні на дрібку (269)
1093. Ні на краплинку (393)
1094. Ні на краплинку (393)
1095. Ні на лепту (421)
1096. Ні на мить (489)
1097. Ні на мить (489)
1098. Ні на п'ядь (724)
1099. Ні назад ні вперед (524)
1100. Ні перейти, ні перелетіти (617)
1101. Ні півслова (629)
1102. Ні роду ні племені (743)
1103. Ні роду ні плоду (ні приплоду) (743)
1104. Ні тепер ні в четвер (879)
1105. Ні тпру ні ну (894)
1106. Ні туди ні сюди (903)
1107. Ні холодно ні жарко (934)
1108. Ні цури, ні пилінки (942)
1109. Ні цурочки (942)
1110. Ніде (нема де) й голкою штрикнути (968)
1111. Ніде (ніяк) (було) повернутися (652)
1112. Ніде [й] голки (пальця) встромити (просунути) (155)
1113. Ніде курці ступити (869)
1114. Ніде розгулятися оку (748)
1115. Ніс у ніс (до носа) (552)
1116. Нічим [нема й чим] ока запорошити (316)
1117. Ніяким світом (787)
1118. Нога за ногою (553)
1119. Ноги (п'яти) сверблять (555)
1120. Ноги (п'яти, ступні) прикипають (прирастають) / прикипіли (приросли) (555)
1121. Ноги не держать (555)
1122. Ногою ступити (стати) ніде (869)
1123. Носом рибу вудити (удити) (160)
1124. Оббігти очам (562)

1125. Оббілувати (обідрати, обчистити), як (мов, ніби) білочку (білку) (563)
1126. Обірвати життя (567)
1127. Обламати / обламувати кий (палицю, віник) (568)
1128. Обливатися кривавим потом (569)
1129. Обмацати цікавими очима (571)
1130. Обмірювати очима (обміряти очима з ніг до голови) (572)
1131. Обмовитися двома-трьома словами (573)
1132. Обривати/обірвати руки (574)
1133. Обростати/обрости пір'ям (574)
1134. Обрости мохом (574)
1135. Обсипає жаром (575)
1136. Обсипає морозом (дрижаками) (575)
1137. Обсідають / обсіли клопоти (382)
1138. Обтерти сльози (очі) (576)
1139. Обути в постолі (576)
1140. Один на одному (579)
1141. Одна (тільки) тінь залишилася (зосталася) (885)
1142. Одна нога тут, а друга там (553)
1143. Одна хвилина (хвиля) (922)
1144. Одним махом (480)
1145. Одним миром мазані (рідко помазані) (458-459)
1146. Одним один (579)
1147. Одні (ходячі) мощі (511)
1148. Однієї (одної) масті (466)
1149. Одного гніздечка птиці (716-717)
1150. Одного поля ягода (975)
1151. Одного роду, одного плоду (743)
1152. Озиватися/озватися словом (581)
1153. Опливати в достатках (588)
1154. Опустити/опускати вуха (588)
1155. Опустити/опускати голову (588)
1156. Опустити/опускати очі (зір) (588)
1157. Опустити/опускати руки (589)
1158. Остання межа (482)
1159. Остатися (лишитися) без духа (591)
1160. Охолоджувати/охолодити душу (серце, голову) (592)
1161. Охота бере (592)
1162. Очей не відведеш (не відірвеш) (116)
1163. Очі аж злипаються (597)

1164. Очі беруться/взялися сном (598)
1165. Очі відбирає (114)
1166. Очі загорілися (599)
1167. Очі загорілися (599)
1168. Очі на мокрому місці (на солонці) (599)
1169. Очі не висихають від сліз (599)
1170. Очі просохли (600)
1171. Очі туманяться слізьми (600)
1172. Падати в очах (602)
1173. Палата розуму (604)
1174. Палицею (палкою) кинути (372)
1175. Пальцем (києм) не проткнути (713)
1176. Паном діло (247)
1177. Пасти задніх (609)
1178. Пахне (смердить) землею (610)
1179. Певною (якоюсь, тією чи іншою) мірою (493)
1180. Пекти аж до живого серця (610)
1181. Пекти в самі печінки (610)
1182. Пекти очима (610)
1183. Пекти руку (611)
1184. Перебиватися з копійки на копійку (612)
1185. Переболіти душею (серцем) (613)
1186. Переводити/перевести подих (дух) (615)
1187. Перед очима (594)
1188. Перейти світ (617)
1189. Перекидатися/перекинутися словом (617)
1190. Перемінити (змінити, повернути) гнів на милість (на ласку) (619)
1191. Переміряти голими п'ятами світ (619)
1192. Переноситися/перенестися у вічність (620)
1193. Перепадати/перепастися на хліб (620)
1194. Перепадати/перепастися у кишеню (620)
1195. Перепастися на смик (на сухар) (620)
1196. Переривати/перерватися надвоє (пополам, начетверо) (621)
1197. Переставитися (переступити) на той світ (621)
1198. Перестало битися серце (794)
1199. Перетліти душею (серцем) (622)
1200. Перетліти на вугіль (на попіл) (622)
1201. Перетліти на вугіль (на попіл) (622)
1202. Перехоплює/перехопило дух (624)

1203. Перша ластівка (417)
1204. Перша скрипка (820)
1205. Перше слово (828-829)
1206. Перші кроки; перший крок (401)
1207. Пече вогнем (625)
1208. Пити кров (628)
1209. Півень убрид переходить (629)
1210. Півтори каліки (362)
1211. Під (перед) самим носом (559)
1212. Під газом (167)
1213. Під градусом (194)
1214. Під джмелем (233)
1215. Під кінець (375)
1216. Під літами (441)
1217. Під стіл пішки ходити (бігати) (929-930)
1218. Під хмільком (928)
1219. Під чаркою (944)
1220. Підбитий бісом (630)
1221. Підбитий псом (631)
1222. Підв'язувати / підв'язати язик (язика) (632)
1223. Підвело живіт (живота) (631)
1224. Підводити/підвести ризику (632)
1225. Піддавати/піддати жару (вогню, духу) (632)
1226. Піддавати/піддати ходу (632)
1227. Піджимати (підгортати, підгинати) / піджати (підгорнути, підігнути, підібгати) хвіст (хвоста) (633)
1228. Піднімати (підіймати, підносити) / підняти (підійняти, піднести) голос (636)
1229. Піднімати (підіймати, підносити) / підняти (підійняти, піднести) голос (636)
1230. Піднімати (підійматися, підноситися) / піднятися (підійнятися, підвестися) на рівень (до рівня) (637)
1231. Піднімати (підійматися, підноситися) / піднятися (підійнятися, підвестися) на голову (на багато голів) (вище) (637)
1232. Підносити (піднімати, підіймати) / піднести (підняти, підійняти) (ще) на один (вищий, новий) ступінь (щабель) (638)
1233. Підносити / піднести в очах (рідше перед очима) (637)
1234. Підноситися/підвестися духом (638)
1235. Підпирати (плечима (головою)) стелю (639)

1236. Підтягати (підтягувати) / підтягти (підтягнути живіт) (640)
1237. Підтягувати (стягувати, зату́гувати) / підтягти (стягти, зату́гти) паски (пасок, ре́мінці, очку́рі, пояски) (640)
1238. Підходити/підійти під плече (641)
1239. Підшитий лисом (641)
1240. Підшитий собаками (641)
1241. Після других півнів (629)
1242. Піти в могилу (з життя, від нас, до Бога) (643)
1243. Піти морозом по спині (643)
1244. Піти порохом за вітром (644)
1245. Піти у вічність (644)
1246. Піти у воду (644)
1247. Плавом (як, мов, ніби) пливти (плисти, линути) / попливти (поплисти, полинути) (647)
1248. Плескати (паякати, плести) язиком (язиками) (645)
1249. Плече в плече (до плеча, з плечем) (646)
1250. Плюнути через поріг (649)
1251. Пнутися на ноги (650)
1252. По (самі) вінця (130)
1253. По [саме] горло (190)
1254. По [самі] вуха (163)
1255. По [саму (самісіньку)] шию (963)
1256. По [саму, самісіньку] зав'язку (302)
1257. По віки вічні (129)
1258. По всіх усядах (916)
1259. По коліна; в коліно (386)
1260. По маківку (461)
1261. По маленькій (462)
1262. По Марусин поясок (686)
1263. По очі (600)
1264. По тім'я (885)
1265. По хвилині (по хвилі) (922)
1266. Побачити віку (650)
1267. Побачити світ (650)
1268. Повертати/повернути душу (653)
1269. Повна голова (183)
1270. Повна торба (891)
1271. Повна хата (921)
1272. Повний (повен) мішок (498)

1273. Повні вуха (163)
1274. Повною мірою (493)
1275. Повну хату (921)
1276. Поганяти до ями (656)
1277. Пожити смерті (661)
1278. Позбавляти/позбавити життя (661)
1279. Позбувати/позбути жир (жиру) (662)
1280. Позбутися голови (662)
1281. Позбутися життя (662)
1282. Позначається на світ (на ранок) (662)
1283. Поїдом (їдьма, їдом) (358)
1284. Показувати/показати (свої) ребра (665)
1285. Показувати/показати п'ятки (665)
1286. Покидати (покинути) світ білий (665)
1287. Покидати/покинути білий (цей, сей) світ (665)
1288. Покидати/покинути грішну землю (665)
1289. Покласти основу (666)
1290. Покритися землею (667)
1291. Поламати (переломити) / ламати ребра (кістки) (668)
1292. Полатати штани (жупан, каптан) (668)
1293. Полатати/латати боки (ребра) (668)
1294. Поливати/полити потом (669)
1295. Полічити (порахувати, полоскотати, потовкти) ребра (670)
1296. Положити на лаві (на лаву, на лавку) (670)
1297. Полонити серце (670)
1298. Полоскатися в горілці (670)
1299. Полуда на очі впала (671)
1300. Пом'яти / м'яти боки (ребра) (672)
1301. Поминай як звали (671)
1302. Попасти (перейти) на той світ (674)
1303. Попасти у масть (675)
1304. Поплатитися життям (675)
1305. Пополоскати в роті (зуби, горло) (676)
1306. Поринути (пірнути) / поринати (пірнати) з головою (677)
1307. Порожня (пуста, бідна) кишеня (калитка) (374)
1308. Порожньо у голові (у лобі) (677)
1309. Порости мохом (678)
1310. Порохня (порох, порохно, пісок) сиплеться (678)
1311. Пороху не вигадє (не видумає) (84)

1312. Посадити на палю (679)
1313. Посвятити лозиною (679)
1314. Посилати до чорта (к чорту, к чортам (собачим, свинячим)) (680)
1315. Посилати сто сот чортів на спину (680)
1316. Посилати/послати на смерть (в могилу) (680)
1317. Потовкти на пшоно (682)
1318. Потопати в безодні (682)
1319. Потягнути ноги (чоботи) (684)
1320. Похилило (потягло) на сон (до сну) (684)
1321. Почесати березовим вінком (685)
1322. Почесати спину (ребра) (685)
1323. Пошукати такого (686)
1324. Пошукати такого вдень з вогнем (із світлом, при сонці) (686)
1325. Ппогубити душу (з тілом (і тіло)) (658)
1326. Правець ударив (687)
1327. Правцем (у правець) поставити (681)
1328. Прибитий на цвіту (689)
1329. Привернути серце (690)
1330. Приводити/привести на світ (божий) (690)
1331. Придавити комара (690)
1332. Прийти до душі (до серця, до смаку) (692)
1333. Прийти до слова (692)
1334. Прикипіти до серця (693)
1335. Прикипіти серцем (душею) (693)
1336. Прилипнути (усім) серцем (усією душею) (695)
1337. Припадати/припасти до горілки (до чарки) (696)
1338. Припасти/припадати до серця (до душі) (696)
1339. Прирости до серця (до душі) (697)
1340. Пристрасті влягаються (вгамовуються) / вляглися (вгамувалися, прохолонули) (698)
1341. Пристрасті спалахують (розпалюються, розгоряються, закипають) (698)
1342. Притягує/притягло живіт (живота) до спини (700)
1343. Приходить/прийти у світ (на світ, в життя) (701)
1344. Приходить (настає) / прийшов (настав) край (кінець) (393)
1345. Про себе (790)
1346. Пробирати (пронизувати) до [самих] кісток (до костей) (703)
1347. Проймати до живця (706)
1348. Пройти [крізь] вогонь і воду [і мідні труби] (706)
1349. Проковтнути (затягти, затягнути) язика (язик) (707)

1350. Проливати (лити, розливати) / пролити (розлити, розілляти) кров (708)
1351. Пропадати пропадом (709)
1352. Проситься на язик (712)
1353. Проспівана (доспівана, скінчена) пісенька (пісня) (642)
1354. Проти ночі (559)
1355. Прощатися/розпрощатися (попрощатися) з життям (з [білим] світом, з тілом і душею) (714)
1356. Пуп розв'яжеться (717)
1357. Пуп тріщить (717)
1358. Пускати/пустити з торбою (з торбами) [по світу (по миру)] (719)
1359. Пускатися/пуститися духу (721)
1360. Пустий (порожній) гаманець (рідше гаман) (168-169)
1361. Пустити (спустити) / пускати (спускати) юшку (кров, мазку) [з носа] (722)
1362. Пустити під шум (722)
1363. Пустити собі кулю в лоб (в лоба, в голову, в скроню) (722)
1364. Пхати вік (біду, життя) (724)
1365. Раз на віку (728)
1366. Раз од разу (728)
1367. Раз ступнути (869)
1368. Раз у раз (728)
1369. Рачки лазити (412)
1370. Рвати горло (горлянку) (732)
1371. Рвати повітря (тишу) (732)
1372. Рвати пуп (733)
1373. Рвати/порвати жили (руки, силу) (733)
1374. Решетом не накрити (528)
1375. Різати око [очі] (737)
1376. Рік у рік (738)
1377. Рішатися / рішитися життя (739)
1378. Рішити життя (739)
1379. Розбивати/розбити в пух і прах (743)
1380. Розв'язати вуста (губи) (746)
1381. Розв'язати/розв'язувати язик (язика, рота, мову) (746-747)
1382. Розвернутися ніяк (ніде, не можна) (744)
1383. Розвиднятися в [темній] голові (в очах) (744)
1384. Розвіяти на попіл (на порох) (745)
1385. Роздають дрижаки (дрижаків) (748)
1386. Роззявляти/роззявити рот (рота) (749)

1387. Розквитатися з життям (751)
1388. Розкривати/розкрити рот (рота) (752)
1389. Розлітатися (розвіюватися) / розлетітися (розвіятися) пилом (в пил) (753)
1390. Розлучатися/розлучитися з світом (з життям) (753)
1391. Розмикати/розімкнути уста (753)
1392. Розноситися/рознести за вітром (754)
1393. Розпадатися/розпастися прахом (у прах, на прах) (755)
1394. Розпливатися/розпливтися від жиру (755)
1395. Розпускати/розпустити голос (756)
1396. Розпускати/розпустити губу (губи) (756)
1397. Розпускати/розпустити язика (757)
1398. Розпустити ханьки (757)
1399. Розривати (рвати) / розірвати на шматки (757)
1400. Розривати/розірвати серце (душу, груди) (757)
1401. Розрядити атмосферу (758)
1402. Розсипатися (розлетітися) / розсипатися (розлітатися) на порох (на прах, порохом, прахом) (758)
1403. Розсипатися/розсипатися горохом (758)
1404. Розтирати/розтерти (зітерти, стерти) на порох (у порох, на прах, у порошок) (759)
1405. Розхристана душа (282)
1406. Ронити дух (762)
1407. Руб'ям (дрантям) трясти (901)
1408. Рубець на рубці (763)
1409. Рук не вистачить (106)
1410. Рук не чути (959-960)
1411. Руки згорнулися (769)
1412. Руки сверблять (чешуться) / засвербіли (зачесалися) (770-771)
1413. Рукою подати (659)
1414. Рушити в далеку дорогу (776)
1415. Сам не при собі (779)
1416. Самі вуха та зуби (163)
1417. Свербить на кінці (на кінчику) язика (781)
1418. Свищі в борщі (781)
1419. Світ [білий (божий)] закрився (замкнувся) (784)
1420. Світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться) / потьмарився (потемнів, померк, помутився) (784)
1421. Світити дірками (786)

1422. Світити латками (786)
 1423. Світити ребрами (787)
 1424. Світитися дірками (787)
 1425. Світла (ясна) голова (184)
 1426. Світле око (585)
 1427. Світу білого (божого) не видно (87)
 1428. Свого часу (945)
 1429. Семимильними кроками (401)
 1430. Серце (душа) ниє (мліє, омліває, стискається, німіє) / серце занило (омліло, обімліло, стиснулося, заніміло); душа занила (обімліла, заніміла) (794)
 1431. Серце варом обкипає/обкипіло (794)
 1432. Серце заговорило (795)
 1433. Серце кров'ю обливається (зливається) / облилося (795)
 1434. Серце мохом (остюками) обростає (поростає) / обросло (поросло) (795)
 1435. Серце обривається (обірвалося) (796)
 1436. Серце прохололо (охололо) (796)
 1437. Серце рветься (розривається) на шматки (куски) (797)
 1438. Серце сохне (схне) (797)
 1439. Серце стигне (797)
 1440. Серце сходить кров'ю (797)
 1441. Серце тенькає / тенькнуло (797)
 1442. Сипати (рідко сіяти) грішми (грошима, червінцями, катеринками) (806)
 1443. Сипати словами [як (мов, ніби, наче) горохом] (806)
 1444. Сипати/сипнути (сипонуту) жару за халяви (під хвіст) (806)
 1445. Сипатися з язика (806)
 1446. Ситий і вкритий (807)
 1447. Сідати/сісти за парту (808)
 1448. Сідати/сісти за стіл переговорів (808)
 1449. Сідати/сісти каменем (808)
 1450. Сідати/сісти на свого коника (конька) (808)
 1451. Сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні] (809))
 1452. Скаламутити [всю] душу (нутро) (814)
 1453. Скапувати кров'ю (814)
 1454. Скидати / скинути полуду з очей (816)
 1455. Скільки (що є) сили (803)
 1456. Скільки [душі] забажається (завгодно) (297)
 1457. Скільки видно (88)
 1458. Скільки влізе (137)

1459. Скільки духу вистачить (106)
1460. Скільки душа забажає (запрагне, захоче) (282)
1461. Скільки ока (817)
1462. Скільки хочеться (хочеш, хоч) (934)
1463. Скінчити дні (життя, шлях) (817)
1464. Сколихнути в душі (в серці) (819)
1465. Скрипіти серцем (820)
1466. Скріпивши серце (820)
1467. Скрутити (рідко вкрутити) / скручувати в'язи (карка, карк) (821)
1468. Скрутити/скручувати голову (821-822)
1469. Скрутити/скручувати собі в'язи (822)
1470. Скрутитися, як муха на окропі (822)
1471. Скупатися в крові (822)
1472. Скупий на слова (на слово, на мову, у мові) (822)
1473. Слабий як учетверо мотуз (823)
1474. Слабка сторона (863)
1475. Сліпці сватають (826)
1476. Слово писнути (627)
1477. Сльози в горлі застрягли (831)
1478. Сльози давають (душать) / удавили (831)
1479. Сльози закипіли (закрутилися) / закипають на (в) очах) (рідко на віях) (831)
1480. Сльози заливають/залили очі (лице) (831)
1481. Смерть [стоїть] [з косою] за плечима (834)
1482. Смерть косить (скосила) (834)
1483. Смерть узяла (забрала, прибрала) (834)
1484. Смикало/смикнуло за язик (язика) (834)
1485. Смоктати мамину цицю (836)
1486. Снігу зимою (посеред зими, взимку) не дістанеш (249)
1487. Сном праведника (838)
1488. Собаки виють (839)
1489. Совість мучить (842)
1490. Сон (дрімота) хилить (клонить, морить, налягає) (843)
1491. Сором заливає/залив обличчя (лице) (844)
1492. Сором криє очі (844)
1493. Спадати/спастися з лиця (на лиці, на виду) (845)
1494. Спадати/спастися з тіла (в тілі, на тілі) (845)
1495. Спасти на душу (846)
1496. Спи́на не розгинається (846)

1497. Списати/списувати спину (шкуру, шкіру) (848)
1498. Спіймати жар-птицю (золоту рибку) (849)
1499. Спливати з рук (850)
1500. Спопеляється/спопелилося серце (797-798)
1501. Спопеляти/спопелити серце (серця) (852)
1502. Спочивати (спати) / спочити (заснути) навіки (довіку, вічним сном) (852)
1503. Справляти/справити галас (гомін) (854)
1504. Спровадити до пекла (854)
1505. Спровадити до пекла (на шибеницю) (854)
1506. Спускати/спустити тон (тона) (855)
1507. Спустивши рукава (рукави) старання (855)
1508. Спустити дух (рідко духа) (855)
1509. Спустити/спускати шкуру (шкіру, три шкури, сім шкур) (855)
1510. Ссати [за] серце (душу) (855)
1511. Ставати/стати в [один] ряд (856)
1512. Ставити/поставити крапку (857)
1513. Становий хребет (934)
1514. Стара торба (891)
1515. Старе луб'я (449)
1516. Старий сич (807)
1517. Старий як [білий (божий)] світ (858)
1518. Стати (встати, звестися, знятися, піднятися, спинатися) / ставати (зводиться, зніматися, підніматися) на [свої (власні)] ноги (859)
1519. Стати (встати, звестися, знятися, піднятися, спинатися) / ставати (зводиться, зніматися, підніматися) на [свої (власні)] ноги (859)
1520. Стати [ножем] поперек (впоперек) горла (860)
1521. Сторч головою (864)
1522. Стояти на божій дорозі (864)
1523. Стояти на голову (на багато голів) вище (864)
1524. Стояти над могилою (864)
1525. Стояти однією (одною) ногою в могилі (рідше в труні, в гробі) (865)
1526. Стратити життя (866)
1527. Страх як (866)
1528. Стріляний (обстріляний) птах; стріляна птиця (716)
1529. Струсити (струснути, отряхнути) давній прах (868)
1530. Ступати/ступити на кривавий шлях (869)
1531. Стягнутися на нитку (869)
1532. Сушити/висушити серце (871)

1533. Схилити серце (872)
1534. Та й уже (912)
1535. Та мов з косою пройшла (833)
1536. Так і підкидає (633)
1537. Так і проситься в рот (на губу) (712)
1538. Так шкура і закипить (965)
1539. Танцювати від печі (877)
1540. Тик та мик (882)
1541. Тисяча і одна (884)
1542. Тихіший (тихший) [від] води (за воду), нижчий [від] трави (за траву) (884)
1543. Тільки (хіба, лиш) пташиного молока нема (546)
1544. Тільки [сама (одна)] душа залишилася (лишилася) (282)
1545. Тільки душа в тілі (282)
1546. Тільки моці залишилися (лишилися, осталися) (511)
1547. Тільки хвостом мелькнути (482)
1548. То туди, то сюди (903)
1549. Тонути (потопати) в розкошах (889)
1550. Тонути в крові (889)
1551. Топити (затоплювати) / затопити (потопити) в крові (889)
1552. Точити [свій] піт (893)
1553. Точити кров (892)
1554. Треба з свічкою вдень (серед [білого] дня) шукати (вишукувати) (969)
1555. Тремтять сльози на очах (831)
1556. Три мішка гречаної вовни [і (та) всі неповні] (498)
1557. Три чисниці до смерті (до віку) (948)
1558. Тридев'яте (тридесяте) царство (рідше королівство, володарство) (938)
1559. Тріпати душу (899)
1560. Трубити в кулаки (900)
1561. Труснути (трусонути) калиткою (калиточку) (901)
1562. Тумою туманіти (904)
1563. Тут як тут (904)
1564. Тягне за живіт (за печінки, за печінку) (905)
1565. Тягти (тягнути, витягати, висмикувати) слова з рота (906)
1566. Тягти (тягнути, витягати, витягувати) / витягти (витягнути) [останні (усі)] жили(906)
1567. Тягти життя (906)
1568. Тяжко на душі (907)
1569. У (на) ціні (941)

1570. У [далекий] світ; у [далекі (дальні)] світи (світа) (785)
1571. У батьки (у діди, у матері) годитися (179)
1572. У вищій мірі (492)
1573. У вічі (133)
1574. У голові перекинулось (617)
1575. У дві пригорщі не захопиш (321)
1576. У двох (у коротких) словах (828)
1577. У животі (аж) пищики грають (629)
1578. У значній (великій, більшій) мірі (492)
1579. У кожному (кожнім) разі (729)
1580. У кожному (кожнім) разі (729)
1581. У колисці (386)
1582. У колисці (386)
1583. У миг ока (485)
1584. У міх не вбереш (69)
1585. У ноги (556)
1586. У пельку не лізуть (440)
1587. У повній мірі (492)
1588. У роках (761)
1589. У саме серце; до самого серця (798)
1590. У свій час (944)
1591. У сини (у дочки) годитися (179)
1592. У сльозах (831)
1593. У сльозах (831)
1594. У сльози (832)
1595. У смак (832)
1596. У тій чи іншій (якійсь, певній, деякій) мірі (492)
1597. У три горла (190)
1598. У три поти (682)
1599. У тьмі віків (908)
1600. У хвості (924)
1601. У цвіті літ (939)
1602. У ярмі ходити (930)
1603. Убитий (прибитий) горем (909)
1604. Уболівати душею (серцем) (909)
1605. Ударило в сон (910)
1606. Ударитися в горілку (до горілки) (911)
1607. Узяти в нагаї (912)
1608. Укладати/укласти в копи (912)

1609. Уложити у землю (913)
1610. Уложити у копи (913)
1611. Упірнути з головою (915)
1612. Уста не розмикаються (916)
1613. Утишити серце (916)
1614. Утішати/утішити серце (917)
1615. Ухопитися [руками] за голову (917)
1616. Фігу [з маком] дістати (250)
1617. Хай (нехай) каменем ляже (456)
1618. Хай йому (їй, їм) враг (150)
1619. Хапкий на мову (920)
1620. Хвилювати (бунтувати, бентежити, розпалювати) кров (923)
1621. Хилить (клонить) на сон (до сну, рідко в сон) (925)
1622. Хліб насущний (насушний) (927)
1623. Хмара повила (927)
1624. Хмара хмарою (927)
1625. Хмара хмарою (927)
1626. Хміль б'є (ударяє) / ударив у голову (928)
1627. Хміль б'є (ударяє) / ударив у голову (928)
1628. Хміль б'є (ударяє) / ударив у голову (928))
1629. Хміль бродить у голові (928)
1630. Хміль бродить у голові (928)
1631. Хміль з голови вийшов (вискочив, вивітрився, вилетів) / виходить (вискакує, вивірюється, вилітає) (928)
1632. Хміль з голови вийшов (вискочив, вивітрився, вилетів) / виходить (вискакує, вивірюється, вилітає) (928)
1633. Хміль не бере (928)
1634. Хміль розбирає / розібрав (928)
1635. Хміль розбирає / розібрав (928)
1636. Хміль розбирає / розібрав (928)
1637. Ходити у передовиках (у передових) (932)
1638. Ходити у середняках (932)
1639. Ходити чистим (правим) робом (932)
1640. Ходячий мертвець (мрець) (483)
1641. Холод пробирає (проймає) / пробрав (пройняв) [до кісток (від голови аж до ніг, все тіло)] (933)
1642. Хоч (надвоє) розірвися (перервися) (751)
1643. Хоч (тільки) пальцем торкнутися (892)
1644. Хоч (хоть) греблю (гать) гати (170)

1645. Хоч [би] де (226)
1646. Хоч [і] трісни (лопни) (899)
1647. Хоч би (хоча б, хоть би, коли б) на сміх; і [й] на сміх (835)
1648. Хоч би тобі [одна] жива людина [показалася] (453)
1649. Хоч би тобі лялечка (456)
1650. Хоч в око (в очі) стрель (стрельни) (866))
1651. Хоч в око дай (219)
1652. Хоч викрути (92)
1653. Хоч відбавляй (113)
1654. Хоч віником мети (484)
1655. Хоч вовк траву їж (139)
1656. Хоч вовків (собак, псів) гони (ганяй) (188)
1657. Хоч гармати коти (391)
1658. Хоч голки збирай (323)
1659. Хоч голову мий (486)
1660. Хоч з гармати (гармат) стріляй (867)
1661. Хоч з лица води напийся (531)
1662. Хоч за раму клади (379)
1663. Хоч зубами виривай (101)
1664. Хоч картину малюй (463)
1665. Хоч конем грай (194)
1666. Хоч конем грай багато (194)
1667. Хоч купайся (405)
1668. Хоч лопатою горни (греби, загібай) (190)
1669. Хоч мак (маком) сій (808)
1670. Хоч малюй, хоч цілуй (463)
1671. Хоч мотузки (мотуззя) крути (402)
1672. Хоч на картину (на карту) малюй (463)
1673. Хоч на собаку (на хвіст собаці) лий (вилий) (423)
1674. Хоч на стінку лізь (440)
1675. Хоч ножем ріж (737)
1676. Хоч око (очі) виколи (вибий, вийми, вибери) (92)
1677. Хоч оком світи (786)
1678. Хоч проти шерсті гладь [не вкусить] (173)
1679. Хоч руки розірви (750)
1680. Хоч ти вбий (881)
1681. Хоч трава не рости (894)
1682. Хоч у рамці (рямця) вправ (149)
1683. Хоч фірою (возом) заїжджай (305)

1684. Хоча б тінь (885)
1685. Хто куди [бачив (попав)] (937)
1686. Циганське тепло (880)
1687. (Цілим) серцем прилягти (695)
1688. Чарку за чаркою (944)
1689. Часто й (та) густо (945)
1690. Через верх (74)
1691. Через край (393)
1692. Через поріг не перелазити (618)
1693. Чого (кого) тільки нема (546)
1694. Чого душа бажає (хоче, прагне) / забажає (захоче, запрагне) (282)
1695. Чорно перед очима (950)
1696. Чорт (нечистий, бенеря) носить (953)
1697. Чорт (чорти) його (її, вашій) матері (954)
1698. Чужа чужина (958)
1699. Чутно (чуть), як (коли) [і] муха летить (літає, пролітає) / пролетить (960)
1700. Чуть (чим, ледь, як, скоро) світ (785)
1701. Шашіль точить (961-962)
1702. Широким (розгорнутим) фронтом (919)
1703. Широкою рукою (773)
1704. (Що і) шилом не повернеш (652)
1705. Штовхати / штовхнути в серце (в груди) (968)
1706. Щастя твоє (ваше, наше) (970)
1707. Ще [й] чорти навкулачки не б'ються (956)
1708. Ще й на світ не зоріло (344)
1709. Щербата копійка; щербаті копійки (389)
1710. Щербатої (зламаної, ламаної) копійки (390)
1711. Що не день; заст. що божий день (227)
1712. Що треба (894)
1713. Щоб тебе (його) понесло по нетрях та по болотах (поверх дерева на безголов'я) (673)
1714. Щоб тебе (його, її) на кусники порвало (676)
1715. Язик (язика) проковтнеш (707)
1716. Язик [як (мов, ніби)] приріс (пристав, присох) до піднебіння (до зубів, у роті) (977)
1717. Язик без кісток (976)
1718. Язик поза вухами (вушима) теліпається (мотається) (977)
1719. Язик розв'язується / розв'язався (977)

1720. Язик як помело (лопатень, млин) (977)
1721. Як бджіл по весні (21)
1722. Як (відколи) світ світом (785)
1723. Як (коли) мед, то й ложкою (481)
1724. Як (коли, доки, поки) рак свисне (730)
1725. Як (мало, трохи) не носити на руках (558)
1726. Як (мов, наче) за поли тягне (905)
1727. Як (мов, немов) полум'ям обгорнуло (обгортає) (564)
1728. Як (мов, ніби [той] реп'ях [до кожуха (до штанів, у собачий хвіст)] (734)
1729. Як (мов, ніби) (чорний) віл на ногу наступив (129)
1730. Як (мов, ніби) [кропивою] попечений (675)
1731. Як (мов, ніби) [та] мара (464)
1732. Як (мов, ніби) [темною] хмарою оповитий (588)
1733. Як (мов, ніби) [той] горох при дорозі (191)
1734. Як (мов, ніби) [той] слимак (825)
1735. Як (мов, ніби) [чорна (грозова)] хмара (туча) (927-928)
1736. Як (мов, ніби) в'юн [посолений (в ополонці, на сковороді)] (166)
1737. Як (мов, ніби) викручена ганчірка (169)
1738. Як (мов, ніби) вилизаний (язиком) (93)
1739. Як (мов, ніби) вихор (112)
1740. Як (мов, ніби) вітер зв'яв (здмухнув) (132)
1741. Як (мов, ніби) вітром здуло (332)
1742. Як (мов, ніби) вітром перенесло (620)
1743. Як (мов, ніби) вітром розвіяло (745)
1744. Як (мов, ніби) вогнем пече (625)
1745. Як (мов, ніби) вогню вхопити часу (166)
1746. Як (мов, ніби) вода вмила (змила) (141)
1747. Як (мов, ніби) води в рот набрати (налито) (518-519)
1748. Як (мов, ніби) гаву ковтнув (384)
1749. Як (мов, ніби) гамана (168)
1750. Як (мов, ніби) горохом сипати/посипати (806)
1751. Як (мов, ніби) громом вражений (150)
1752. Як (мов, ніби) громом прибило (688)
1753. Як (мов, ніби) громом прибитий (приглушений) (689)
1754. Як (мов, ніби) дві (три) краплі (каплі, краплини) води; як крапля (капля) води (394)
1755. Як (мов, ніби) до землі прибитий (689)
1756. Як (мов, ніби) з відра (з цебра) (125)

1757. Як (мов, ніби) з воску зліплений (337)
1758. Як (мов, ніби) з гармати (170)
1759. Як (мов, ніби) з гробу встав (154)
1760. Як (мов, ніби) з каменя вибитий (80)
1761. Як (мов, ніби) з мішка (з лантуха) (498)
1762. Як (мов, ніби) з мосту впасти (147-148)
1763. Як (мов, ніби) з цапа (з козла) молока (вовни) (938)
1764. Як (мов, ніби) за (на) гріш маку (199)
1765. Як (мов, ніби) за вола вхопили (165)
1766. Як (мов, ніби) за себе кидати / кинути (371)
1767. Як (мов, ніби) загубив (304)
1768. Як (мов, ніби) збитий (324)
1769. Як (мов, ніби) згори пішло (644)
1770. Як (мов, ніби) земля проглинула (333)
1771. Як (мов, ніби) з-за вугла (рогу) (мішком) прибитий (намаханий) (689)
1772. Як (мов, ніби) з-під землі (332)
1773. Як (мов, ніби) ієрихонська (єрихонська, єрихонська) труба (900)
1774. Як (мов, ніби) із батога (з бича) тріснув (тряснув, ляснув) (899)
1775. Як (мов, ніби) із пожежі (з пожару) (660)
1776. Як (мов, ніби) із рукава (765)
1777. Як (мов, ніби) із рукава (765)
1778. Як (мов, ніби) камінь у воду (363)
1779. Як (мов, ніби) квач (367)
1780. Як (мов, ніби) кіт наплакав (378)
1781. Як (мов, ніби) колода (ступа) (387)
1782. Як (мов, ніби) корова язиком злизала (390-391)
1783. Як (мов, ніби) крізь (через) [густе] сито (807)
1784. Як (мов, ніби) крізь землю провалитися (піти) (704)
1785. Як (мов, ніби) лин мулу (423)
1786. Як (мов, ніби) линули (хто линув) [холодною] водою [з льодом] (424)
1787. Як (мов, ніби) линули (хто линув) кип'ятком (кип'ятку) (424)
1788. Як (мов, ніби) лист за водою (425)
1789. Як (мов, ніби) лихоманка (рідко лихорадка) стрепенула (взяла) (429)
1790. Як (мов, ніби) лялечка (456)
1791. Як (мов, ніби) Марко (Хома) на вовні (464)
1792. Як (мов, ніби) маслом по душі (465)
1793. Як (мов, ніби) медом по губах (482)
1794. Як (мов, ніби) мертвий (483)
1795. Як (мов, ніби) мертвий (483)

1796. Як (мов, ніби) мішок розв'язався (498)
1797. Як (мов, ніби) муха (мухи) в спасівку; як (мов, ніби) спасівська (спасівчана) муха (514)
1798. Як (мов, ніби) муха в сметані (514)
1799. Як (мов, ніби) муха вкусила (514)
1800. Як (мов, ніби) муха крилом зачепила (514)
1801. Як (мов, ніби) на [гарячим] вугіллі (160)
1802. Як (мов, ніби) на голках (на шпильках, на шпичках, на шпичаках, на колючках, на терню) (180-181)
1803. Як (мов, ніби) на грані (194)
1804. Як (мов, ніби) на долоні (260)
1805. Як (мов, ніби) на кілочках (375)
1806. Як (мов, ніби) на кінці світу (світа) (376)
1807. Як (мов, ніби) на крилах понесло (673)
1808. Як (мов, ніби) на печінки (626)
1809. Як (мов, ніби) на підбір (631)
1810. Як (мов, ніби) на пожежу (на пожар) (660)
1811. Як (мов, ніби) на пуп (717)
1812. Як (мов, ніби) намальований (529)
1813. Як (мов, ніби) не своїми ногами (554)
1814. Як (мов, ніби) не снідав (837)
1815. Як (мов, ніби) недорізаний (540)
1816. Як (мов, ніби) неживий (540)
1817. Як (мов, ніби) ніде нічого (553)
1818. Як (мов, ніби) ножем вколоти в [саме] серце (136)
1819. Як (мов, ніби) обухом лигнули (луснули, хто лигнув, хто луснув) по голові (422)
1820. Як (мов, ніби) оселедців (у бочці) (589)
1821. Як (мов, ніби) осика на вітрі (589)
1822. Як (мов, ніби) палець (608)
1823. Як (мов, ніби) перемитий (619)
1824. Як (мов, ніби) пилом (землею) припасти / [стати (почати) припадати] (696-697)
1825. Як (мов, ніби) писанка (626)
1826. Як (мов, ніби) півень на тік (629)
1827. Як (мов, ніби) пійма пойняла (641)
1828. Як (мов, ніби) після маківки (маківок, маку) (460-461)
1829. Як (мов, ніби) полетіти за (із) вітром (668)
1830. Як (мов, ніби) попарений (674)

1831. Як (мов, ніби) пуд ваги скинути [з себе] (816)
1832. Як (мов, ніби) рак [печений, варений] (730)
1833. Як (мов, ніби) рак у торбі (730)
1834. Як (мов, ніби) рік (738-739)
1835. Як (мов, ніби) рукою зняло (343)
1836. Як (мов, ніби) скаженого (скаженої) собаки (839)
1837. Як (мов, ніби) скапувати свічкою (814)
1838. Як (мов, ніби) скинути (звалити) гору (тягар) з плечей (816)
1839. Як (мов, ніби) скіпка (817)
1840. Як (мов, ніби) скупали в окропі (822)
1841. Як (мов, ніби) скупаний (822)
1842. Як (мов, ніби) скупаний у молоці (822)
1843. Як (мов, ніби) сніг (дощ) на голову [з ясного неба] (837)
1844. Як (мов, ніби) собака (839)
1845. Як (мов, ніби) собака (пес) у пилипівку (839)
1846. Як (мов, ніби) собака (пес, звір), спущений (спущена) з прив'язі
(ланцюга, припону) (839)
1847. Як (мов, ніби) собака [на ярмарку] (839)
1848. Як (мов, ніби) собака на (839)
1849. Як (мов, ніби) собаці муха (514)
1850. Як (мов, ніби) стріла (867)
1851. Як (мов, ніби) теля на нові ворота (879)
1852. Як (мов, ніби) тріска (899)
1853. Як (мов, ніби) у воду падати (603)
1854. Як (мов, ніби) у вусі (161)
1855. Як (мов, ніби) у дзвони дзвонити (234)
1856. Як (мов, ніби) у дірявому горшку (192)
1857. Як (мов, ніби) у землю заpastися (315)
1858. Як (мов, ніби) у карася вовни (140)
1859. Як (мов, ніби) у лихоманці (430)
1860. Як (мов, ніби) у меду (482)
1861. Як (мов, ніби) у могилі (500)
1862. Як (мов, ніби) у пропасниці (710)
1863. Як (мов, ніби) у раю (732)
1864. Як (мов, ніби) убитий (забитий) (909)
1865. Як (мов, ніби) хап ухопив (919)
1866. Як (мов, ніби) хлющ (хлющі, хлюща) (927)
1867. Як (мов, ніби) холодною водою облитий (571)
1868. Як (мов, ніби) церковна миша (490)

1869. Як (мов, ніби) чарами (943)
1870. Як (мов, ніби) черепаха (946)
1871. Як (мов, ніби) чорт (дідько) за грішну душу (954)
1872. Як (мов, ніби) чорт від ладану (954)
1873. Як (мов, ніби) чорт до сухої верби (954)
1874. Як (мов, ніби) чорт злизав (954)
1875. Як (мов, ніби) чорт лико (лика) дере (954)
1876. Як (мов, ніби) чорт у суху грушу (у стару вербу) (955)
1877. Як (мов, ніби) чуми (958)
1878. Як (мов, ніби) шилом юшки вхопити (166)
1879. Як (мов, ніби) шовковий (967)
1880. Як (мов, ніби) язиком злизало (337)
1881. Як (мов, ніби) полуда (луда) з очей спадає (опадає, спливає) / спала
1882. Як (мов, ніби, наче) всі розуми поїсти (663)
1883. Як (мов, ніби, наче) довбнею (молотком) ударити [по голові (в голову)]
(911)
1884. Як (мов, ніби, наче) камінь з душі (з грудей) спав (скотився, звалився)
(363)
1885. Як (мов, ніби, наче) ножем по серцю полоснути (670)
1886. Як (мов, ніби, наче) поламаний (668)
1887. Як (мов, ніби, наче) три дні (тиждень) [хліба] не їв (356)
1888. Як (мов, ніби, немов) не в себе (791)
1889. Як (наче, ніби) мокре (мерзле) горить (502)
1890. Як (та) порошина в оці (678)
1891. Як (тільки) оком моргнути (мигнути, кліпнути) (505)
1892. Як (у чому) мати [на світ] народила (родила, породила) (468)
1893. Як (чорний (той)) віл (у ярмі) (129)
1894. Як [драний (дірявий)] чобіт (949)
1895. Як [мов, ніби] у воду впасти (рідко канути, пірнути, шубовснути) (148)
1896. Як [та] хиря (925)
1897. Як [тієї] сарани (780)
1898. Як [шевська] смола [до чобота (до кожуха)] (836)
1899. Як абака в розі (874)
1900. Як билина (23)
1901. Як в решеті води (142)
1902. Як в сіряку (в сіряках) (810)
1903. Як вареник у маслі (у сметані) (67)
1904. Як викапаний (90)
1905. Як виросте гарбуз на вербі (169)

1906. Як виросте трава на помості (894)
1907. Як відьми вкрали (128)
1908. Як віск (131)
1909. Як вітер (132)
1910. Як вогню (140)
1911. Як вогонь мірі (141)
1912. Як воду (143)
1913. Як волами (143)
1914. Як воша за кожух (кожуха) (146)
1915. Як гною (175)
1916. Як голому на вулицю (187)
1917. Як голуб (голубка) (188)
1918. Як горбатий до стіни (188)
1919. Як грім (198)
1920. Як день, так ніч (227)
1921. Як діра (діал. дзюра) в мості (247)
1922. Як долоня (260)
1923. Як з луба (449)
1924. Як з лука (449)
1925. Як з ока випав (96)
1926. Як з ринви (736)
1927. Як з рога достатку (Амальтеї) (742)
1928. Як з собачого (телячого) хвоста сито (80)
1929. Як за стіну засунутися (318)
1930. Як за тинном (883)
1931. Як зірок на небі (336)
1932. Як із дишла гармата (170)
1933. Як камінь з душі звалити (324)
1934. Як картина (365)
1935. Як каторжний (366)
1936. Як липку (424)
1937. Як лисому гребінь (196)
1938. Як листу на дереві (425)
1939. Як лопатою класти (381)
1940. Як лунь (450)
1941. Як мазниця (мазничка) (459)
1942. Як мак начетверо (460)
1943. Як маків цвіт (939)
1944. Як макогін на ночви (461)

1945. Як маку (461)
1946. Як мед пити (628)
1947. Як могила (500)
1948. Як мотовило (511)
1949. Як мурашви (512)
1950. Як мусі в меду (513)
1951. Як мухи ((515)
1952. Як на вогні горіти (190)
1953. Як на долоні волосся виросте (144)
1954. Як на кір горить (189)
1955. Як на тарілочці (тарілці) (878)
1956. Як набито (518)
1957. Як не лусне (451)
1958. Як не розірватися (750)
1959. Як ногу вломити (138)
1960. Як один день (227)
1961. Як одна година (178)
1962. Як п'явка крикне (724)
1963. Як п'яте колесо до воза (у возі) (386)
1964. Як пан за подушне (607)
1965. Як перець (624)
1966. Як повітря (654)
1967. Як пробка (703)
1968. Як псів (собак) (715)
1969. Як пуп (бубон, буз) (717)
1970. Як пучка (724)
1971. Як риба (736)
1972. Як сак (778)
1973. Як свині наритники (781)
1974. Як свиня в дощ (781)
1975. Як свиня на коня (781)
1976. Як свиня на перці (781)
1977. Як світ (785)
1978. Як свою душу (287)
1979. Як сидорову козу (385)
1980. Як сир у маслі (807)
1981. Як сіль у воді (809)
1982. Як сім галок (810)
1983. Як Сірко в (на) базарі (810)

1984. Як смертний гріх (199)
1985. Як смертний гріх (199)
1986. Як смерть (834)
1987. Як сміття (834)
1988. Як смола (836)
1989. Як смола в спеку (836)
1990. Як сніг (837)
1991. Як сніп (снопи) (837)
1992. Як снопів на возі (838)
1993. Як собака за обгризену кістку (839)
1994. Як собаці (Сіркові, Сірку) на перелазі (840)
1995. Як собаці другий хвіст (840)
1996. Як собаці п'ята нога (554)
1997. Як сорока в (на голу) кістку (844)
1998. Як торішній (позаторішній) сніг (837)
1999. Як трави (894)
2000. Як у вогні (140)
2001. Як у вулику (161)
2002. Як у голомозого чуприни (187)
2003. Як у лисого волосся (145)
2004. Як у око впасти (148)
2005. Як у реп'яхах (734)
2006. Як удень (911)
2007. Як украсти (913)
2008. Як утопленику (утопленому) (917)
2009. Як холодний душ на голову (277)
2010. Як цап (вовк) у (на) зорях (938)
2011. Як чіп (949)
2012. Як чіп (949)
2013. Як чіп (949)
2014. Як чорну лапоть (416)
2015. Якусь (рідше деяку) хвилину (923)
2016. Ятрити (роз'ятрювати, розтроюджувати, троюдити, розворушувати) /
роз'ятрити (розтроюдити, розворушити) серце (душу) (979)

Додаток Г

Фразеосемантичне поле «Зовнішній вигляд»

Зовнішній вигляд людини характеризують фразеологізми, в значенні яких є градосема "гарний". А саме: [Що] *любо оком глянути; як (мов, ніби) скупаний у молоці; очі відбирає; як маків цвіт; як (мов, ніби) з каменя вибитий; і очі видивився б; як (мов, ніби) з каменя вибитий; хоч у рамці (рямця) вправ; як картина; хоч за раму клади; як (мов, ніби) лялечка; хоч картину малюй; хоч малюй, хоч цілуй; хоч на картину (на карту) малюй; як (мов, ніби) намальований; як (мов, ніби) писанка; очей не відведеш (не відірвеш); хоч з лиця води натийся; ні (ані) в казці сказати (розказати), ні (ані) пером описати ([не] списати); [ні] пером не списати (описати) [ні словом не сказати]*.

Відповідно до фразеологічного словника української мови значення цих фразеологізмів наступні:

1 крок

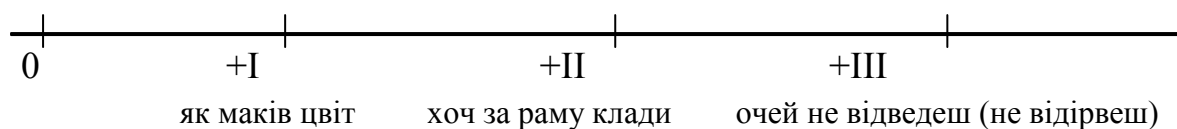
- ✦ [Що] *любо оком глянути* – ‘гарний, привабливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 174]
- ✦ *Як (мов, ніби) скупаний у молоці* – ‘гарний зовні, виплеканий, випещений’ [ФСУМ, кн. 2, с. 822]
- ✦ *Очі відбирає* – ‘1. Хто-небудь вродливий, гарний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 114]
- ✦ *Як маків цвіт* – ‘1. Гарний, вродливий; 2. Прекрасний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 939]

2 крок

- ✦ *Як (мов, ніби) з каменя вибитий* – ‘2. Дуже гарний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 80]
- ✦ *І очі видивився б* – ‘дуже гарний, вродливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 86]
- ✦ *Хоч у рамці (рямця) вправ* – ‘хто-небудь дуже гарний, вродливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 149]
- ✦ *Як картина* – ‘хто-небудь дуже гарний, вродливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 365]
- ✦ *Хоч за раму клади* – ‘хто-небудь дуже гарний, вродливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 379]
- ✦ *Як (мов, ніби) лялечка* – ‘1. Дуже гарний, вродливий (про людину)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 456]

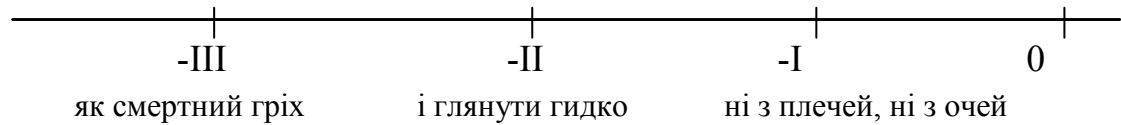
- * Хоч картину малюй – ‘хто-небудь дуже гарний, вродливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 463]
  - * Хоч малюй, хоч цілуй – ‘хто-небудь дуже гарний, вродливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 463]
  - * Хоч на картину (на карту) малюй – ‘хто-небудь дуже гарний, вродливий, з приємною зовнішністю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 463]
  - * Як (мов, ніби) намальований – ‘дуже вродливий, красивий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 529]
  - * Як (мов, ніби) писанка – ‘2. Гарний на вроду; дуже вродливий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 626]
  - * На диво – ‘12. Дуже гарний, чудовий, незвичайний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 238]
- 3 крок
- ❖ Очей не відведеш (не відірвеш) – ‘надзвичайно вродливий, гарний, привабливий зовні’ [ФСУМ, кн. 1, с. 116]
  - ❖ Хоч з лица води напийся – ‘уживається для вираження вищої міри якості; дуже, надзвичайно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 531]
  - ❖ Ні (ані) в казці сказати (розказати), ні (ані) пером описати ([не] списати) + такий, що; так, що – ‘1. Надзвичайно гарний, вродливий; чудовий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 812]
  - ❖ [ні] пером не списати (описати) [ні словом не сказати] – ‘1. Хтось не може визначити надзвичайної вроди, краси кого-, чого-небудь; 2. + такий що – надзвичайно гарний, вродливий; чудовий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 847]

Градуальна шкала виглядає так:

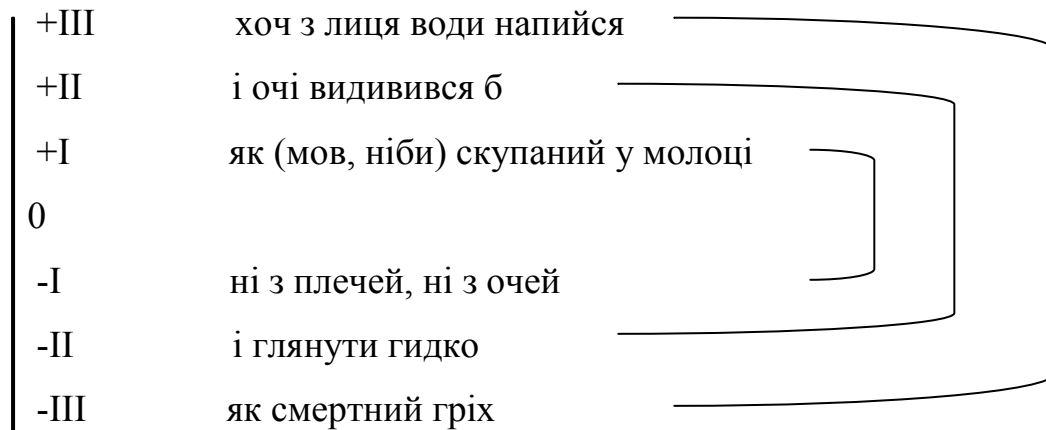

Протилежними їм за значенням є фразеологізми *ні з плечей*, *ні з очей* (‘зовні непривабливий, непоказний (про людину)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 646]); *і глянути гідко* (‘дуже поганий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 174]); *як смертний гріх* (+ поганий, гідкий – ‘дуже гідкий, у великій мірі’ [ФСУМ, кн. 1, с. 199]), які також показують поступове наростання ознаки дії. Тут виділяємо градусему

"поганий, бридкий". Зобразимо горизонтальну шкалу. Напрямок стрілки буде вліво через те, що лексема бридкий передає негативне значення.

Антонімія між фразеологізмами із градосемою "гарний" та фразеологізмами із градосемою "поганий, бридкий" виглядає так:

До ФСП «Зовнішній вигляд» належать і наступні фразеологізми – *наводити / навести красу; як (мов, ніби) вилізаний (язиком); як (мов, ніби) скупаний*. У них виділено градосему "чистий".

Значення цих фразеологізмів наступні:

1 крок

3. Наводити / навести красу – ‘робити себе чепурнішим, наряднішим, красивішим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 520]

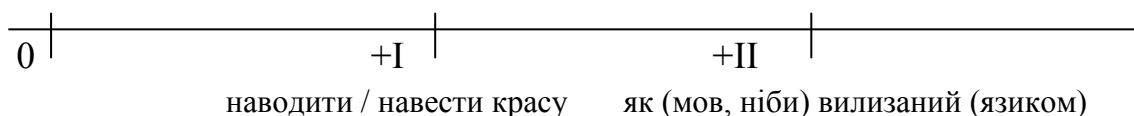
2 крок

* Як (мов, ніби) вилізаний (язиком) – ‘дуже чистий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 93]

3 крок

❖ Як (мов, ніби) скупаний – ‘2. + чистий – дуже, надзвичайно чистий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 822]

Покажемо горизонтальну градуальну шкалу:

Ці фраземи вступають в антонімні відношення із фразеологізмами, які мають градосему **"брудний"**. А саме: *як (мов, ніби) [та] мара* ('2. Хто-небудь дуже брудний, неохайний' [ФСУМ, кн. 1, с. 464]); *як мазниця (мазничка)* ('2. + чепурненький, чистенький – уживається для вираження повного заперечення змісту слів чепурненький, чистенький; зовсім не (чепурненький, чистенький)' [ФСУМ, кн. 1, с. 459]); *як свиня в дощ* ('1. + чепурний – уживається для вираження повного заперечення змісту слова чепурний; зовсім не (чепурний)' [ФСУМ, кн. 2, с. 781]). Ці фразеологізми є синонімами.

Антонімія чистий – брудний на вертикальній шкалі має такий вигляд:

+ I	як (мов, ніби) вилізаний (язиком)
0	
- I	як мазниця (мазничка)

Градосемою **"дуже мокрий"** об'єднані фразеологізми *хоч викрути* ('дуже мокрий [ФСУМ, кн. 1, с. 92]); *як (мов, ніби) скупаний* ('дуже мокрий' [ФСУМ, кн. 2, с. 822]); *як (мов, ніби) хлющ (хлющі, хлюща)* ('дуже мокрий, намоклий' [ФСУМ, кн. 2, с. 927]). Ці стійкі сполуки є синонімами, оскільки виражають одне значення. Проте із фразеологізмом *як перець* + *сухий* ('у великій мірі, дуже' [ФСУМ, кн. 2, с. 624]) вони вступають в антонімні відношення. Покажемо антонімію на вертикальній шкалі:

+I	хоч викрути
0	
-I	як перець

Дієслівною семою градуальності **"змокнути (промокати)"** марковані фразеологізми *до [самих] кісток; до рубця; до [самої] сорочки*, які сполучаючись з цими дієсловами, мають значення 'дуже сильно, наскрізь': *до [самих] кісток* (+ промокати, проймати, пробирати – 'дуже сильно промокати, наскрізь, повністю' [ФСУМ, кн. 1, с. 377]); *до рубця* (+ змокнути, промокнути – 'дуже сильно змокнути, повністю' [ФСУМ, кн. 2, с. 763]); *до [самої] сорочки*)+ змокнути, промокнути – 'наскрізь змокнути' [ФСУМ, кн. 2, с. 844]).

Окремо виділено ФО, які мають градосему ‘голий (без одягу)’. А саме: *як (у чому) мати [на світ] народила (родила, породила)* (+ голий – ‘уживається для підсилення зазначеного слова; зовсім, повністю, абсолютно голий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 468]); *як долоня* (+ голий – ‘зовсім, абсолютно голий, без нічого’ [ФСУМ, кн. 1, с. 260]); *[Аж] ребра світяться* (+ голий – ‘абсолютно голий, зовсім’ [ФСУМ, кн. 2, с. 734]).

Додаток Д

Фразеосемантичне поле «Фізичний стан»

Фразеосемантичне поле «Фізичний стан» становлять фразеологізми, які мають протилежні між собою градосеми "кволий" – "сильний". Це: *жила тонка; [і] муха крилом уб'є; як (мов, ніби) не снідав; як (мов, ніби) неживий; (І) голосу не відтягне; як [та] хиря – вбиватися (вбиратися) в силу; набиратися / набратися сили (сил); обростати/обрости пір'ям; міцно збитий; як (мов, ніби) збитий; волю (волові) роги скрутити може; як грім; важкий на руку; важка рука; добрі руки; кулаком вола вб'є; кожною жилкою; воліві шию (роги) скрутить; слабий як учетверо мотуз.*

У Фразеологічному словнику української мови зафіксовано наступні значення:

1 крок

✦ Жила тонка – ‘хто-небудь недостатньо сильний (найчастіше фізично)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 293]

✦ [і] муха крилом уб'є – ‘когось легко здолати; хтось фізично слабкий, безсильний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 514]

✦ Як (мов, ніби) не снідав – ‘слабосилий, млявий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 837]

2 крок

✦ Як (мов, ніби) неживий – ‘2. Дуже слабкий фізично’ [ФСУМ, кн. 2, с. 540]

✦ (І) голосу не відтягне – ‘дуже слабкий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 127]

✦ Як [та] хиря – ‘дуже слабкий, жалюгідний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 925]

1 крок

✦ Вбиватися (вбиратися) в силу – ‘1. Ставати сильним, дужим; зміцнюватися фізично’ [ФСУМ, кн. 1, с. 69]

✦ Набиратися / набратися сили (сил) – ‘ставати сильнішим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 518]

✦ Обростати/обрости пір'ям – ‘набувати сили, впевненості в собі; мужніти, міцніти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 574]

2 крок

- ★ Міцно збитий – ‘кремезний, дебелий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 324]
- ★ Як (мов, ніби) збитий – ‘дебелий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 324]
- ★ Волю (волові) роги скрутити може – ‘хтось дужий, сильний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 501]

3 крок

- ★ Як грім – ‘2. Дуже міцний, ставний (про постать людини)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 198]
- ★ Важкий на руку – ‘який без особливих зусиль може дуже боляче вдарити; дуже сильний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 65]
- ★ Важка рука – ‘хто-небудь дуже сильний, без особливих зусиль може дуже боляче вдарити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 764]
- ★ Добрі руки – ‘хто-небудь без особливих зусиль може дуже боляче вдарити, дуже сильний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 768]
- ★ Кулаком вола вб’є – ‘дуже сильний’ [ФСУМ, кн. 1, с. 69]
- ★ Слабий як учетверо мотуз – ‘вживається для вираження повного заперечення змісту слова слабий; зовсім не (слабий)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 823]

4 крок

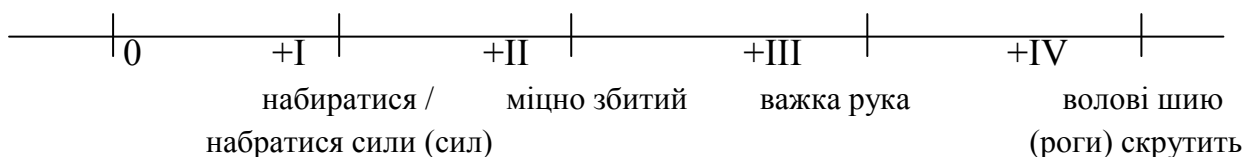
- ❖ Волові шию (роги) скрутить – ‘надзвичайно сильний, дужий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 822]

Горизонтальна градуальна шкала із градосемою "слабий" буде виглядати

так:

Градуальна шкала із градосемою "сильний" матиме такий вигляд:

Протиставлення між ними виглядає так:

+II	кулаком вола вб'є
+I	волу (волові) роги скрутити може
0	
-I	[i] муха крилом уб'є
-II	як [та] хиря

У фразеосемантичному полі «Фізичний стан» виділено фразеологізми, які мають градосему **"спати"**. Сюди належать *дрімота хилить; очі аж злипаються; ударило в сон; похилило (потягло) на сон (до сну); хилить (клонить) на сон (до сну, рідко в сон); морить на сон; сліпці сватають; очі беруться/взялися сном; клювати носом; носом рибу вудити (удити); ловити [носом] окунів (окуні); сон (дрімота) хилить (клонить, морить, налягає); придавити комара; зімкнути очі; хоч гармати коти; хоч з гармати (гармат) стріляй; як (мов, ніби) після маківки (маківок, маку); як (мов, ніби) мертвий; без задніх ніг; як (мов, ніби) убитий (забитий); сном праведника.*

Фразеологічний словник української мови подано такі значення:

1 крок

- ✦ Дрімота хилить – ‘хочеться спати кому-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 269]
- ✦ Ударило в сон – ‘хто-небудь захотів спати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 910]
- ✦ Похилило (потягло) на сон (до сну) – ‘комусь захотілося спати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 684]
- ✦ Хилить (клонить) на сон (до сну, рідко в сон) – ‘кому-небудь хочеться спати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 925]
- ✦ Морить на сон – ‘хочеться спати, дримається комусь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 506]
- ✦ Сліпці сватають – ‘хто-небудь хоче спати або починає дримати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 826]

2 крок

- ★ Очі беруться/взялися сном – ‘хто-небудь дрімає, засинає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 598]
- ★ Клювати носом – ‘дрімати, засипати сидячи, час від часу опускаючи на мить голову’ [ФСУМ, кн. 1, с. 382]
- ★ Носом рибу вудити (удити) – ‘дрімати; спати сидячи’ [ФСУМ, кн. 1, с. 160]
- ★ Ловити [носом] окунів (окуні) – ‘сидячи або стоячи, дрімати, схиляючи вниз голову’ [ФСУМ, кн. 1, с. 446]
- ★ Сон (дрімота) хилить (клонить, морить, налягає) – ‘хто-небудь засинає’ [ФСУМ, кн. 2, с. 843]
- ★ Придавити комара – ‘задрімати, заснути’ [ФСУМ, кн. 2, с. 690]
- ★ Зімкнути очі – ‘задрімати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 335]

3 крок

- ★ Очі аж злипаються – ‘хто-небудь дуже хоче спати, відпочивати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 597]
- ★ Як (мов, ніби) убитий (забитий) – ‘1. + спати – міцно спати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 909]
- ★ Хоч з гармати (гармат) стріляй – ‘хтось нічого не чує (перев. про дуже міцний сон)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 867]
- ★ Як (мов, ніби) після маківки (маківок, маку) + спати, заснути – ‘міцно, дуже добре спати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 460-461]
- ★ Як (мов, ніби) мертвий – ‘3. + спати – міцно спати, непробудно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 483]
- ★ Сном праведника + спати – ‘спокійно, міцно спати, безтурботно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 838]

4 крок

- ❖ Без задніх ніг – спати – ‘дуже міцно спати, не пробуджуючись’ [ФСУМ, кн. 2, с. 550]
- ❖ Хоч гармати коти – ‘1. + заснути, спати – дуже міцно спати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 391]

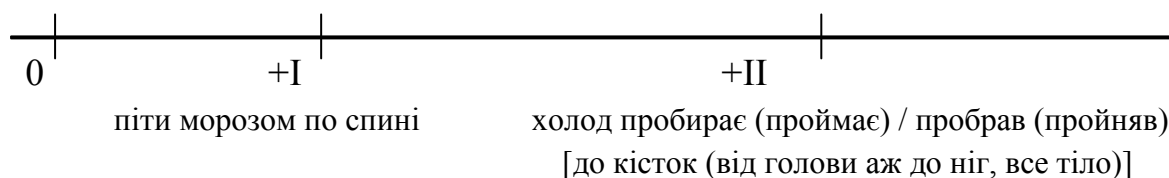
Покроковий процес сну зобразимо на градуальній шкалі:

Зазначимо, що високий ступінь вияву ознаки дії виражає прислівник міцно.

Відчуття холоду передають фразеологізми *піти морозом по спині* ('викликати неприємне відчуття холоду від переживання, переляку' [ФСУМ, кн. 2, с. 643]); *пробирати (пронизувати) до [самих] кісток (до костей)* ('викликати у кого-небудь відчуття сильного холоду' [ФСУМ, кн. 2, с. 703]); *мороз хапає / вхопив за плечі* ('1. Комусь стає холодно, хтось починає мерзнути' [ФСУМ, кн. 1, с. 508]); *мороз (холод) пробігається / пробрався до тіла (до [самих] кісток, за плечі)* ('кому-небудь стає холодно, хтось мерзне' [ФСУМ, кн. 1, с. 508]); *мороз поза (за) спиною (за плечима, поза шкірою, поза шкурою) ходить (бігає)* ('1. Кому-небудь холодно, хтось мерзне' [ФСУМ, кн. 1, с. 508]); *мороз пробігає / пробіг* ('1. Комусь раптово стає холодно, когось охоплює озноб' [ФСУМ, кн. 1, с. 508]); *як (мов, ніби) лихоманка (рідко лихорадка) стрепенула (взяла)* ('хтось відчув озноб, здригнувся, затремтів; комусь раптом стало моторошно, страшно' [ФСУМ, кн. 1, с. 429]); *[аж] мороз іде (проходить, пробігає) / пішов (пройшов, пробіг) поза шкірою (поза шкурою, поза спиною, поза шкуру, поза спину, по шкірі, по тілу, по спині, по кожні)* ('1. Хтось відчуває озноб, здригається, тремтить від холоду, хвилювання, раптового впливу чого-небудь на органи чуття' [ФСУМ, кн. 1, с. 507-508]); *обсипає морозом (дрижаками)* ('2. Хтось відчуває озноб від холоду, хвилювання' [ФСУМ, кн. 2, с. 575]) → *холод пробирає (проймає) / пробрав (пройняв) [до кісток (від голови аж до ніг, все тіло)]* ('кому-небудь дуже холодно або когось охоплює сильний озноб від переляку, не сподівання' [ФСУМ, кн. 2, с. 933]). Тут виділено градусему "холодно".

Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

Дієслівну градосему "тремтіти" маємо у фразеологізмах *дзвонити зубами; вибивати (бити) дрижаки (дроб); зуб на зуб не попадає; зуби дзвонять; як (мов, ніби) у лихоманці; як (мов, ніби) у пропасниці; як (мов, ніби) собака (пес) у пилипівку; як (мов, ніби) осика на вітрі; [аж] кувати вухналі зубами.*

Відповідно до Фразеологічного словника української мови їхні значення такі:

1 крок

- ✦ Дзвонити зубами – ‘1. Тремтіти від холоду або страху’ [ФСУМ, кн. 1, с. 234]

2 крок

- ✦ Вибивати (бити) дрижаки (дроб) – ‘дуже тремтіти від чого-небудь (холоду)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 78]
- ✦ Зуб на зуб не попадає – ‘хто-небудь дуже тремтить від великого холоду або переляку’ [ФСУМ, кн. 1, с. 347]
- ✦ Зуби дзвонять – ‘хто-небудь дуже тремтить від холоду, переживання’ [ФСУМ, кн. 1, с. 347]
- ✦ Як (мов, ніби) у лихоманці – ‘1. + труситися, тіпатися, тремтіти – дуже, сильно тремтіти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 430]
- ✦ Як (мов, ніби) у пропасниці + трястися, труситися, тремтіти – ‘дуже сильно тремтіти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 710]
- ✦ Як (мов, ніби) собака (пес) у пилипівку + тремтіти – ‘дуже тремтіти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]
- ✦ Як (мов, ніби) осика на вітрі + тремтіти, дрижати – ‘дуже сильно тремтіти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 589]
- ✦ [аж] кувати вухналі зубами – ‘дуже, сильно тремтіти (від холоду, переляку)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 404]

Горизонтальна градуальна шкала виглядатиме так:

Додаток Е

Фразеосемантичне поле «Психічний стан»

У фразеосемантичному полі «Психічний стан» виділено фразеологізми із градусомемою "веселий, щасливий". Це: [І (аж, наче)] світ поширшав (роз'яснився, попросторішав); Підноситися/підвестися духом; Все співає; [Аж] душа (серце) радіє (радується); розривати/розірвати серце (душу, груди); на горі блаженства; на сьомому небі.

У Фразеологічному словнику української мови подано наступні значення:

1 крок

- ✦ [І (аж, наче)] світ поширшав (роз'яснився, попросторішав) – ‘хто-небудь відчув радість, полегкість через приємні події, обставини’ [ФСУМ, кн. 2, с. 783]

2 крок

- ★ Підноситися/підвестися духом – ‘ставати веселішим, бадьорішим, енергійнішим’ [ФСУМ, кн. 2, с. 638]

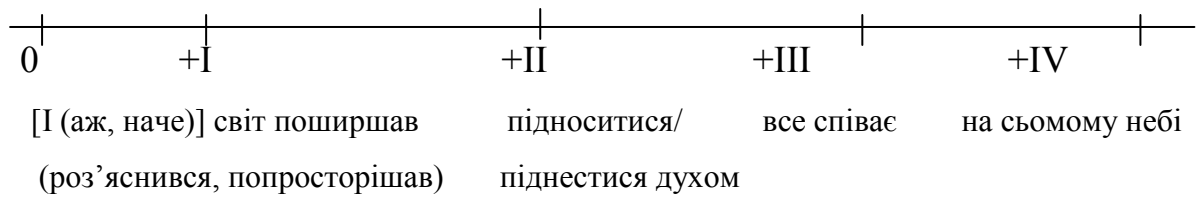
3 крок

- ✦ Все співає – ‘хто-небудь перебуває в дуже доброму, радісному настрої’ [ФСУМ, кн. 1, с. 152]
- ✦ [Аж] душа (серце) радіє (радується) – ‘хто-небудь дуже задоволений чимось, відчуває радість, насолоду, втіху від чогось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 277]

4 крок

- ❖ Розривати/розірвати серце (душу, груди) – ‘2. + щастя – переповнювати кого-небудь (про почуття, позитивні емоції)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 757]
- ❖ На горі блаженства + бути, почувати себе – ‘безмежно щасливим, дуже задоволеним’ [ФСУМ, кн. 1, с. 189]
- ❖ На сьомому небі – ‘дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий’ [ФСУМ, кн. 2, с. 539]

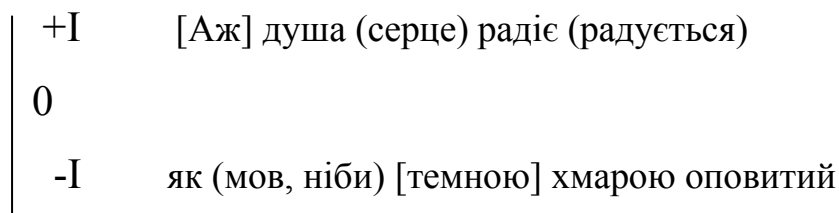
Горизонтальна градуальна шкала виглядатиме так:

Протилежними їм за значенням є фразеологізми із градусею "сумний".

Це: *убитий (прибитий) горем* ('засмучений, пригнічений, сильно засмучений' [ФСУМ, кн. 2, с. 909]); *як (мов, ніби) (чорний) віл на ногу наступив* ('дуже засмучений, невеселий' [ФСУМ, кн. 1, с. 129]); *хмара повила* ('хто-небудь став дуже похмури́м, невесели́м, засмучени́м' [ФСУМ, кн. 2, с. 927]); *як (мов, ніби) загубив щось* ('хто-небудь дуже сумний, розгублений' [ФСУМ, кн. 1, с. 304]); *тяжко на душі* ('хто-небудь дуже сумний, з гнітючим настроєм, у важкому психологічному стані' [ФСУМ, кн. 2, с. 907]); *як (мов, ніби) [темною] хмарою оповитий* ('дуже сумний, похмурий хто-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 588]); *як (мов, ніби) до землі прибитий* ('хто-небудь дуже зажурений, мовчазний, з похиленою головою' [ФСУМ, кн. 2, с. 689]); *як (мов, ніби) убитий (забитий)* ('2. Дуже засмучений, пригнічений чим-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 909]); *хмара хмарою* ('2. Хто-небудь дуже сумний, похмурий, невеселий' [ФСУМ, кн. 2, с. 927]); *як (мов, ніби) [чорна (гророва)] хмара (туча)* ('дуже сумний, похмурий, невеселий, невдоволений' [ФСУМ, кн. 2, с. 927-928]).

Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

До фразеосемантичного поля належать фразеологізми, які мають протилежні градусеми "бути збудженим" – "заспокоїтися". А саме: *кидати / кинути в дрозж (в холод, в лихоманку, в тряцю)*; *як (мов, немов) полум'ям обгорнуло (обгортає)*; *обсипає жаром*; *кидає / кинуло в жар (в пал)*; *замутити серце (душу)*; *розхристана душа*; *як (мов, ніби) на кілочках*; *як (мов, немов) полум'ям обгорнуло (обгортає)*; *не знаходити / не знайти [собі] місця*; *[Аж] не*

тямнитися; не тямити (не пам'ятати) [самому] себе; [як (мов, ніби)] сам не свій; сам не при собі; як (мов, ніби) на [гарячій] вугіллі; як (мов, ніби) на голках (на шпильках, на шпичках, на шпичаках, на колючках, на терню); ухопитися [руками] за голову; як на вогні горіти; лізти / полізти на стінку (стінки, стіну, стіни); [Аж] рвати, дерти, скубти на собі [на] на голові волосся (патли, чуба); доводити / довести до крайнощів (до крайності); як (мов, ніби) на грані; пристрасті спалахують (розпалюються, розгоряються, закипають); дертися на стіну; крик (лемент) душі та пристрасті влягаються (вгамовуються) / вляглися (вгамувалися, прохолонули); відпочивати/відпочити (спочити) серцем (душею).

У Фразеологічному словнику української мови подано наступні значення:

1 крок

- ✦ Кидати / кинути в дрож (в холод, в лихоманку, в трясцю) – ‘1. Викликати в кого-небудь стан нервового збудження, надмірного хвилювання, страху’ [ФСУМ, кн. 1, с. 369]

2 крок

- ★ Як (мов, немов) полум'ям обгорнуло (обгортає) – ‘хтось відчув сильне збентеження, хвилювання, дуже вражений чимсь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 564]
- ★ Обсипає жаром – ‘2. Хтось раптово відчуває сильне хвилювання, збентеження’ [ФСУМ, кн. 2, с. 575]

3 крок

- ★ Кидає / кинуло в жар (в пал) – ‘2. Хто-небудь дуже хвилюється, бентежить від неприємних переживань, страху’ [ФСУМ, кн. 1, с. 368]
- ★ Замутити серце (душу) – ‘вивести кого-небудь із стану рівноваги, дуже збентежити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 314]
- ★ Розхристана душа – ‘хто-небудь дуже схвилюваний, збентежений’ [ФСУМ, кн. 1, с. 282]
- ★ Як (мов, ніби) на кілочках – ‘дуже занепокоєний, украй схвилюваний, збуджений’ [ФСУМ, кн. 1, с. 375]

- ★ Як (мов, немов) полум'ям обгорнуло (обгортає) – ‘хтось відчув сильне збентеження, хвилювання, дуже вражений чимсь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 564]
- ★ Не знаходити / не знайти [собі] місця – ‘1. Бути дуже схвильованим, втрачати душевну рівновагу, самовладання, спокій’ [ФСУМ, кн. 1, с. 342]
- ★ [Аж] не тямитися – ‘бути в стані дуже сильного збудження, хвилювання; втрачати витримку під впливом особливо сильних почуттів’ [ФСУМ, кн. 2, с. 908]
- ★ [як (мов, ніби)] сам не свій – ‘хто-небудь втратив душевний спокій, дуже схвильований чимсь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 779-780]
- ★ Сам не при собі – ‘1. Хто-небудь перебуває в стані сильного душевного потрясіння; дуже схвильований чимсь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 779]
- ★ Не тямити (не пам'ятати) [самому] себе – ‘бути в стані дуже сильного збудження, хвилювання; втрачати витримку під впливом особливо сильних почуттів; діяти несвідомо’ [ФСУМ, кн. 2, с. 907]
- ★ Ухопитися [руками] за голову – ‘дуже розхвилюватися через безвихідність становища, несподіваність, безнадійність’ [ФСУМ, кн. 2, с. 917]
- ★ Як на вогні горіти – ‘1. Бути дуже збудженим, знервованим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 190]
- ★ Лізти / полізти на стінку (стілки, стіну, стіни) – ‘1. Бути дуже збудженим, неспокійно себе поводити, наполягати на чомусь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 439]
- ★ Як (мов, ніби) на [гарячій] вугіллі + сидіти, бути – ‘у стані дуже великого хвилювання, збудження’ [ФСУМ, кн. 1, с. 160]
- ★ Як (мов, ніби) на голках (на шпильках, на шпичках, на шпичаках, на колючках, на терню) + сидіти, лежати, стояти – ‘у стані надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання; неспокійно, тривожно, нетерпляче’ [ФСУМ, кн. 1, с. 180-181]

4 крок

- ❖ Як (мов, ніби) на грані + сидіти, стояти, лежати, бути – ‘у стані надзвичайного нервового збудження, збентеження, хвилювання; неспокійно, тривожно, нетерпляче’ [ФСУМ, кн. 1, с. 194]
- ❖ Пристрасті спалахують (розпалюються, розгоряються, закипають) – ‘збудження почуттів досягає великого напруження’ [ФСУМ, кн. 2, с. 698]
- ❖ [Аж] рвати, дерти, скубти на собі [на] на голові волосся (патли, чуба) – ‘впадати у великій відчай, розпач, дуже переживати, побиватися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 732]
- ❖ Доводити / довести до крайнощів (до крайності) – ‘1. Викликати в когонебудь стан надзвичайного збудження, фізичного чи душевного напруження’ [ФСУМ, кн. 1, с. 256]
- ❖ Дертися на стіну – ‘бути в стані крайнього душевного і фізичного збудження, відчаю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 233]
- ❖ Крик (лемент) душі – ‘крайній вияв тривоги, душевного болю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 397]

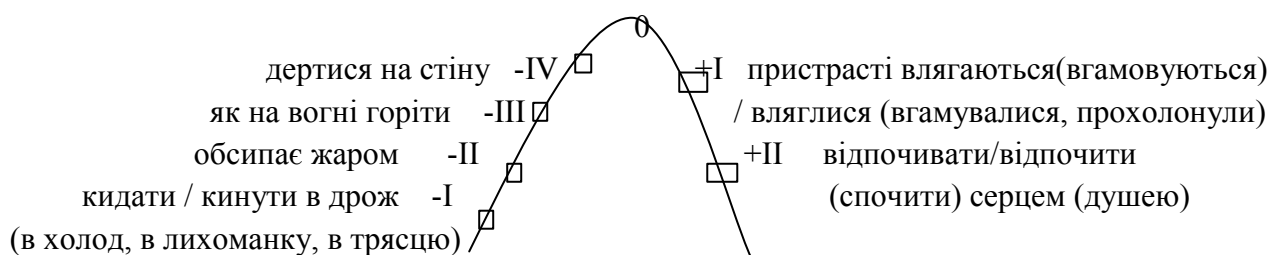
1 крок

- ✦ Пристрасті влягаються (вгамовуються) / вляглися (вгамувалися, прохолонули) – ‘зникає, спадає збудження, захоплення, піднесення’ [ФСУМ, кн. 2, с. 698]

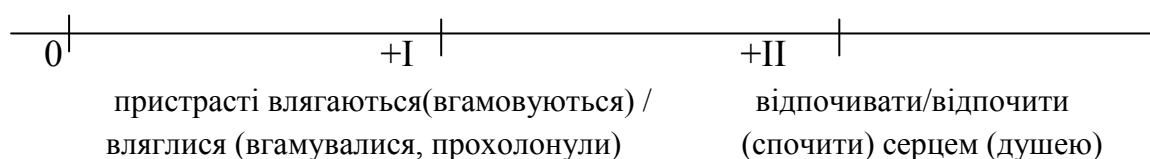
2 крок

- ★ Відпочивати/відпочити (спочити) серцем (душею) – ‘заспокоюватися чим-небудь; знаходити душевний спокій в чому-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 124]

Зобразимо наростання і спадання ознаки дії на графіку:

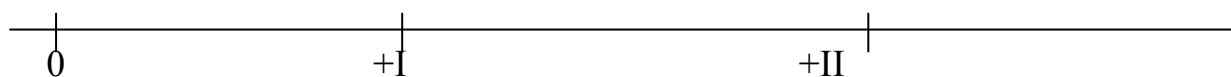
Або, горизонтальні градуальні шкали цих фразеологізмів матимуть такий вигляд:

У цьому ж фразеосемантичному полі виділено фразеологізми із семою градуальності "**вразити**". Друге значення цієї лексеми – ‘завдавати душевного болю, жалю’ [СУМ, т.І, ст. 757].

Це значення мають фраземи *зачіпати / зачепити за живе* (‘2. Дуже хвилювати, тривожити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 322]); *пекти аж до живого серця* (‘дуже дорікати кому-небудь, ляяти когось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 610]); *як (мов, ніби, наче) ножем по серцю полоснути* (‘глибоко вразити кого-небудь, завдати болю, страждання’ [ФСУМ, кн. 2, с. 670]); *як (мов, ніби) ножем вколоти в [саме] серце* (‘дуже вразити когось чим-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 136]) → *у саме серце; до самого серця* (+ вразити, хвилювати – ‘дуже сильно вразити, надзвичайно глибоко’ [ФСУМ, кн. 2, с. 798]); *болюче місце* (‘те, що найбільше турбує когось, що є причиною чіїх-небудь переживань, неприємностей’ [ФСУМ, кн. 1, с. 495]); *слабка сторона* (‘те, що найбільш вразливе, найдошкульніше (про якийсь недолік, ваду)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 863]); *болюча (слаба, слабка) струна* (‘найбільш вразливе місце, те, що особливо мучить, хвилює кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 868]); *влучити в живу рану* (‘зачепити найвразливіше, те, що найбільше хвилює, непокоїть кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 138]); *впекти у живе* (‘торкнутися того, що найбільше хвилює, турбує кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 148]).

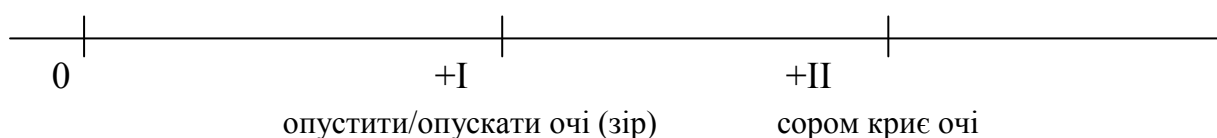
Горизонтальна градуальна шкала складатиметься із трьох кроків:

зачіпати / зачепити за живе у саме серце; до самого серця

Фразеологізми *пекти в самі печінки* ('вистіюючи кого-небудь, дошкуляти комусь' [ФСУМ, кн. 2, с. 610]) → *добирати / добрати до самого серця* ('дуже зачіпати, дошкуляти, завдавати прикрощів' [ФСУМ, кн. 1, с. 253]); *добиратися / добратися до [самих] печінок (до живого)* ('завдавати прикрощів, дуже дошкуляти' [ФСУМ, кн. 1, с. 253]); *допикати (дошкуляти, діймати, дозольовати) / допекти (дошкулити, дійняти, дозолити) до живих печінок (до живого, до душі, до серця)* ('дуже зачіпати, боляче вражати когось, торкаючись чогось найбільючішого для нього' [ФСУМ, кн. 1, с. 262]); *сипати/сипнути (сипонутти) жару за халяви (під хвіст)* ('дуже дошкуляти кому-небудь чимсь; проучувати кого-небудь за щось' [ФСУМ, кн. 2, с. 806]); *поїдом (їдьма, їдом) їсти* ('З. Дуже дошкуляти, подразнюючи' [ФСУМ, кн. 1, с. 358]); *заливати / залити (залляти, рідко налити) за шкуру сала* ('завдавати кому-небудь великого горя, страждань, дуже дошкуляти комусь' [ФСУМ, кн. 1, с. 310]); *в'їстися/в'їдатися в печінки* ('1. Дуже набриднути, надокучити, допекти кому-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 135]) мають градосему "дошкуляти".

Фразеосемантичне поле «Психічний стан» складається й з фразеологізмів, які передають відчуття сорому. Так, градосему "**сором**" маємо у фраземах *опустити/опускати очі (зір)* ('відчуваючи незручність, сором, збентеження, перевести погляд униз, нахилити голову' [ФСУМ, кн. 2, с. 588]); *пекти руку* ('викликати докори сумління, почуття сорому, переживання' [ФСУМ, кн. 2, с. 611]) → *совість мучить* ('кому-небудь дуже соромно, хто-небудь дуже страждає за свою провину, несправедливість' [ФСУМ, кн. 2, с. 842]); *сором криє очі* ('кому-небудь дуже соромно' [ФСУМ, кн. 2, с. 844]). Градуальна шкала матиме 2 кроки:

Додаток Є

Фразеотематична підгрупа «Людина як суспільна істота»

У фразеосемантичній підгрупі «Людина як суспільна істота» зафіксовано фразеологізми, які мають протилежні градосеми "зубожіти, розорятися" – "багатіти, наживатися". А саме: *загрузнути / рідко загрузати в злиднях; зводити (зв'язувати) / звести (зв'язати) кінці [з кінцями (докупи)]; мести від воріт; обути в постолі; пускати/пустити з торбою (з торбами) [по світу (по миру)]; звестися до нитки; вилітати/вилетіти в трубу; знімати (стягати) / зняти (стягти) останню сорочку; начепити торби; звестися до нитки; тільки [сама (одна)] душа залишилася (лишилася) – лізти у пани; мести до воріт; стати (встати, звестися, знятися, піднятися, спинатися) / ставати (зводиться, зніматися, підніматися) на [свої (власні)] ноги; пнутися на ноги; вбиватися (вбиратися) в силу; набивати (напихати) / набити (напхати) [собі] кишені (калитку, кашук); ловити рибку; гребти (загрібати, горнути) гроші (золото) лопатою (жменею).*

У Фразеологічному словнику української мови подано наступні значення:

1 крок

- ✦ Зводити (зв'язувати) / звести (зв'язати) кінці [з кінцями (докупи)] – '1. Ледве справлятися з матеріальними труднощами, нестатками' [ФСУМ, кн. 1, с. 327]
- ✦ Мести від воріт – 'розтрачувати, розтринькувати нажите добро' [ФСУМ, кн. 1, с. 484]

2 крок

- ★ Загрузнути / рідко загрузати в злиднях – 'збідніти, зубожіти, потрапити в скрутне матеріальне становище' [ФСУМ, кн. 1, с. 304]
- ★ Обути в постолі – 'розорити, позбавити багатства кого-небудь; довести до злиднів' [ФСУМ, кн. 2, с. 576]
- ★ Пускати/пустити з торбою (з торбами) [по світу (по миру)] – 'розоряти, доводити до зубожіння, злиднів' [ФСУМ, кн. 2, с. 719]

3 крок

- ✿ Звестися до нитки – ‘вкрай розоритися, зубожіти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 325]
- ✿ Вилітати/вилетіти в трубу – ‘1. Зовсім розорятися, залишатися без будь-яких засобів існування’ [ФСУМ, кн. 1, с. 94]
- ✿ Знімати (стягати) / зняти (стягти) останню сорочку – ‘доводити когонебудь до крайнього зубожіння, залишати без засобів існування’ [ФСУМ, кн. 1, с. 343]
- ✿ Начепити торби – ‘дійти до жебрацтва’ [ФСУМ, кн. 2, с. 538]
- ✿ Звестися до нитки – ‘вкрай розоритися, зубожіти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 325]
- ✿ Тільки [сама (одна)] душа залишилася (лишилася) – ‘хто-небудь зовсім зубожів, до краю збіднів’ [ФСУМ, кн. 1, с. 282]

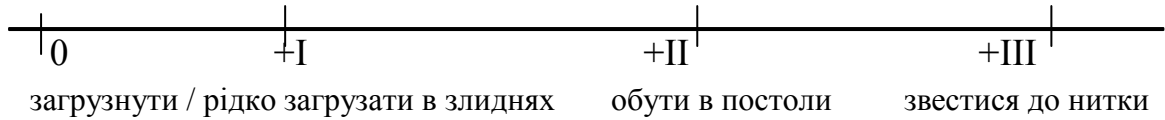
1 крок

- ★ Лізти у пани – ‘намагатися будь-що розбагатіти, посісти видне місце в суспільстві’ [ФСУМ, кн. 1, с. 440]
- ★ Мести до воріт – ‘збільшувати капітал, власне господарство’ [ФСУМ, кн. 1, с. 484]
- ★ Стати (встати, звестися, знятися, піднятися, спинатися) / ставати (зводитися, зніматися, підніматися) на [свої (власні)] ноги – ‘3. Вибитися з нестатків, стати заможним; збагатитися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 859]
- ★ Пнутися на ноги – ‘дуже прагнути поліпшити своє матеріальне становище, розжитися, розбагатіти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 650]
- ★ Вбиватися (вбиратися) в силу – ‘2. Ставати заможним; багатіти’ [ФСУМ, кн. 1, с. 69]
- ★ Набивати (напихати) / набити (напхати) [собі] кишені (калитку, капшук) – ‘багатіти, наживатися (перев. нечесним шляхом)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 517]
- ★ Ловити рибку – ‘мати користь, вигоду з чого-небудь; наживатися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 447]

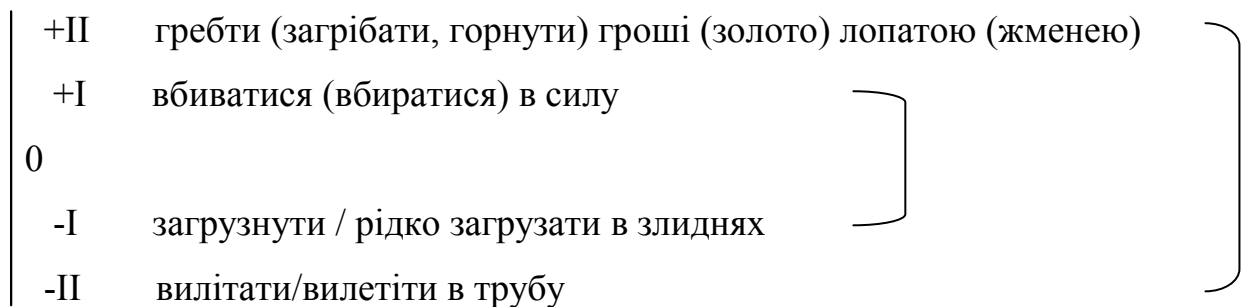
2 крок

- ✱ Гребти (загрібати, горнути) гроші (золото) лопатою (жменею) – ‘дуже швидко, без великих затрат праці багатіти, наживатися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 196]

Горизонтальні градуальні шкали будуть виглядати так:

Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

ФО *перепадати/перепастися у кишеню* ‘(мати грошовий прибуток’ [ФСУМ, кн. 2, с. 620]) → *перепадати/перепастися на хліб* ‘(мати мізерний заробіток’ [ФСУМ, кн. 2, с. 620]); *діткам на молочко* ‘(уживається на означення мізерних заробітків, прибутків; дуже мало заробляти, одержувати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 250]); *щербата копійка; щербаті копійки* ‘(дуже малі, мізерні гроші’ [ФСУМ, кн. 1, с. 389]) → *як (мов, ніби) Марко (Хома) на вовні* (+ заробити, підробити – ‘абсолютно нічого’ [ФСУМ, кн. 1, с. 464]) мають градосему "малий заробіток". Зобразимо збільшення ознаки на горизонтальній градуальній шкалі:

До фразеосемантичної підгрупи «Людина як суспільна істота» належать також фразеологізми із градосемою "позичати". Це такі фраземи, як *влізати (залізати) / влізти (залізти) в борг (в борги, в позички) [по вуха (по шию, по*

горло); *видіти в кишені*; *держати (тримати) в своїй кишені*; *дивитися в руки*; як у *реп'яхах*. Відповідно до Фразеологічного словника української мови значення цих фразем наступні:

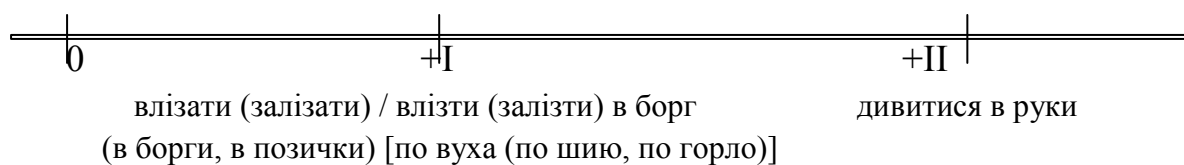
1 крок

★ Влізати (залізати) / влізти (залізти) в борг (в борги, в позички) [по вуха (по шию, по горло)] – ‘позичати у кого-небудь багато грошей’ [ФСУМ, кн. 1, с. 137]

2 крок

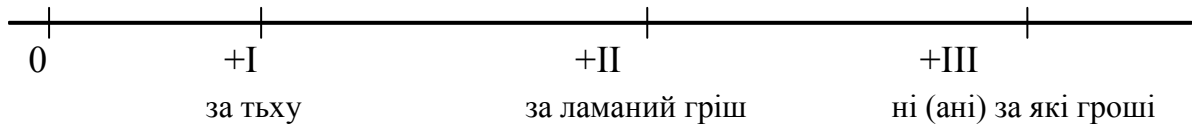
- ❖ Видіти в кишені – ‘бути в повній фінансовій залежності від кого-небудь; бути чиймсь боржником’ [ФСУМ, кн. 2, с. 801]
- ❖ Держати (тримати) в своїй кишені – ‘утримувати кого-небудь у повній (перев. матеріальній) залежності від себе’ [ФСУМ, кн. 1, с. 228]
- ❖ Дивитися в руки – ‘бути в повній матеріальній залежності від кого-небудь; сподіватися на чийсь матеріальну підтримку, допомогу’ [ФСУМ, кн. 1, с. 235]
- ❖ Як у реп'яхах + у боргах – ‘уживається для підкреслення великої кількості чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 734]

Покажемо ці 2 кроки на горизонтальній градуальній шкалі:

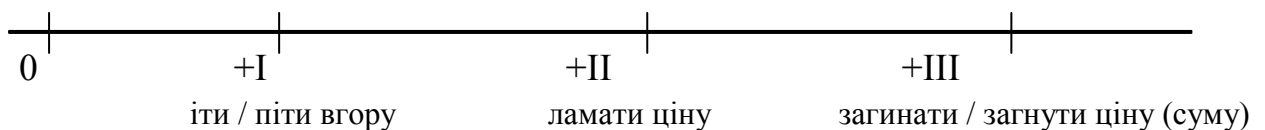
Фразеологізми *за тьху* (+ купити, придбати – ‘дешево купити, вигідно, за безцінь; майже даром’ [ФСУМ, кн. 2, с. 908]) → *за ламаний гриш* (+ купити, придбати – ‘дуже дешево купити, майже задарма’ [ФСУМ, кн. 1, с. 199]); *[Хоч] по три (по сім) за цибулю* (+ продавати – ‘дуже дешево продавати, майже даром, недорого’ [ФСУМ, кн. 2, с. 895]); *за півціни (за півдарма)* (дуже дешево [ФСУМ, кн. 2, с. 630]) → *ні (ані) за які гроші* (‘1. + купити, дістати – важко купити або зовсім неможливо’ [ФСУМ, кн. 1, с. 200]) мають градусему "дешево (купити, продати що-небудь)".

Градуальна шкала матиме такий вигляд:

Градосема "**дорого (купити, продати)**" є у ФО *іти / піти вгору* ('3. Підвищуватися в ціні; дорожчати [ФСУМ, кн. 1, с. 353]) → у *(на) ціні* ('який дуже дорого, високо ціниться' [ФСУМ, кн. 2, с. 941]); *ламати ціну* ('1. Оцінювати що-небудь дуже дорого, просити за щось набагато більше, ніж його вартість' [ФСУМ, кн. 1, с. 415]) → *загинати / загнути ціну (суму)* ('правити надмірно велику суму грошей за кого-, що-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 302]); *заламувати (заломлювати) / заламати (заломити) ціну* ('дуже дорого оцінювати що-небудь, правити надмірно велику суму грошей за щось' [ФСУМ, кн. 1, с. 309]).

Градуальна шкала матиме такий вигляд:

Опозицію цих фразеологізмів зображуємо так:

+II	ні (ані) за які гроші
+I	за півціни (за півдарма)
0	
-I	ламати ціну
-II	загинати / загнути ціну (суму)

Градація є також у фразеологізмах, у яких є градосема "витрачати". Це *литися річкою (рікою, річками, ріками)* ('затрачатися, витрачатися у великій кількості' [ФСУМ, кн. 1, с. 426]) → *сипати (рідко сіяти) грішми (грошима, червінцями, катеринками)* ('бути необачним у витратах; надмірно, нерозсудливо витрачати кошти' [ФСУМ, кн. 2, с. 806]).

Фразеотематична підгрупа «Людина як суспільна істота» представлена фразеологізмами із градосемою "**сварити, лаяти кого-небудь**". Це такі фраземи, як *посилати до чорта (к чорту, к чортам (собачим, свинячим))*; *давати / дати дрозда*; *давати (завдавати) / дати (завдати) духу*; *давати*

(задавати) / дати (задати) жару; давати (задавати) / дати (задати) перцю; дати (всипати) березової каші; дати (задати, завдати) гарту; дати на горіхи; намилити шию; знімати / зняти стружку; на чім (на чому) [тільки] світ стоїть; [Аж] сипати вогнем; до сьомого (десятого, третього) коліна; посилати сто сот чортів на спину; [Тільки] по смерть (добре) посилати; бодай він не знав ні дна ні покришки; хай (нехай) каменем ляже; щоб тебе (його, її) на кусники порвало.

У Фразеологічному словнику української мови подано наступні значення:

1 крок

- ★ Посилати до чорта (к чорту, к чортам (собачим, свинячим)) – ‘ляти когонебудь, проганяти геть’ [ФСУМ, кн. 2, с. 680]

2 крок

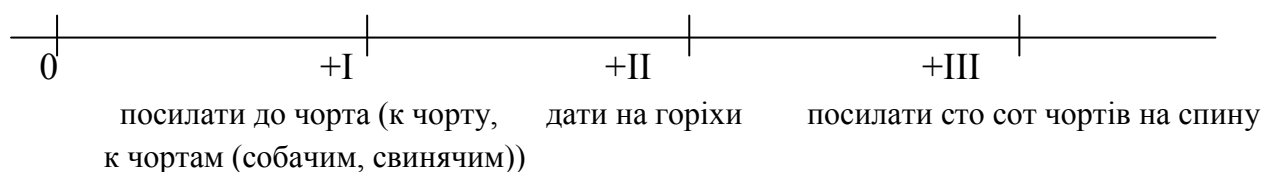
- ★ Давати / дати дрозда – ‘1. Дуже ляти, сварити когонебудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 205-206]
- ★ Давати (завдавати) / дати (завдати) духу – ‘1. Дуже ляти, сварити когонебудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 212]
- ★ Давати (задавати) / дати (задати) жару – ‘1. Дуже ляти, сварити когонебудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 213]
- ★ Давати (задавати) / дати (задати) перцю – ‘1. Дуже ляти, сварити когонебудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 213]
- ★ Дати (всипати) березової каші – ‘2. Дуже виляти, гостро критикувати когонебудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 221]
- ★ Дати (задати, завдати) гарту – ‘3. Дуже ляти, гостро критикувати когонебудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 222]
- ★ Дати на горіхи – ‘дуже виляти, критикувати когонебудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 222]
- ★ Намилити шию – ‘виразивши незадоволення, добре виляти когонебудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 529]
- ★ Знімати / зняти стружку – ‘суворо докоряти, ляти, пробирати когонебудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 343]

- * На чім (на чому) [тільки] світ стоїть – ‘1. + лаяти, клясти, проклинати – не стримуючись, не соромлячись у виразах; дуже’ [ФСУМ, кн. 2, с. 783]
- * [Аж] сипати вогнем – ‘дуже сердито, гнівно розмовляти’ [ФСУМ, кн. 2, с. 806]

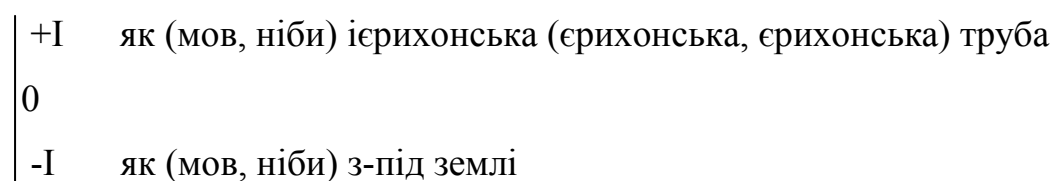
3 крок

- ❖ До сьомого (десятого, третього) коліна – ‘1. + клясти, проклинати, карати – дуже сильно, гостро, нестримно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 386]
- ❖ Посилати сто сот чортів на спину – ‘проклинати кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 680]
- ❖ [Тільки] по смерть (добре) посилати – ‘проклинати кого-, що-небудь; дуже довго забарився хто-небудь, виконуючи певне доручення, прохання’ [ФСУМ, кн. 2, с. 680]
- ❖ Бодай він не знав ні дна ні покришки – ‘уживається як прокляття і виражає недобррозичливе ставлення’ [ФСУМ, кн. 1, с. 130]
- ❖ Хай (нехай) каменем ляже – ‘уживається як прокляття і виражає побажання комусь всього недоброго, смерті’ [ФСУМ, кн. 1, с. 456]
- ❖ Щоб тебе (його, її) на кусники порвало – ‘уживається як прокляття, побажання смерті, загибелі кому-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 676]

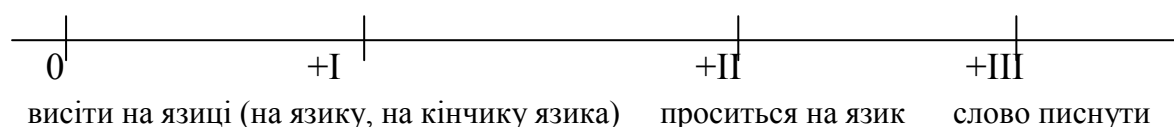
Горизонтальна градуальна шкала виглядатиме так:

Антонімними є фразеологізми *як (мов, ніби) з-під землі* (‘1. + голос – дуже глухий, далекий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 332]) – *як (мов, ніби) ієрихонська (єрихонська, єрихонська) труба* (‘дуже гучний (про голос)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 900]). Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

Градосему "хотіти сказати" зафіксовано у фразеологізмах *висіти на язиці* (на язику, на кінчику язика) ('1. Хто-небудь хоче сказати або спитати щось' [ФСУМ, кн. 1, с. 103]); *навертатися / наверхнутися на язик* ('2. Раптово придумувати що-небудь та хотіти його сказати' [ФСУМ, кн. 1, с. 519]) → *проситься на язик* ('дуже хочеться сказати щось' [ФСУМ, кн. 2, с. 712]); *смикало/смикнуло за язик (язика)* ('2. Комусь дуже хочеться щось сказати' [ФСУМ, кн. 1, с. 834]); *свербить на кінці (на кінчику) язика* ('кому-небудь дуже хочеться розповісти щось' [ФСУМ, кн. 2, с. 781]) → *слово писнути* ('розказати кому-небудь щось' [ФСУМ, кн. 2, с. 627]). Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

Антонімні градосеми "говорити швидко" та "говорити повільно" мають фразеологізми *сипатися з язика* ('вимовлятися швидко та у великій кількості (про слова, фрази)' [ФСУМ, кн. 2, с. 806]) → *розсипатися/розсипатися горохом* ('2. Дуже швидко, уривчасто говорити' [ФСУМ, кн. 2, с. 758]); *дріботити язиком* ('дуже швидко, скоромовкою говорити' [ФСУМ, кн. 1, с. 269]) – *спускати/спустити тон (тона)* ('говорити спокійніше, стриманіше' [ФСУМ, кн. 2, с. 855]) → *тягти (тягнути, витягати, висмикувати) слова з рота* ('говорити повільно, спроквола' [ФСУМ, кн. 2, с. 906]) → *зимувати на кожному (кожнім) слові* ('дуже повільно говорити, промовляти, розповідати' [ФСУМ, кн. 1, с. 334]).

Градуальна шкала матиме такий вигляд:

+II	розсипатися/розсипатися горохом
+I	сипатися з язика
0	
-I	тягти (тягнути, витягати, висмикувати) слова з рота
-II	зимувати на кожному (кожнім) слові

Фразеологізми *обмовитися двома-трьома словами* ('недовго говорити, перемовлятися з ким-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 573]);

Протилежним їм за значенням є фразеологізм *[i]* *мертвий устав би з домовини (проснувся б)* ('2. + так що – дуже сильно, голосно' [ФСУМ, кн. 1, с. 483]). Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

+I	<i>[i]</i> мертвий устав би з домовини (проснувся б)
0	
-I	як (мов, ніби) рак у торбі

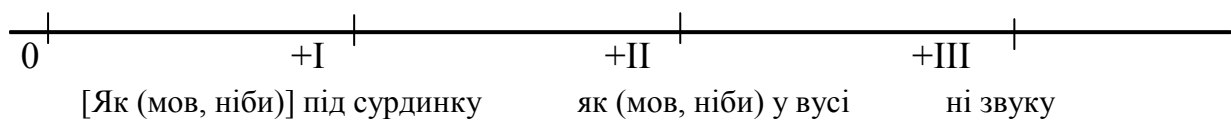
У фразеотематичній підгрупі «Людина як суспільна істота» виділено також фразеологізми, у яких є протилежні градусеми **"везучий"** – **"невезучий"**. Це *народитися в сорочці* ('бути везучим, удачливим, щасливим' [ФСУМ, кн. 2, с. 533]) – *народитися без сорочки* ('бути нещасним, безталанним, невезучим' [ФСУМ, кн. 2, с. 533]); *щастя твоє (ваше, наше)* ('кому-небудь повезло, дуже добре для кого-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 970]) – *як утопленику (утопленому)* (+ щастити, везти – 'уживається для вираження повного заперечення змісту речення' [ФСУМ, кн. 2, с. 917]); *спіймати жар-птицю (золоту рибку)* ('стати везучим, досягти чогось значного' [ФСУМ, кн. 2, с. 849]) – *як (мов, ніби) згори пішло* ('перестало щастити кому-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 644]). Зобразимо антонімію на вертикальній шкалі:

+I	народитися в сорочці	+I	щастя твоє (ваше, наше)
0		0	
-I	народитися без сорочки	-I	як утопленику (утопленому)

У фразеотематичній підгрупі «Людина як суспільна істота» виділено фразеологізми, які мають антонімні градусеми **"тихий"** – **"шумний"**. Це: *[Як (мов, ніби)] під сурдинку* ('стишено, глухо' [ФСУМ, кн. 2, с. 870]) → *чутно (чуть), як (коли) [i] муха летить (літає, пролітає) / пролетить* ('1. Стає дуже тихо; 2. Уживається для підкреслення надзвичайно тиші; у великій мірі, дуже' [ФСУМ, кн. 2, с. 960]); *як (мов, ніби) у вусі* ('дуже тихо, спокійно' [ФСУМ, кн. 1, с. 161]); *[ні (i)] мушка (муха) не забринить* ('1. Нема ніяких звуків, шерехтіння; дуже тихо; 2. + тиша, тишина – уживається для підсилення зазначених слів; абсолютна тиша, повна' [ФСУМ, кн. 1, с. 515]) → *хоч мак (маком) сій* ('1. + тиша – надзвичайна, велика тиша; 2. + тихо – дуже тихо, у

великій мірі' [ФСУМ, кн. 2, с. 808]); *як (мов, ніби) у могилі* ('2. + тихо – уживається для підсилення зазначеного слова; дуже, надзвичайно тихо' [ФСУМ, кн. 1, с. 500]); *гробова (могильна, мертва) мовчанка* ('абсолютна тиша' [ФСУМ, кн. 1, с. 500]); *ні звуку* ('1. Абсолютна тиша, мовчання' [ФСУМ, кн. 1, с. 328]) та *справляти/справити галас (гомін)* ('здіймати шум, крик' [ФСУМ, кн. 2, с. 854]) → *як у вулику* ('дуже шумно, гамірно' [ФСУМ, кн. 1, с. 161]).

Наростання ознаки "тихий" буде виглядати так:

Зобразимо горизонтальну градуальну шкалу:

Протиставлення між цими ФО можемо показати так:

До цієї фразеотематичної підгрупи належать також фразеологізми із градосемою "дуже голосно, гучно". А саме: *аж виляски пішли/йшли* ('дуже сильно, з лунким звуком' [ФСУМ, кн. 1, с. 94]); *аж луна йде (розлягається) / пішла (розляглася)* ('дуже голосно, сильно, так, що було чутно де-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 450]); *аж у вухах лящить* ('1. Який сильно діє на слух; дуже голосний, гучний' [ФСУМ, кн. 1, с. 457]) → *аж стіни (двері, вікна) дрижать (трясуться)* ('дуже гучно, занадто голосно (що-небудь діється, відбувається)' [ФСУМ, кн. 2, с. 862]).

Фразеологізми *легко (погано) лежить* ('не дуже оберігається, не охороняється що-небудь; можна вкрасти' [ФСУМ, кн. 1, с. 420]) → *як липку* (+ обібрати, пограбувати – 'залишивши без нічого; дочиста, повністю' [ФСУМ,

+I	з одного (такого ж) тіста
0	
-I	з іншого тіста

Фразеологізми *виростати/вирости в очах; підносити (піднімати, підіймати) / піднести (підняти, підійняти) (ще) на один (вищий, новий) ступінь (щабель); піднімати (підійматися, підноситися) / піднятися (підійнятися, підвестися) на рівень (до рівня); ставати/стати в [один] ряд; підходити/підійти під плече; на голову вищий; затикати/заткнути за пояс; піднімати (підійматися, підноситися) / піднятися (підійнятися, підвестися) на голову (на багато голів) (вище); стояти на голову (на багато голів) вище; куди кому до кого; куди там; далеко куди до зайця мають градусему "кращий". У Фразеологічному словнику української мови маємо наступні значення:*

1 крок

- ★ Виростати/вирости в очах – ‘1. Стати кращим на думку кого-небудь; бути авторитетнішим для когось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 102]
- ★ Підносити (піднімати, підіймати) / піднести (підняти, підійняти) (ще) на один (вищий, новий) ступінь (щабель) – ‘поліпшувати, удосконалювати що-небудь порівняно з попереднім станом’ [ФСУМ, кн. 2, с. 638]
- ★ Піднімати (підійматися, підноситися) / піднятися (підійнятися, підвестися) на рівень (до рівня) – ‘ставати як хтось інший у розумовому, культурному, виробничому і т. ін. відношеннях’ [ФСУМ, кн. 2, с. 637]
- ★ Ставати/стати в [один] ряд – ‘досягати певного рівня, дорівнювати чомусь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 856]
- ★ Підходити/підійти під плече – ‘бути рівнею кому-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 641]

2 крок

- ★ На голову вищий – ‘набагато кращий у якому-небудь відношенні’ [ФСУМ, кн. 1, с. 113]
- ★ Затикати / заткнути за пояс – ‘перевершувати кого-небудь у чомусь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 318]

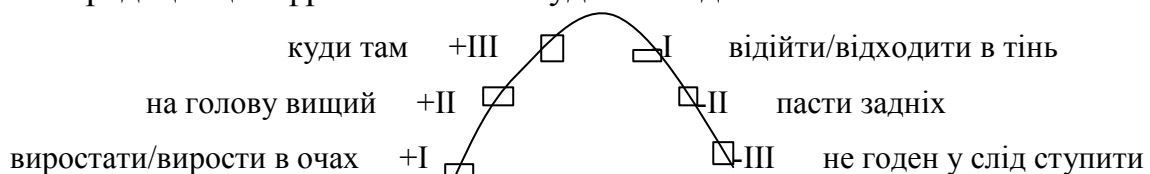
- * Піднімати (підійматися, підноситися) / піднятися (підійнятися, піднестися) на голову (на багато голів) (вище) – ‘ставати набагато кращим від кого-небудь, значно перевершувати кого-небудь у чомусь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 637]
- * Стояти на голову (на багато голів) вище – ‘значно перевершувати кого-небудь чимсь, бути набагато кращим від кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 864]

3 крок

- ❖ Куди кому до кого – ‘не зрівнятися кому-небудь з кимсь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 404]
- ❖ Куди там – ‘3. Уживається для вираження незрівнянності, високої оцінки кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 404]
- ❖ Далеко кущому до зайця – ‘велика різниця між ким-небудь; хто-небудь зовсім не рівня комусь, не схожий на когось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 220]

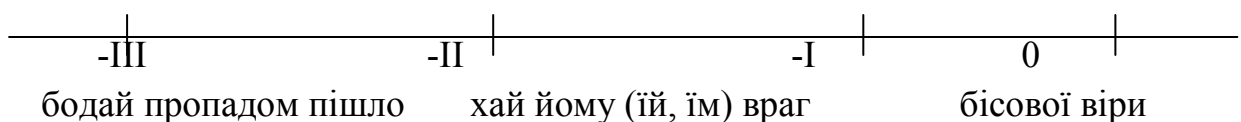
Антоніміями їм за значенням є фразеологізми *відійти (відступити, відсунутися) / відходити (відступати, відсуватися) на задній (другий) план* (‘стати другорядним, неістотним, менш важливим, значущим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 120]); *відійти/відходити в тінь* (‘1. Зайняти другорядне місце; усунутися’ [ФСУМ, кн. 1, с. 120]); *в тіні* (‘2. На другорядному місці, без претензій на увагу до себе’ [ФСУМ, кн. 2, с. 885]) → *пасти задніх* (бути позаду всіх, останнім, відставати або поступатися у чому-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 609]); *у хвості* (‘2. + бути, іти, плентатися, опинитися – серед відсталих, серед останніх; позаду всіх’ [ФСУМ, кн. 2, с. 924]) → *не годен у слід ступити* (‘нічого не вартий у порівнянні з ким-, чим-небудь; який своїми якостями, властивостями стоїть набагато нижче від когось – чогось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 175]); *[I] в підметки ([i] на латку) не годитися* (‘своїми якостями, властивостями стояти нижче від кого-небудь, не бути вартим когось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 178-179]).

Градація цих фразеологізмів буде виглядати так:

Градосему "мати значення" маємо у фразеологізмах *десята спиця в колесі* ('той, хто відіграє незначну роль у чомусь' [ФСУМ, кн. 2, с. 848]) → *відігравати/відіграти роль* ('мати певне значення' [ФСУМ, кн. 1, с. 119]) → *не остання спиця в колесі* ('той, хто відіграє певну роль у чомусь, займає певне становище' [ФСУМ, кн. 2, с. 848]) → *перша скрипка* ('основна, найважливіша роль у чому-небудь, у якійсь справі' [ФСУМ, кн. 2, с. 820]).

У фразеологізмах *бісової віри* ('уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 130]); *лиха година носить / розносила* ('уживається для висловлення незадоволення з приводу того, що хтось не вчасно або багато ходить, бродить, вештається в різних місцях' [ФСУМ, кн. 1, с. 177]); *чорт (нечистий, бенеря) носить* ('уживається для вираження незадоволення з приводу того, що хтось невчасно або багато ходить, вештається в різних місцях' [ФСУМ, кн. 2, с. 953]); *щоб тебе (його) понесло по нетрях та по болотах (поверх дерева на безголов'я)* ('уживається як прокляття і виражає обурення, незадоволення чиймись вчинками, діями' [ФСУМ, кн. 2, с. 673]) → *хай йому (їй, їм) враг* ('уживається для вираження дуже великого незадоволення ким-, чим-небудь, побажання облишити його, не мати справи з ним' [ФСУМ, кн. 1, с. 150]) → *бодай пропадом пішло* ('уживається для вираження крайнього незадоволення, великого обурення чим-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 644]); *нехай (хай) прахом ляже* ('уживається як прокляття і виражає крайнє незадоволення чим-небудь, бажання позбутися чогось, відійти від чого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 456]); *диявол йому (їм, тобі) в печінки* ('уживається для вираження крайнього невдоволення кимось, чимось, обурення, досади з приводу чогось' [ФСУМ, кн. 1, с. 241]); *чорт (чорти) його (її, вашій) матері* ('уживається для вираження крайнього незадоволення або обурення ким-, чим-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 954]) виділяємо градосему "незадоволення". Оскільки стан незадоволення має негативний відтінок, вектор градації матиме напрям вліво:

У цій фразеосемантичній підгрупі виділяємо фразеологізми із семою градуальності **"вразити"**. Перше значення цього слова – ‘1. Викликати почуття подиву, захоплення тощо; дивувати’ [СУМ, т. I, с. 757].

Почуття подиву, захоплення, дивування передають фразеологізми як *(мов, ніби) громом прибитий (приглушений); роззявляти/роззявити рот (рота); мов громом ударило; як (мов, ніби, наче) довбнею (молотком) ударити [по голові (в голову)]; як (мов, ніби) громом прибило; як (мов, ніби) обухом лигнули (луснули, хто лигнув, хто луснув) по голові; як (мов, ніби) з-за вугла (рогу) (мішком) прибитий (намаханий); як (мов, ніби) линули (хто линув) [холодною] водою [з льодом]; як (мов, ніби) громом вражений*.

У Фразеологічному словнику української мови є такі значення:

1 крок

- ✦ Як (мов, ніби) громом прибитий (приглушений) – ‘приголомшений, остовпілий (від якого-небудь враження, переляку)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 689]

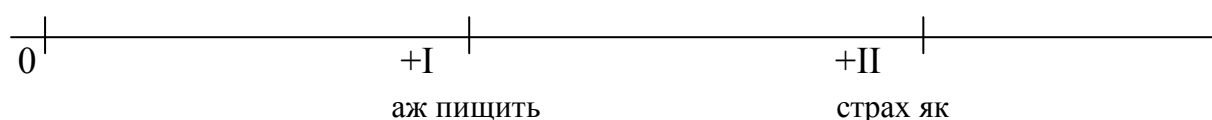
2 крок

- ✦ Роззявляти/роззявити рот (рота) – ‘3. Бути дуже враженим чимось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 749]
- ✦ Мов громом ударило – ‘хто-небудь дуже вражений, приголомшений чимсь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 910]
- ✦ Як (мов, ніби, наче) довбнею (молотком) ударити [по голові (в голову)] – ‘дуже вразити, приголомшити кого-небудь неприємною несподіванкою’ [ФСУМ, кн. 2, с. 911]
- ✦ Як (мов, ніби) громом прибило – ‘дуже приголомшило, вразило кого-небудь щось (перев. несподіване, непередбачене)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 688]
- ✦ Як (мов, ніби) обухом лигнули (луснули, хто лигнув, хто луснув) по голові – ‘що-небудь дуже вразило когось; хтось приголомшений чим-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 422]
- ✦ Як (мов, ніби) з-за вугла (рогу) (мішком) прибитий (намаханий) – ‘дуже вражений, приголомшений чим-небудь, внаслідок чого часто стає схожим на причинного, недоумкуватого’ [ФСУМ, кн. 2, с. 689]

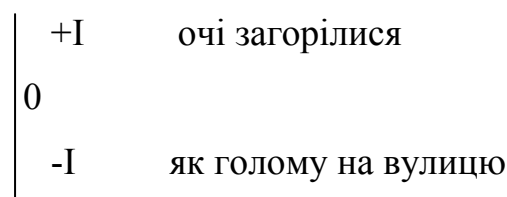

небудь неможливого, нездійсненого, нереального' [ФСУМ, кн. 1, с. 483]) → *як (коли) мед, то й ложкою* ('уживається для вираження надмірного прагнення до чогось, як вияв надмірності в чому-небудь; занадто' [ФСУМ, кн. 1, с. 481]); *аж у ноги лоскоче* (+ хочеться, кортить – 'дуже, надзвичайно хочеться' [ФСУМ, кн. 1, с. 449]); *страх як* (+ хочеться, не терпиться – дуже, надзвичайно хочеться' [ФСУМ, кн. 2, с. 866]); *до жаги* ('надзвичайно сильно хочеться, у великій мірі' [ФСУМ, кн. 1, с. 288]) виражають градосему "**хотіти**". Градуальні відношення відбуваються між фразеологізмами, які показують високий та граничний (найвищий) ступінь вияву ознаки дії. Зобразимо їх на горизонтальній градуальній шкалі:

Фраземи *аж пищить* ('3. Дуже хотіти' [ФСУМ, кн. 2, с. 629]); *очі загорілися* ('2. Кому-небудь дуже хочеться, враз захотілося чогось' [ФСУМ, кн. 2, с. 599]) протиставляються фразеологізму *як голому на вулицю* (+ хочеться – 'уживається для повного заперечення змісту слова хочеться; зовсім не (хочеться)' [ФСУМ, кн. 1, с. 187]). Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

Фразеологізми із градосемою "дуже хочеться щось робити (зробити)" маємо у фразеологізмах *як (мов, наче) за поли тягне* ('кому-небудь дуже хочеться зробити щось' [ФСУМ, кн. 2, с. 905]); *руки сверблять (чешуться) / засвербіли (зачесалися)* ('2. Комусь дуже хочеться робити що-небудь, займатися чимсь' [ФСУМ, кн. 2, с. 770-771]); *так і підкидає* ('кому-небудь дуже хочеться, кортить зробити щось' [ФСУМ, кн. 2, с. 633]). Вони вступають в антонімні відношення із фразеологізмами *скрипіти серцем* ('робити що-небудь дуже неохоче, всупереч власному бажанню' [ФСУМ, кн. 2, с. 820]); *скрітивши серце* ('дуже неохоче, всупереч власному бажанню' [ФСУМ, кн. 2, с. 820]); *[і] гадки*

не мати ('4. Зовсім не припускати чогось, якихось дій, вчинків; не виявляти наміру, бажання, не збиратися щось робити' [ФСУМ, кн. 1, с. 468-469]); *і в (на) гадці (рідше в думці, на думці, в мислі) [собі] не мати* ('3. Зовсім не припускати чогось, якихось дій, вчинків; не виявляти наміру, бажання, не збиратися щось робити' [ФСУМ, кн. 1, с. 468]). Покажемо протиставлення на вертикальній градуальній шкалі:

+I	руки сверблять (чешуться) / засвербіли (зачесалися)
0	
-II	[і] гадки не мати

До фразеотематичної підгрупи «Людина як суспільна істота» належать фразеологізми, які мають градусему "захоплення". А саме, *охота бере; (І) за вуха не відтягнеш (не відтягнути, не відтягти)*; *ловити (брати) / зловити (піймати, впіймати, взяти) на гачок; зійти / сходити з ума (з розуму, з глузду)*; *упірнути з головою; поринути (пірнути) / поринати (пірнати) з головою*. У Фразеологічному словнику української мови подано такі значення цих фразем:

1 крок

- ✦ Охота бере – 'у кого-небудь з'являється, виникає якесь бажання, комусь хочеться щось здійснити' [ФСУМ, кн. 2, с. 592]

2 крок

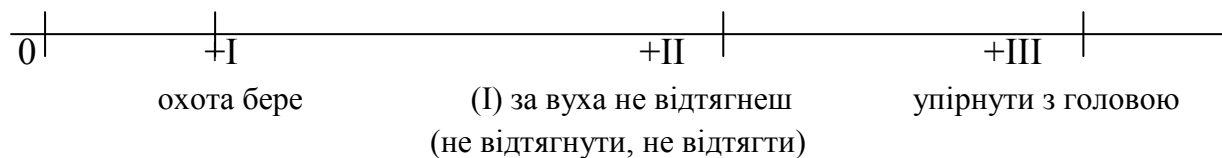
- ★ (І) за вуха не відтягнеш (не відтягнути, не відтягти) – '1. Хто-небудь дуже любить щось, захоплюється чимсь; 2. + так, то; так, що – ніяк не можна відірвати кого-небудь від чогось' [ФСУМ, кн. 1, с. 127]
- ★ Ловити (брати) / зловити (піймати, впіймати, взяти) на гачок – '2. Дуже, безповоротно захоплювати, полонити чим-небудь (про якісь заняття, інтереси)' [ФСУМ, кн. 1, с. 444]

3 крок

- ❖ Зійти / сходити з ума (з розуму, з глузду) – '2. Виявляти надмірне захоплення, полонившись ким-, чим-небудь; упадати за кимось' [ФСУМ, кн. 1, с. 335]

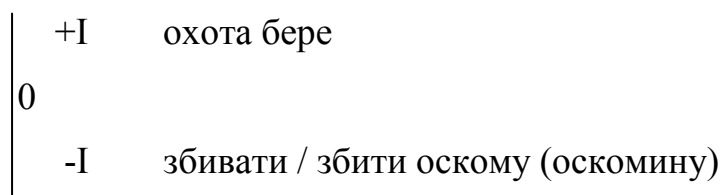
- ❖ Упірнути з головою – ‘повністю, цілком віддаватися якійсь справі, якомусь заняттю’ [ФСУМ, кн. 2, с. 915]
- ❖ Поринути (пірнути) / поринати (пірнати) з головою – ‘повністю, цілком віддатися чому-небудь, захопитися чим-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 677]

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

ФО *охота бере* вступає в антонімні відношення із фразеологізмами як *холодний душ на голову* (‘що-небудь зовсім несподіване, таке, що приголомшує когось, вгамовує запал, бажання’ [ФСУМ, кн. 1, с. 277]) та *збивати / збити оскому (оскомину)* (‘втратити інтерес, потяг до чого-небудь; 2. Відбивати охоту до чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 323]).

Зобразимо протиставлення на вертикальній градуальній шкалі:

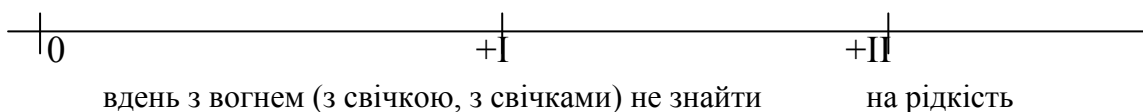
Антонімні градосеми **"потрібний"** – **"непотрібний"** мають фразеологізми *до зарізу* (+ потрібний, треба, не вистачає – ‘дуже треба, конче’ [ФСУМ, кн. 1, с. 316]); *як повітря* (+ потрібний – ‘дуже, надзвичайно потрібний’ [ФСУМ, кн. 2, с. 654]); *до скруту* (+ треба – ‘дуже, надзвичайно треба’ [ФСУМ, кн. 2, с. 822]) – *як чорну лапоть* (+ потрібний, треба – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту зазначених слів; зовсім не (потрібний, треба)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 416]); *як собаці п'ята нога* (+ потрібний – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слова [ФСУМ, кн. 2, с. 554]); *як торішній (позаторішній) сніг* (+ потрібно, потрібен, впливати – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слів потрібно, потрібен; зовсім не (потрібно, потрібен)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 837]); *як собаці другий хвіст* (+ потрібний – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слова потрібний; зовсім не (потрібний)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 840]); *як лисому гребінь* (+

треба – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слова треба; зовсім не (треба)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 196]); *як діра (діал. дзюра) в мості* (+ потрібен – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту речення; зовсім, абсолютно не (потрібен)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 247]); *як п'яте колесо до воза (у возі)* (+ потрібний – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слова потрібний; зовсім не (потрібний)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 386]). Вертикальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

+I	до зарізу
0	
-I	як собаці п'ята нога

Фразеотематична підгрупа «Людина як суспільна істота» складається з фразеологізмів, які мають градосему "рідкісний". Це *вдень з вогнем (з свічкою, з свічками) не знайти* ('2. Дуже рідкісний' [ФСУМ, кн. 1, с. 340]); *треба з свічкою вдень (серед [білого] дня) шукати (вишукувати)* ('хто, що-небудь трапляється, зустрічається дуже рідко' [ФСУМ, кн. 2, с. 969]) → *пошукати такого* ('немає подібного до кого-, чого-небудь; хтось надзвичайний; щось дуже рідкісне' [ФСУМ, кн. 2, с. 686]); *пошукати такого вдень з вогнем (із світлом, при сонці)* ('немає подібного до кого-небудь; хтось незрівнянний, надзвичайний' (686)); *на рідкість* ('надзвичайно, дуже' [ФСУМ, кн. 2, с. 737]).

На градуальній шкалі показуємо 2 кроки:

До цієї фразеотематичної підгрупи належать також фразеологізми із градосемою "цінний". А саме: *золоте руно; золотий фонд; [I] ціни не [можна] скласти (не складеш); не мати ціни*. У Фразеологічному словнику української мови подано такі значення:

1 крок

- ★ Золоте руно – ‘те, що має найвищу цінність, становить чие-небудь багатство’ [ФСУМ, кн. 2, с. 775]

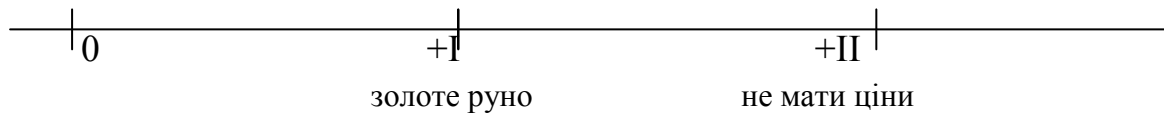
★ Золотий фонд – ‘що-небудь найцінніше, найважливіше, найдорожче, найкраще’ [ФСУМ, кн. 2, с. 918]

2 крок

❖ [I] ціни не [можна] скласти (не складеш) – ‘хто-небудь (або що-небудь) надзвичайно цінний, важливий (цінне, важливе) своїми особливостями, властивостями, якостями’ [ФСУМ, кн. 2, с. 818]

❖ Не мати ціни – ‘2. Бути надзвичайно важливим, дуже цінним, потрібним, значним, дорогим’ [ФСУМ, кн. 1, с. 479]

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

У фразеотематичній підгрупі «Людина як суспільна істота» виділено фразеологізми, які мають градусему "найважливіший". Це *хліб насущний (насушний)* ('2. Щось найважливіше, найістотніше' [ФСУМ, кн. 2, с. 927]); *становий хребет* ('що-небудь найголовніше, життєво важливе' [ФСУМ, кн. 2, с. 934]); *на першому плані* ('найголовніший, найважливіший або найголовніше, найважливіше' [ФСУМ, кн. 2, с. 644]).

Фразеотематична підгрупа «Людина як суспільна істота» представлена фразеологізмами, які мають градусему "**байдужий (байдуже)**". Це такі фраземи, як *лихом об землю; опустити/опускати руки; море по коліна (по коліно); ні гаряче ні зимно; ні знобить, ні гріє; ні холодно ні жарко; [I] не гадки [собі]; і в вус не дме; ані (ні) гадки [собі (ані думки)]; [i] гадки не мати; хоч трава не росте; як (мов, ніби) ніде нічого; а там хоч [i] не розвидняйсь; хоч вовк траву їж*. У Фразеологічному словнику української мови зафіксовано наступні значення:

1 крок

✦ Лихом об землю – ‘ніяких турбот; байдуже’ [ФСУМ, кн. 1, с. 429]

✦ Опустити/опускати руки – ‘впасти в розпач, в апатію, стати бездіяльним, байдужим до всього’ [ФСУМ, кн. 2, с. 589]

2 крок

- ★ Море по коліна (по коліно) – ‘2. Все байдуже кому-небудь, ніщо не бентежить, не турбує когось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 506]
- ★ Ні гаряче ні зимно – ‘кому-небудь все байдуже, хтось не звертає уваги на що-небудь, не виявляє зацікавлення чимось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 170]
- ★ Ні холодно ні жарко – ‘кому-небудь все байдуже, хтось не звертає уваги на щось, не виявляє зацікавлення до чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 934]
- ★ Ні знобить, ні гріє – ‘хто-небудь зовсім байдужий до чогось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 343]

3 крок

- ✿ [І] не гадки [собі] – ‘2. Зовсім байдужий до всього’ [ФСУМ, кн. 1, с. 167]
- ✿ І в вус не дме – ‘зовсім байдужий до чого-небудь, безтурботний, недбайливий’ [ФСУМ, кн. 1, с. 250]
- ✿ Ані (ні) гадки [собі (ані думки)] – ‘3. Зовсім байдужий до всього’ [ФСУМ, кн. 1, с. 167]

4 крок

- ❖ [і] гадки не мати – ‘1. Бути абсолютно безтурботним, не журитися, не переживати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 468-469]
- ❖ Хоч трава не росте – ‘абсолютно байдуже’ [ФСУМ, кн. 2, с. 894]
- ❖ Хоч вовк траву їж – ‘абсолютно байдуже’ [ФСУМ, кн. 1, с. 139]
- ❖ Як (мов, ніби) ніде нічого – ‘не зважаючи ні на що, не звертаючи ні на що уваги, абсолютно байдуже’ [ФСУМ, кн. 2, с. 553]
- ❖ А там хоч [і] не розвидняйся – ‘уживається для вираження повної байдужості до висловленого, здійсненого’ [ФСУМ, кн. 2, с. 744]

Горизонтальна градуальна шкала матиме такий вигляд:

До фразеотематичної підгрупи «Людина як суспільна істота» зараховано фразеологізми, які мають градусему – **"дуже міцно"**. Це фраземи *хоч зубами виривай* ('дуже міцно' [ФСУМ, кн. 1, с. 101]); *як воша за кожух (кожуха)* (+держатися, триматися – 'дуже міцно триматися' [ФСУМ, кн. 1, с. 146]); *як*

собака за обгризену кістку (+ триматися – ‘дуже міцно триматися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 839]); [*П*] *руками й ногами [й зубами]* (‘1. Всіма силами, міцно, несхитно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 767]); *мертвою (смертельною, залізною) хваткою* (‘1. Дуже міцно зімкнувши руки’ [ФСУМ, кн. 2, с. 922]); *як (мов, ніби) чорт (дідько) за грішну душу* (+ захопитися, триматися – ‘дуже сильно триматися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 954]).

Фразеологізми *як (мов, ніби [той] реп'ях [до кожуха (до штанів, у собачий хвіст)]* (+ приставати, чіплятися, липнути – ‘настирливо, настійно чіплятися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 734]); *як смола в спеку* (+ чіпкий – ‘дуже чіпкий, надто’ [ФСУМ, кн. 2, с. 836]); *як (мов, ніби) чорт до сухої верби* (+ причепитися, прилипнути – ‘дуже, сильно причепитися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 954]); *як пан за подушне* (+ пристати, причепитися – ‘дуже сильно причепитися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 607]); *з шкірою не відірвати (не відірвеш)* (+ прилипнути, пристати – ‘що-небудь дуже міцно пристало до кого-, чого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 121]); *як [шевська] смола [до чобота (до кожуха)]* (+ липнути, приставати, причепитися – ‘1. Дуже, надто причепитися’ [ФСУМ, кн. 2, с. 836]) мають градосему "приставати, причепитися". Вони вступають в антонімні відношення із фразеологізмами *як свині наритники* (+ пристало – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слова пристало – зовсім не (пристало)’ [ФСУМ, кн. 2, с. 781]); *як горбатий до стіни* (+ приставати – ‘уживається для вираження повного заперечення змісту слова приставати; зовсім не (приставати)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 188]). Покажемо антонімію на вертикальній градуальній шкалі:

+I	як (мов, ніби) чорт до сухої верби
0	
-I	як горбатий до стіни

До фразеотематичної підгрупи «Людина як суспільна істота» зараховано фразеологізми із градосемою "**бити (побити) кого-небудь**". Це фраземи *відважити потиличника* (‘вдарити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 116]); *відважити кия* (‘вдарити кого-небудь палицею’ [ФСУМ, кн. 1, с. 115]); *як (мов,*

ніби) муха крилом зачепила (+ ударити, стукнути – ‘ледве відчутно, злегенька’ [ФСУМ, кн. 1, с. 514]); *посвятити лозиною* (‘побити когось різками’ [ФСУМ, кн. 2, с. 679]); *почесати березовим вінком* (‘побити кого-небудь різками’ [ФСУМ, кн. 2, с. 685]); *давати / дати прочуханки (прочухана)* (‘1. Бити, суворо карати кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 210]); *всипати перцю (патиків, на галушки)* (‘1. Побити, суворо покарати кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 153]); *почесати спину (ребра)* (‘побити когось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 685]); *дати швабу (шкварка)* (‘побити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 223]); *дати табаки понюхати* (‘побити, завдати кому-небудь прикростей, добре вилаявши чи присоромивши’ [ФСУМ, кн. 1, с. 223]); *узяти в нагаї* (‘побити, покарати кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 912]) → *дати наминачки* (‘добре побити, понівечити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 222]); *дати чиньби* (‘добре побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 223]); *виправити щелепи* (‘сильно побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 98]); *відбити (надсадити) бебехи (печінки, рідко бельбахи)* (‘сильно побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 115]); *давати / дати (надавати) чортів* (‘1. Сильно бити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 208]); *звернути в’язи (шию, голову)* (‘1. Сильно побити, покалічити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 325]); *поламати (переломити) / ламати ребра (кістки)* (‘сильно побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 668]); *полатати/латати боки (ребра)* (‘1. Сильно побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 668]); *полатати штани (жупан, каптан)* (‘сильно побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 668]); *пом’яти / м’яти боки (ребра)* (‘сильно побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 672]); *скрутити (рідко вкрутити) / скручувати в’язи (карка, карк)* (‘1. Сильно побити, покалічити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 821]) → *(I) зубів не позбирати* (+ ударити – дуже сильно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 661]); *з усього маху* (1. + ударити, ляснути, кинути, ударитися – ‘дуже сильно ударити, щосили’ [ФСУМ, кн. 1, с. 481]); *аж луск пішов* (+ ударити, стукнути – ‘дуже, сильно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 451]); *полічити (порахувати, полоскотати, потовкти) ребра* (‘1. Дуже сильно побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 670]); *витерти ворсу* (‘побити, жорстоко покарати когось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 107]); *в яєчню* (+ побити – ‘сильно побити, дуже’

[ФСУМ, кн. 2, с. 975]); *як (мов, ніби) гамана* (+ бити, скрутити – ‘дуже сильно бити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 168]); *до живого тіла* (+ бити, побити – ‘дуже сильно побити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 884]); *на гамуз* (‘2. + побити – дуже побити, сильно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 169]); *дати (задати, завдати) гарту* (‘1. Дуже побити кого-небудь; розправитися з ким-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 222]); *не лишити (не залишити) живого місця* (‘1. Дуже побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 433]); *обламати / обламувати кий (палицю, віник)* (‘дуже побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 568]); *пустити (спустити) / пускати (спускати) юшку (кров, мазку) [з носа]* (‘дуже побити кого-небудь, завдаючи ран, або вбити когось’ [ФСУМ, кн. 2, с. 722]) → *і кістки живої (цілої) не оставити* (+ побити, понівечити – ‘дуже сильно побити, надмірно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 590]); *здрати (знімати, здіймати, лупити) / зідрати (зняти, здійняти, злупити) шкуру (дві шкури, по три шкури, сім шкур, десяту шкуру* (‘2. Нещадно бити когось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 331]); *як сидорову козу* (+ бити, лупити, лупцювати, драти, чихвостити – ‘дуже сильно бити, нещадно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 385]); *кряти ремені зі шкіри* (‘нешадно бити, жорстоко карати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 395]); *списати/списувати спину (шкуру, шкіру)* (‘дуже бити або шмагати, залишаючи сліди ударів’ [ФСУМ, кн. 2, с. 848]); *спустити/спускати шкуру (шкіру, три шкури, сім шкур)* (‘нешадно бити, шмагати або суворо покарати кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 855]).

Горизонтальна градуальна шкала складається із 4 кроків:

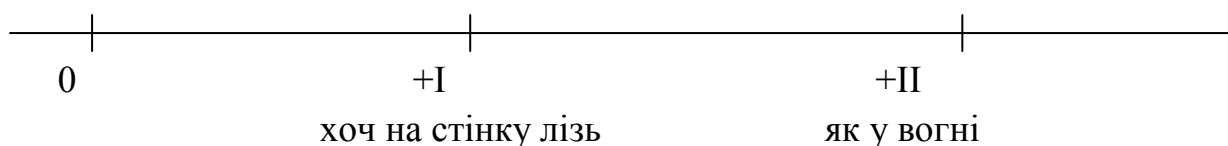
Протилежними за значенням є фразеологізми *хоч (тільки) пальцем торкнутися* (‘учинити якнайменшу спробу скривдити, образити, побити кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 2, с. 892]) – *і пальцем (пучкою) не торкнутися (не ткнути, не зачепити) / не торкати* (‘не заподіяти кому-небудь ніякої, ні найменшої кривди, образи’ [ФСУМ, кн. 2, с. 891-892]). Антонімія цих фразем матиме такий вигляд:

+I	і пальцем (пучкою) не торкнутися (не ткнути, не зачепити) / не торкати
----	--

0

-I хоч (тільки) пальцем торкнуту

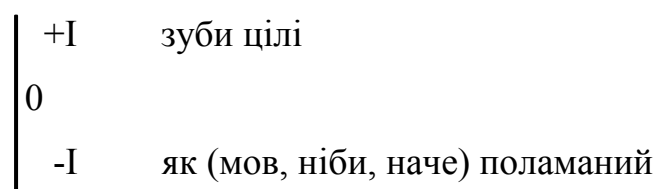
Градосему "боліти, боляче" знаходимо у фразеологізмах *і зуби визбираєш* ('фізично буде дуже боляче, відчутно (перев. при погрозі побити кого-небудь)' [ФСУМ, кн. 1, с. 89]); *до крику* ('дуже сильно, боляче' [ФСУМ, кн. 1, с. 397]); *хоч на стінку лізь* ('2. + болить, боляче – дуже сильно, нестерпно' [ФСУМ, кн. 1, с. 440]); *ні лягти, ні сісти* ('2. Дуже болить (щось або все тіло у кого-небудь)' [ФСУМ, кн. 1, с. 456]) → *як у вогні* ('нестерпно мучитись фізично чи морально' [ФСУМ, кн. 1, с. 140]). Горизонтальна градуальна шкала складається із 2 кроків:

Фразеологізми *як (мов, ніби, наче) поламаний* ('хто-небудь відчуває біль у всьому тілі' [ФСУМ, кн. 2, с. 668]); *так шкура і закипить* ('хто-небудь буде дуже побитий, кого-небудь хтось дуже поб'є' [ФСУМ, кн. 2, с. 965]) → *живого місця не знайдеш на тілі (в душі, в собі)* ('хто-небудь дуже травмований, замучений' [ФСУМ, кн. 1, с. 340]) → *ледве (ледь, тільки) живий [та теплий]* ('у надзвичайно важкому фізичному стані' [ФСУМ, кн. 1, с. 291]) мають градосему "побитий, травмований". Зобразимо градацію на горизонтальній шкалі:

Протилежним за значенням до них є фразеологізм *зуби цілі* ('хто-небудь не побитий, не травмований' [ФСУМ, кн. 1, с. 348]). Вертикальна градуальна шкала буде виглядати так:

Градосему "знищити, розбивати" маємо у фразеологізмах *шашіль точить; іти (розлітатися) / піти (полетіти, розлетітися) прахом; розлітатися (розвіюватися) / розлетітися (розвіятися); збувати / збути із світу; розвіяти на попіл (на порох); розривати (рвати) / розірвати на шматки; до нігтя; виривати (викорчовувати) / вирвати (викорчувати) з коренем (корінням); до кореня; до цурки (рідко до цури); на порох; не лишилося (не залишилося) каменя на камені; не лишити (не залишати) / не лишати (не залишати) каменя на камені; не лишити (не zostавити) / не лишати (не zostавляти) [і] на насіння; розбивати/розбити в пух і прах; до тла; розтирати/розтерти (зітерти, стерти) на порох (у порох, на прах, у порошок); потовкти на пионо; на прах (у прах); в пух і прах; до пня; до решти; на скіпки; на тріски; до дошки; мокрого місця не залишити (не лишити); [П] духу не залишиться (не лишиться); на (в) дрізки (друзки); зрівняти з землею; без останку. У Фразеологічному словнику української мови подано такі значення:*

1 крок

- ✦ Шашіль точить – ‘2. Що-небудь поступово руйнується, знищується’ [ФСУМ, кн. 2, с. 961-962]

2 крок

- ★ Іти (розлітатися) / піти (полетіти, розлетітися) прахом – ‘1. Пропадати, руйнуватися, гинути, зникати (про предмети, речі)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 356]
- ★ Розлітатися (розвіюватися) / розлетітися (розвіятися) пилом (в пил) – ‘перестати існувати, знищуватися, зникати безслідно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 753]
- ★ Збувати / збути із світу – ‘знищувати’ [ФСУМ, кн. 1, с. 324]
- ★ Розвіяти на попіл (на порох) – ‘1. Знищити, не залишивши слідів’ [ФСУМ, кн. 2, с. 745]
- ★ Розривати (рвати) / розірвати на шматки – ‘2. Знищувати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 757]
- ★ До нігтя – ‘знищити, ліквідувати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 551]

3 крок

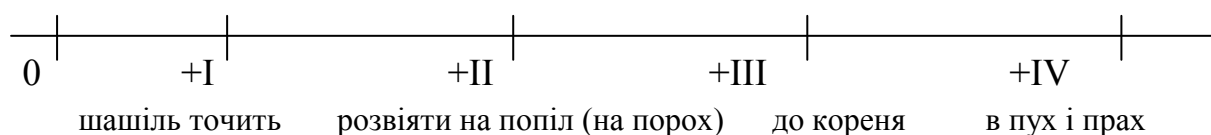
- * Виривати (викорчовувати) / вирвати (викорчувати) з коренем (корінням) – ‘остаточно знищувати або ліквідувати кого-, що-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 101]
- * До цурки (рідко до цури) – ‘2. Повністю все, нічого не залишивши’ [ФСУМ, кн. 2, с. 942]
- * До кореня + знищити – ‘цілком, повністю, остаточно’ [ФСУМ, кн. 1, с. 390]
- * На порох + пересушитися, зітліти, перевестися, знищити – ‘зовсім, повністю знищити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 678]
- * Не лишилося (не залишилося) каменя на камені – ‘що-небудь зникло назавжди – повністю загинуло, зруйноване, знищене, скасоване’ [ФСУМ, кн. 1, с. 433]
- * Не лишити (не залишати) / не лишати (не залишати) каменя на камені – ‘3. Повністю ліквідувати, скасувати щось’ [ФСУМ, кн. 1, с. 433-434]
- * Не лишити (не zostавити) / не лишати (не zostавляти) [і] на насіння – ‘знищити повністю’ [ФСУМ, кн. 1, с. 434]
- * Розбивати/розбити в пух і прах – ‘знищувати остаточно, повністю; перемагати у бою’ [ФСУМ, кн. 2, с. 743]
- * До тла – ‘повністю, нічого не залишаючи’ [ФСУМ, кн. 2, с. 886]

4 крок

- ❖ Розтирати/розтерти (зітерти, стерти) на порох (у порох, на прах, у порошок) – ‘1. Знищувати, розбивати вщент’ [ФСУМ, кн. 2, с. 759]
- ❖ Потовкти на пшоно – ‘розбити вщент’ [ФСУМ, кн. 2, с. 682]
- ❖ На прах (у прах) + розбивати, розвіювати, валити, розбити – ‘дощенту розбити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 688]
- ❖ В пух і прах – 1. + розбивати, розбити – ‘вщент розбити, остаточно’ [ФСУМ, кн. 2, с. 723]
- ❖ До пня – ‘цілком, повністю, дощенту’ [ФСУМ, кн. 2, с. 650]
- ❖ До решти – ‘1. Дощенту, дотла’ [ФСУМ, кн. 2, с. 735]

- ❖ На скіпки + троцтити, розбивати – ‘зовсім, цілком, ущент троцтити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 817]
- ❖ На тріски + ламати, розбивати, розпадатися, троцтити, розлітатися – ‘зовсім, повністю розбивати’ [ФСУМ, кн. 2, с. 899]
- ❖ До дошки + все – ‘повністю, без залишку; дощенту’ [ФСУМ, кн. 1, с. 268]
- ❖ Мокрого місця не залишити (не лишити) – ‘вщент розгромити, знищити’ [ФСУМ, кн. 1, с. 311]
- ❖ [І] духу не залишиться (не лишиться) – ‘хтось буде вщент розбитий, розгромлений’ [ФСУМ, кн. 1, с. 311]
- ❖ На (в) дрізки (друзки) + розбити, потроцтити, побити – ‘повністю, дощенту розбити, до найменших шматочків’ [ФСУМ, кн. 1, с. 269]
- ❖ Зрівняти з землею – ‘зруйнувати повністю, знищити вщент’ [ФСУМ, кн. 1, с. 345]
- ❖ Без останку – 2. + знищити, згоріти, спалити – ‘повністю, цілком, дощенту знищити’ [ФСУМ, кн. 2, с. 590]

Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

Найвищий ступінь вияву ознаки передає градатор вщент.

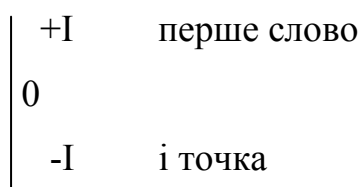
Додаток Ж

Фразеотематична група (ФТГ) «Природа»

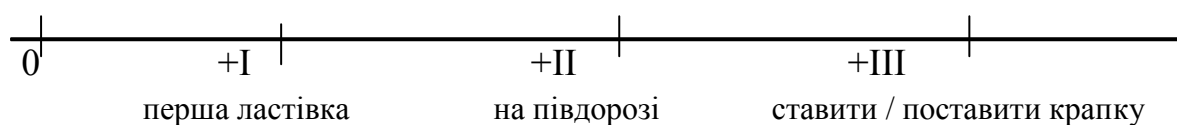
У ФСП «Час» виділено фразеологізми із протилежними градосемами "початок" – "кінець" . Це: з *азів* ('з елементарних, найпростіших відомостей, речей; від самого початку' [ФСУМ, кн. 1, с. 13]); *від Адама* ('дуже здалека, з самого початку' [ФСУМ, кн. 1, с. 13]); *закладати / закласти підвалини (основи, фундамент)* ('давати початок чому-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 307]); *з віку* ('від природи, від народження' [ФСУМ, кн. 1, с. 129]); *з першого кілка* (+ починати – 'з самого початку, з нічого' [ФСУМ, кн. 1, с. 375]); *перші кроки; перший крок* ('самий початок, початковий період чого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 401]); *з перших кроків; з першого кроку* ('спочатку, спершу' [ФСУМ, кн. 1, с. 401]); *перша ластівка* ('початковий у появі кого-, чого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 417]); *покласти основу* ('створити те, що є вихідним, початковим, основним для чого-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 666]); *на перших порах (початках)* ('у період виникнення, творення чого-небудь, на самому початку; спочатку' [ФСУМ, кн. 2, с. 676]); *на перший раз* ('для початкового старту, спочатку' [ФСУМ, кн. 2, с. 727]); *танцювати від печі* ('бачити в чому-небудь першопричину, початок чогось' [ФСУМ, кн. 2, с. 877]); *відправна (вихідна) точка* ('те, з чого що-небудь бере свій початок, служить основою, підставою чогось' [ФСУМ, кн. 2, с. 893]); *перше слово* ('1. Початок, почин у якійсь справі, діяльності' [ФСУМ, кн. 2, с. 828-829]); *закрутилося колесо* ('розпочалося що-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 385]); *у колісці* ('1. У початковій стадії заснування, організації' [ФСУМ, кн. 1, с. 386]); *на кореню* ('на самому початку, на першій стадії розвитку' [ФСУМ, кн. 1, с. 390]) – *акорд заключний (останній, завершальний)* ('дія, явище, подія і т. ін., якими успішно закінчується, завершується що-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 14]); *під кінець* ('на закінчення, на завершення чого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 375]); *приходить (настає) / прийшов (настав) край (кінець)* ('1. Що-небудь закінчується' [ФСУМ, кн. 1, с. 393]); *проспівана (доспівана, скінчена) пісенька (пісня)* ('настав кінець кому-, чому-небудь' [ФСУМ, кн. 2, с. 642]); *на цьому крапка* (все, кінець' [ФСУМ, кн. 1, с. 393]); *нитка увірвалася* ('настав кінець

чому-небудь; нема того, що було' [ФСУМ, кн. 2, с. 549]); *ставити/поставити крапку* ('закінчувати, припиняти' [ФСУМ, кн. 2, с. 857]); *остання межа* ('кінець, край, крах чого-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 482]); *та й уже* ('і все, й кінець' [ФСУМ, кн. 2, с. 912]); *класти / покласти край (кінець)* ('припиняти яку-небудь дію, ліквідовувати якийсь стан' [ФСУМ, кн. 1, с. 380]); *доводити / довести до ладу* ('2. Завершувати що-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 256]); *і точка* ('уживається на означення припинення, завершення якої-небудь дії; і досить, і все' [ФСУМ, кн. 2, с. 893]); *бас урвався* ('настав кінець кому-, чому-небудь' [ФСУМ, кн. 1, с. 17]).

Вертикальна градуальна шкала виглядатиме так:

Фразеологізми *на півдорозі* ('не довівши до кінця, на середині' [ФСУМ, кн. 2, с. 629]); *на спаді* ('1. Вкінці, близько до кінця' [ФСУМ, кн. 2, с. 845]) можна вважати "серединою" між початком і кінцем, тобто це не початок, але й ще не кінець. Горизонтальна градуальна шкала буде виглядати так:

Градосемою "від початку до кінця" об'єднані ФО *від а до я* ('від початку до кінця; все' [ФСУМ, кн. 1, с. 13]); *від і до* ('1. Абсолютно всі, все без винятку' [ФСУМ, кн. 1, с. 113]); *від дошки до дошки* (+ прочитати, вивчити – 'нічого не пропускаючи, від початку до кінця' [ФСУМ, кн. 1, с. 267-268]); *від рядка до рядка* ('все повністю, від початку до кінця' [ФСУМ, кн. 2, с. 777]); *зверху донизу* ('1. Цілком, повністю' [ФСУМ, кн. 1, с. 325]); *з (від) голови [аж] до ніг (до п'ят)* ('1. Повністю, весь, цілком' [ФСУМ, кн. 1, с. 184]); *від дзвінка до дзвінка* ('повністю, без будь-якої перерви; від початку до кінця' [ФСУМ, кн. 1, с. 234]).

Антонімні прикметникові градосеми "молодий" – "старий" маємо у фразеологізмах *молоко на губах витри* ('уживається для підкреслення чисті-

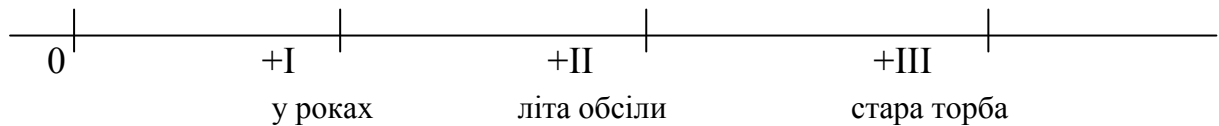
небудь молодості, незрілості, недосвідченості' [ФСУМ, кн. 1, с. 108]); [*ще*] [*материне*] *молоко на губах (рідко коло губів, під вусами) не обсохло (не висохло)* ('хто-небудь дуже молодий, недосвічений' [ФСУМ, кн. 1, с. 201]); *мало каші з'їв* ('дуже молодий, недосвідчений' [ФСУМ, кн. 1, с. 336]); [*ще*] *мак росте (цвіте) в голові* ('хто-небудь молодий, недосвідчений, нерозумний' (460)); *не шили не пороли* ('хто-небудь не набув ще життєвого досвіду' [ФСУМ, кн. 2, с. 962]); *літа (роки) виходять / вийшли* ('хто-небудь досягає повноліття, зрілого віку або стає старим' [ФСУМ, кн. 1, с. 441]) – *у роках* ('немолодий' [ФСУМ, кн. 2, с. 761]); *не першої молодості* ('не дуже молодий, в літах' [ФСУМ, кн. 1, с. 503]); *літа обсіли* ('хто-небудь досяг зрілого віку, став старим' [ФСУМ, кн. 1, с. 441]); *під літами* ('немолодий, похилого віку' [ФСУМ, кн. 1, с. 441]); *в літах* ('немолодий, похилого віку' [ФСУМ, кн. 1, с. 442]); *не до Петра, а до різдва* ('хто-небудь немолодий, похилого віку' [ФСУМ, кн. 2, с. 625]); *старе луб'я* ('людина похилого віку' [ФСУМ, кн. 1, с. 449]); *стара торба* ('людина похилого віку; літня людина' [ФСУМ, кн. 2, с. 891]); *мохом вкрився* (+ старий – 'уживається для підсилення ознаки; дуже старий' [ФСУМ, кн. 1, с. 136]); *порохня (порох, порошок, пісок) сиплеться* ('хто-небудь дуже старий, немічний' [ФСУМ, кн. 2, с. 678]); *ледве триматися [купи]* ('бути ветхим, дуже старим або немічним, готовим розпастися, зруйнуватися' [ФСУМ, кн. 2, с. 898]); *як світ* (+ старий, давній, древній – 'дуже, надзвичайно старий' [ФСУМ, кн. 2, с. 785]); *пахне (смердить) землею* ('хто-небудь дуже старий, близький до смерті' [ФСУМ, кн. 1, с. 610]). Вертикальна шкала матиме такий вигляд:

+I	губи в молоці
0	
-I	не першої молодості

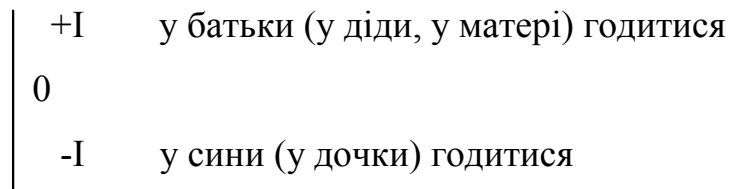
Фразеологізми *у роках* ('немолодий' [ФСУМ, кн. 2, с. 761]) → *не першої молодості* ('не дуже молодий, в літах' [ФСУМ, кн. 1, с. 503]) → *літа обсіли* ('хто-небудь досяг зрілого віку, став старим' [ФСУМ, кн. 1, с. 441]) → *під літами* ('немолодий, похилого віку' [ФСУМ, кн. 1, с. 441]); *в літах* ('немолодий, похилого віку' [ФСУМ, кн. 1, с. 442]); *не до Петра, а до різдва*

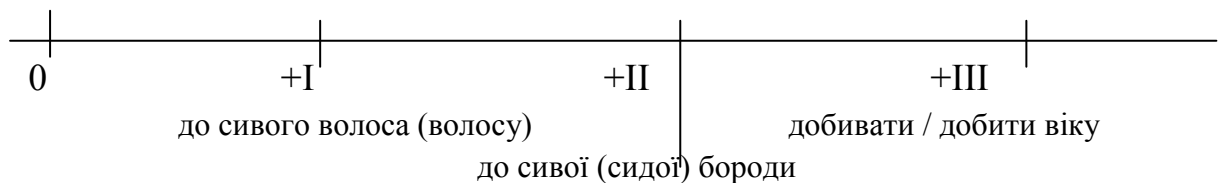
(‘хто-небудь немолодий, похилого віку’ [ФСУМ, кн. 2, с. 625]); *старе луб’я* (‘людина похилого віку’ [ФСУМ, кн. 1, с. 449]); *стара торба* (‘людина похилого віку; літня людина’ [ФСУМ, кн. 2, с. 891]) також показують поступове підвищення ознаки – віку людини. Покажемо горизонтальну градуальну шкалу:

Вік людини передають й антонімні фразеологізми *у батьки (у діди, у матері) годитися* (‘бути набагато старшим від кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 179]) – *у сини (у дочки) годитися* (‘бути набагато молодшим від кого-небудь’ [ФСУМ, кн. 1, с. 179]). Вертикальна шкала матиме такий вигляд:

Фразеологізми *до сивого волоса (волосу)* (‘до старості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 144]); *до сивої (до сідої) коси* (‘до старості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 391]); *до сивого волоса (волосу)* (+ дожити – ‘до старості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 144]) → *до сивої (сидої) бороди* (‘до глибокої старості’ [ФСУМ, кн. 1, с. 46]) → *добивати / добити віку* (‘доживати (до смерті)’ [ФСУМ, кн. 1, с. 252]) об’єднані градосемою "дожити до старості". Горизонтальна градуальна шкала має 3 кроки:

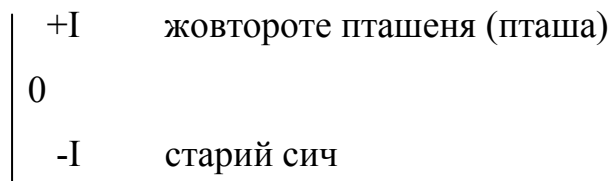

Градосему "досвідчена людина" бачимо у фразеологізмах *стріляний (обстріляний) птах; стріляна птиця* (‘досвідчена, бувала людина, яка багато дечого бачила, зазнала’ [ФСУМ, кн. 2, с. 716]); *битий козир* (‘бувала, з великим життєвим досвідом людина’ [ФСУМ, кн. 1, с. 384]); *старий сич* (‘про старого, з багатим життєвим досвідом, звичайно відлюдкуватого чоловіка’ [ФСУМ, кн. 2,

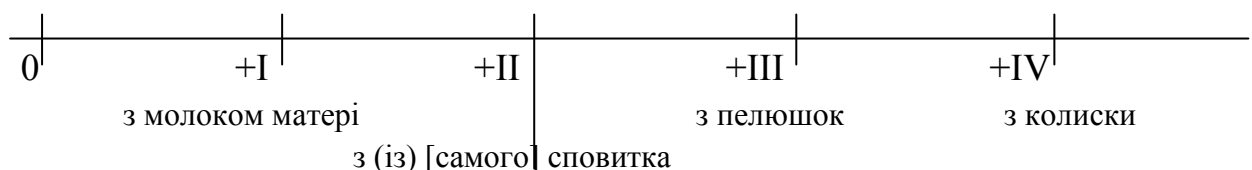
с. 807]) → *кований на всі чотири ноги (копита)* ('дуже досвідчений, бувалий' [ФСУМ, кн. 1, с. 383]). Зобразимо горизонтальну градуальну шкалу:

Протилежним цим фразеологізмам є фразема *жовтороте пташеня (пташа)* ('молода недосвідчена людина' [ФСУМ, кн. 2, с. 716]). Вертикальна градуальна шкала виглядатиме так:

Етапи розвитку людини (з якого часу) передають фразеологізми з *молоком матері* ('від народження, з перших днів' [ФСУМ, кн. 1, с. 503]); з *пуп'янка (з пуп'янку)* ('від народження' [ФСУМ, кн. 2, с. 717]); з *(від) [самого] роду* ('від народження' [ФСУМ, кн. 2, с. 742]) → з *(із) [самого] сповитка* ('з ранніх років; з віку немовляти' [ФСУМ, кн. 2, с. 851]) → з *пелюшок* ('з раннього дитинства' [ФСУМ, кн. 2, с. 611]); з *маленьства* ('з раннього дитинства' [ФСУМ, кн. 1, с. 462]); з *повивача* ('з раннього дитинства, з наймолодшого віку' [ФСУМ, кн. 2, с. 653]) → з *колиски* ('з дитячих років, з ранніх літ' [ФСУМ, кн. 1, с. 386]). Горизонтальна градуальна шкала виглядатиме такий:

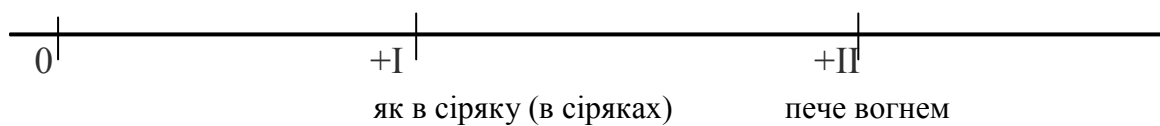
У ФТП «Природа» виділено фразеологізми із градусею **"холод"**. Це фраземи *циганське тепло* ('низька температура повітря; холод' [ФСУМ, кн. 2, с. 880]) → *хоч вовків (собак, псів) гони (ганяй)* ('дуже холодно' [ФСУМ, кн. 1, с. 188]); *і собаку не вдержуши* ('дуже, нестерпно холодно' [ФСУМ, кн. 1, с. 72]); *роздають дрижаки (дрижаків)* ('дуже холодно десь' [ФСУМ, кн. 2, с. 748]); *змерзнути (змерзти) на качан (на кістку)* ('дуже захолоннути, задубіти від

морозу' [ФСУМ, кн. 1, с. 338]). Покажемо їх на градуальній шкалі. Напря́м стрілки буде вліво, оскільки холод викликає негативні відчуття.

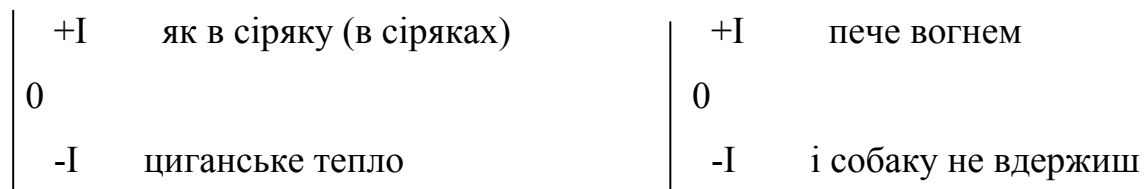

Ці фразеологізми утворюють антонімічні відношення із фразеологізмами, які мають градусе́му "тепло". Це фраземи *як в сіряку (в сіряках)* ('тепло, добре' [ФСУМ, кн. 2, с. 810]) та *пече вогнем* ('дуже жарко' [ФСУМ, кн. 2, с. 625]).

Горизонтальна шкала матиме такий вигляд:

Отож вертикальна градуальна шкала буде виглядати так:

До фразеотематичної групи «Природа» відносимо фразеологізми із градуальною семою "темно". Це такі фраземи, як *хоч око (очі) виколи (вибий, вийми, вибери)* (+ темно, темрява, темінь – 'зовсім нічого не видно' [ФСУМ, кн. 1, с. 92]); *хоч оком світи* (+ темно – 'дуже темно' [ФСУМ, кн. 2, с. 786]); *світу білого (божого) не видно* ('зовсім нічого не можна побачити, розрізнити зором; стає або стало темно' [ФСУМ, кн. 1, с. 87]); *хоч в око дай* ('зовсім нічого не видно' [ФСУМ, кн. 1, с. 219]); *хоч в око (в очі) стрель (стрельни)* ('зовсім нічого не видно, дуже темно' [ФСУМ, кн. 2, с. 866]). Ці фразеологізми вступають в антонімічні відношення із фразеологізмами, які мають градусе́мою "ясно", а саме *як удень* (+ видно, видно – 'дуже добре видно' [ФСУМ, кн. 2, с. 911]); *як (мов, ніби) на долоні* ('1. + видно, виднітися – дуже добре видно, чітко, виразно' [ФСУМ, кн. 1, с. 260]); *хоч голки збирай* (+ видно, ясно – 'дуже, надто, надзвичайно ясно' [ФСУМ, кн. 1, с. 323]).

Вертикальна градуальна шкала буде виглядати так:

	+I	хоч в око (в очі) стрель (стрельни)
	0	
	-I	хоч голки збирай